

ศึกษาวิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะ
ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

THE ANALYTICAL STUDY OF THE EDUCATION FOR SELF DEVELOPMENT
ACCORDING TO THE VIEWPOINT OF VEN. PHRA BRAHMAGUNABHORN
(P.A. PAYUTTO)

พระจิรวัดน์ อุตุตมเมธี (วุฒิปงศ์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร ปริญญาพุทธศาสตร
มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....
(พระศรีสิทธิมนี)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ประธานกรรมการ

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

..... กรรมการ

(พระมหาภุชณะ ตรุโณ, ผศ.ดร.)

..... กรรมการ

(พระมหาทวิ มหาปญฺโญ, ผศ.ดร.)

..... กรรมการ

(ดร.วุฒินันท์ กัณฑ์เตียน)

..... กรรมการ

(อาจารย์รังษี สุทนต์)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระมหาภุชณะ ตรุโณ, ผศ.ดร. ประธานกรรมการ

พระมหาทวิ มหาปญฺโญ, ผศ.ดร. กรรมการ

อาจารย์รังษี สุทนต์ กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์	: ศึกษาวิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาคนตามทัศนะของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)
ผู้วิจัย	: พระจิรวัดน์ อุดมเมธี (วุฒิปวงค์)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: พระมหากฤษณะ ตรุโณ, ผศ., ป.ช.๓, พธ.ม.(ปรัชญา), Ph.D.(Phil.) : พระมหาทวิ มหาปญฺโญ, ผศ., ป.ช.๕, พธ.บ., ศน.ม., M.Phil, Ph.D. : อาจารย์รังษิ สุทนต์, ป.ช.๕, พธ.ม. (พระพุทธศาสนา)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๑ พฤศจิกายน ๒๕๕๑

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อจะศึกษาถึงแนวคิดเรื่องการศึกษาเพื่อพัฒนาคนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) เพื่อให้ทราบว่า การศึกษาเพื่อพัฒนาคนคืออะไร มนุษย์สามารถใช้การศึกษาเพื่อพัฒนาตนได้หรือไม่ และสามารถนำมาใช้แก้ปัญหาชีวิตได้อย่างไร

จากการศึกษาพบว่า การศึกษาเพื่อพัฒนาคนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ หมายถึง การศึกษาเพื่อพัฒนาชีวิตและสังคม ซึ่งสามารถช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ด้วยกันได้ เช่น วีรบุรุษและนักปราชญ์ทั้งหลาย ได้ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ ในการดำรงชีวิตเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน การใช้การศึกษาเพื่อฝึกฝนพัฒนาตน ก็เพื่อความไม่มีทุกข์ และเป็นอิสรภาพทางกาย อิสรภาพทางสังคม อิสรภาพทางจิตใจ และอิสรภาพทางปัญญา ซึ่งเป็นจุดหมายของชีวิต

กระบวนการฝึกฝนพัฒนาตน ได้แก่ หลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา หรือ ศีล สมาธิ และปัญญา ไตรสิกขาได้มีความสำคัญทั้งในฐานะเป็นหลักการเพื่อการดับกิเลส และเป็นรากฐานสำคัญของการกำหนดแบบแผนพฤติกรรม อีกทั้งเป็นวิธีการปฏิบัติ ซึ่งจะช่วยพัฒนาบุคคลไปตามลำดับจากปุถุชนไปสู่อริยบุคคล นอกจากนั้นยังมีหลักท้าวนา ๔ สำหรับตรวจสอบบุคคลผู้ได้รับการพัฒนาตนแล้ว จะสะท้อนออกมาทางกาย ศีล (สังคม) จิต (อารมณ์) ปัญญา โดยปรากฏให้เห็นได้ในการดำเนินชีวิตของเขาเหล่านั้น

การศึกษากับการพัฒนาตน จึงได้มีความสัมพันธ์กันเป็นอย่างมาก โดยมีหลักการฝึกฝน คือ ไตรสิกขา และมีหลักตรวจสอบ คือภาวนา ๔ การศึกษาช่วยให้มนุษย์ถึงจุดมุ่งหมายของชีวิต ขณะเดียวกัน การพัฒนาตนจำเป็นจะต้องพึ่งการศึกษา จุดมุ่งหมายของชีวิตจึงจะสัมฤทธิ์ผล ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ จึงไม่สามารถแยกออกจากชีวิตของมนุษย์ได้

การศึกษาตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) พบว่า ท่านได้วางแนวการศึกษาไว้เพื่อให้บุคคลรู้จักชีวิต และวิธีการดำเนินชีวิตของตนอย่างถูกหลักธรรมและประเพณี แล้วพัฒนาการดำเนินชีวิตไปสู่ประโยชน์สุข ตามแบบอย่างที่เขาจะพึงได้รับ คือ การอยู่ดีกินดี การไม่มีหนี้สิน และประกอบสัมมาอาชีพ อันเป็นประโยชน์ที่พึงได้รับในปัจจุบัน และให้บุคคลเข้าใจการสืบต่อของชีวิต ซึ่งได้แก่ การเวียนว่ายตายเกิด แล้วพัฒนาชีวิตไปตามหลักธรรม เพื่อความมีชีวิตใหม่ในสุคติภูมิ ตราบเท่าที่ยังมีกิเลส การดำเนินชีวิตแบบนี้เป็นประโยชน์ถาวร มั่นคง และจะอำนวยผลที่ดีให้ทั้งในชาติปัจจุบัน และชาติต่อ ๆ ไป จนถึงความเป็นอิสระอันยิ่งใหญ่ คือ การหลุดพ้นจากกิเลส ซึ่งความจริงอันนี้เป็นประโยชน์สูงสุด.

- Thesis Title** : The Analytical Study of the Education for Self Development
According to the Viewpoint of Ven. Phra Brahmaganabhorn
(P.A. Payutto)
- Researcher** : Phra Jirawat Auttamamete (Wuttipong)
- Degree** : Master of Arts (Buddhist Studies)
- Thesis Supervisory Committee**
- : Phramaha Grissana Taruno, Asst. Prof., Pali III, B.A.,
M.A.,(Phil.),Ph.D. (Phil.)
- : Phramaha Tawee Mahapanyo, Asst. Prof., Pali IX,
M.A., M.Phil, Ph.D.
- : Mr. Rangsi Suthon, Pali IX, M.A. (Buddhism)
- Date of Graduation** : 1 November 2010

Abstract

This thesis aims at studying the viewpoint about the education for self development according to Ven. Phra Brahmaganabhorn (P.A. Payutto) about what the education is for, if the human being can develop oneself or not and how they can bring their education for solving their problems.

From the study, it is found that the education for developing oneself according to Ven. Phra Brahmaganabhorn means the education for developing the lives and societies which can help the human friends such as the heriors, and the learned people and can help the human beings in leading their lives for his own purpose and others' ones.

To apply the education for training oneself is just for the purpose of having no suffering and for the bodily, social, mental and wisdom liberty, all of which are the aims of life.

The process of training and developing oneself is the principle of Education, Tisikkhā, namely:- Adhisīlasikkhā, Adhiccittasikkhā and Adhipaññāsikkhā or Sīla, Samādhi and paññā. Tisikkhā is important as the principle for extinguishing the defilements and as the base of fixing the type of the behaviour including the method of practice which helps to develop the person to be away from being the ordinary person to be in the state of being the noble one. Moreover, there are still the four principles of development for checking the developed people, the fact of which can be found out through the body, the precept in societies, the minds, the temperaments, the wisdom all of which can be found in carrying their lives.

The education and self development has to be relate by Principle of practicing, namely:- Tisikkhā and the Principle of checking, namely:- The four principle of development. The education is lead the human being to reach the aims of life. In the mean time, the self development is concern about education, there for, the aim of life will be success. The relationship as above can't separate from our human being life.

The education according to Ven. Phra Brahmaganabhorn (P.A. Payutto) is found that:-

He has planed the education plan in order to let the people to understand the lives and the ways to carry out their own lives rightly according to the doctrinal principles and the tradition, and after that to lead their lives to the happy benefits according to the types which the worldly people may receive. That is to live happily, without debts and to carry out their good ways of living with the benefit to be received at present and making the people understand the continuation of life which is the circle of birth and death and development of life according to the Doctrinal principles for having the new life in the happy realm as long as one has some defilements. This way of leading life is the permanent benefit which is stable and will give good result both in this birth and the next one to the great freedom, that is the freedom from the defilements the fact of which is the highest benefit.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสมบูรณ์ลงได้ เพราะได้รับความช่วยเหลือจาก คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ คือพระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. รองคณบดีบัณฑิต วิทยาลัย, ดร. วุฒินันท์ กันทะเตียน และอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ทั้ง ๓ ท่าน คือพระ มหาทศณะ ดร.โณ, ผศ.ดร. พระมหาทวิ มหาปญฺโญ, ผศ.ดร. และอาจารย์รังษิ สุทนต์ที่ได้ กรุณาเสียสละเวลาให้คำชี้แนะแนวทาง และช่วยตรวจแก้ไขในข้อที่บกพร่องต่างๆ

ขออนุโมทนา และขอบคุณคณาจารย์ นักวิชาการ ผู้เป็นเจ้าของผลงานต่อการ เขียนวิทยานิพนธ์ครั้งนี้ เจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่าน รวมทั้งเจ้าหน้าที่ห้องสมุด มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และหอสมุดแห่งชาติ ที่อำนวยความสะดวกให้หา ข้อมูลในการทำวิจัยครั้งนี้เป็นอย่างดี

ขออนุโมทนาบุญ และขอบคุณเป็นอย่างมากกับ คุณพี่พรพรรณ ต้นพิพัฒน์ คุณพี่ วรรณิกา พิเศษปกาศิต คุณปทุมพร ศิริเกียรติสูง คุณอภิรดี ฉายาวิวัฒนะ คุณอรทัย อมรภักดี เพื่อนสหธรรมิกครูบาอาจารย์ทุกรูป ตลอดถึงทุกๆ ท่านที่ยังไม่ได้เอ่ยนาม ซึ่งได้รับความ เมตตาอนุเคราะห์ช่วยเหลือด้วยดีเสมอมา ต่อการศึกษาในครั้งนี้

ท้ายสุดแห่งวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ขอส่วนแห่งบุญและประโยชน์อันพึงเกิดขึ้นได้ จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ จงมีส่วนสำเร็จผล ถึงท่านทั้งหลายที่กล่าวมาแล้วข้างต้น และยัง ประโยชน์แด่มารดาบิดา พุทธศาสนิกชน ทั้งขออุทิศบุญนี้ แด่บรรพบุรุษทุกท่านที่ได้เสียสละ ชีวิตและเลือดเนื้อ เพื่อการรักษาคุณธรรมความดีทางพระพุทธศาสนาไว้มิให้สูญหาย อยู่ตราบ เท้าทุกวันนี้ ตลอดถึงครูบาอาจารย์ผู้มีอุปการะทุกท่านที่ได้ประสิทธิ์ประสานวิชาความรู้ ให้แก่ข้าพเจ้า จงมีความสุข ปราศจากทุกข์ภัยอันตรายใด ๆ ทั้งสิ้น โดยถ้วนหน้ากัน ตราบเท่า เข้าสู่พระนิพพานด้วยกันทุกท่านเทอญ.

พระจิรวัดน์ อดุลมเมธี (วุฒิพงศ์)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(ก)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(ค)
กิตติกรรมประกาศ	(จ)
สารบัญ	(ฉ)
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	(ญ)
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๕
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๕
๑.๔ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๕ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๖ วิธีการดำเนินการวิจัย	๖
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๗
บทที่ ๒ การศึกษาและการพัฒนาตนตามแนวพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๐
๒.๑ ความหมายและจุดมุ่งหมายของการศึกษาและการพัฒนาตน	๑๐
๒.๑.๑ ความหมายของการศึกษา	๑๐
๒.๑.๒ จุดมุ่งหมายของการศึกษา	๑๔
๒.๑.๓ ความหมายของการพัฒนาตน	๑๖
๒.๑.๔ จุดมุ่งหมายของการพัฒนาตน	๑๘
๒.๒ ความสำคัญของการศึกษาและการพัฒนาตน	๒๐
๒.๒.๑ ความสำคัญของการศึกษา	๒๐
๒.๒.๒ ความสำคัญของการพัฒนาตน	๒๔
๒.๓ องค์ประกอบของการศึกษาและการพัฒนาตน	๒๖
๒.๓.๑ องค์ประกอบของการศึกษา	๒๖
๒.๓.๒ องค์ประกอบของการพัฒนาตน	๒๙

๒.๔ กระบวนการของการศึกษาและการพัฒนาตน	๓๔
๒.๔.๑ กระบวนการของการศึกษา	๓๔
๒.๔.๒ กระบวนการของการพัฒนาตน	๔๕

บทที่ ๓ การศึกษาและการพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์

(ป.อ.ปยุตฺโต)	๔๕
๓.๑ ความหมายและจุดมุ่งหมายของการศึกษาและการพัฒนาตน	๔๕
๓.๑.๑ ความหมายของการศึกษา	๔๕
๓.๑.๒ จุดมุ่งหมายของการศึกษา	๕๒
ก. อิศรภาพทางกาย	๕๓
ข. อิศรภาพทางสังคม	๕๓
ค. อิศรภาพทางจิตใจ	๕๓
ง. อิศรภาพทางปัญญา	๕๓
๓.๑.๓ ความหมายของการพัฒนาตน	๕๖
๓.๑.๔ จุดมุ่งหมายของการพัฒนาตน	๕๘
๓.๒ ความสำคัญของการศึกษาและการพัฒนาตน	๖๒
๓.๒.๑ ความสำคัญของการศึกษา	๖๒
๓.๒.๒ ความสำคัญของการพัฒนาตน	๖๔
๓.๓ องค์ประกอบของการศึกษาและการพัฒนาตน	๖๖
๓.๓.๑ องค์ประกอบของการศึกษา	๖๖
ก. ปัจจัยภายนอก	๖๗
ข. ปัจจัยภายใน	๗๐
๓.๓.๒ องค์ประกอบของการพัฒนาตน	๗๓
ก. ด้านพฤติกรรม	๗๓
ข. ด้านจิตใจ	๗๔
ค. ด้านปัญญา	๗๔
๓.๔ กระบวนการของการศึกษาและการพัฒนาตน	๗๖
๓.๔.๑ กระบวนการของการศึกษา	๗๖
ก. อริศีลศึกษา	๗๗
ข. อริจิตตศึกษา	๘๐

ค. อธิปัญญาศึกษา	๘๒
๓.๔.๒. กระบวนการของการพัฒนาตน	๘๔
ก. กายภาวนา	๘๔
ข. ศีลภาวนา	๘๕
ค. จิตตภาวนา	๘๖
ง. ปัญญาภาวนา	๘๖

บทที่ ๔ วิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์

(ป.อ. ปยุตฺโต)	๘๘
๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างความหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน	
ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๘๘
๔.๑.๑ ความหมายของการศึกษา	๘๘
๔.๑.๒ ความหมายของการพัฒนาตน	๘๑
๔.๑.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างความหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน	๘๒
๔.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างจุดมุ่งหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน	
ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๘๓
๔.๒.๑ จุดมุ่งหมายของการศึกษา	๘๓
๔.๒.๒ จุดมุ่งหมายของการพัฒนาตน	๘๕
๔.๒.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างจุดมุ่งหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน	๘๖
๔.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างความสำคัญของการศึกษากับการพัฒนาตน	
ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๘๗
๔.๓.๑ ความสำคัญของการศึกษา	๘๗
๔.๓.๒ ความสำคัญของการพัฒนาตน	๘๘
๔.๓.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างความสำคัญของการศึกษากับการพัฒนาตน	๑๐๑
๔.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของการศึกษากับการพัฒนาตน	
ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๑๐๓
๔.๔.๑ องค์ประกอบของการศึกษา	๑๐๓

๔.๔.๒ องค์ประกอบของการพัฒนาตน	๑๐๕
๔.๔.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของการศึกษากับการพัฒนาตน	๑๐๖
๔.๕ ความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการของการศึกษากับการพัฒนาตน	
ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๑๐๘
๔.๕.๑ กระบวนการของการศึกษา	๑๐๘
๔.๕.๒ กระบวนการของการพัฒนาตน	๑๐๙
๔.๕.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการของการศึกษากับการพัฒนาตน	๑๑๑
๔.๖ วิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๑๑๗
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๒๐
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๒๐
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๒๕
บรรณานุกรม	๑๒๖
ภาคผนวก	๑๓๔
ประวัติผู้วิจัย	๑๕๙

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๕ โดยได้กล่าวถึงแหล่งที่มา/เล่ม/ข้อ/และหน้า ตามลำดับ เช่น อัง.ติก. (ไทย). ๒๐/๖๓/๒๔๔. หมายถึง อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่มที่ ๒๐ ข้อที่ ๖๓ หน้า ๒๔๔.

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (ไทย) = วินัยปิฎก มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)

ที.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)

ที.ปา. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)

ม.มฺ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ (ภาษาไทย)

ม.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์ (ภาษาไทย)

สํ.ส. (ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ภาษาไทย)

สํ.ข. (ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค (ภาษาไทย)

สํ.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค (ภาษาไทย)

อัง.เอกก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต (ภาษาไทย)

อัง.ทุก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต (ภาษาไทย)

อัง.ติก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต (ภาษาไทย)

อัง.จตุกก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)

อัง.ปญจก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต (ภาษาไทย)

อัง.ฉก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาต (ภาษาไทย)

อัง.อฎฐก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฎฐกนิบาต (ภาษาไทย)

อัง.เอกาทสก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต (ภาษาไทย)

ขุ.ขุ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ (ภาษาไทย)

ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.อติ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อติวุตตะกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.จู. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย จูฬนิเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
---------------	---	---------------------	-----------

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสันชวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
----------------	---	--	-----------

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การศึกษาเป็นสาระสำคัญอย่างหนึ่งในชีวิตมนุษย์ทุกคนที่เกิดมาอยู่บนโลกใบนี้ การศึกษาจึงเป็นจุดหมายสำคัญในการพัฒนาตั้งแต่ต้นและเป็นการเตรียมคนให้เป็นผู้ที่มีปัญญา^๑ การศึกษาไทยนั้นเป็นการจัดการศึกษาให้มีแนวทางที่มีองค์ประกอบและมีจุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนา “คน” ให้เก่ง ดี มีสุข มีความสมบูรณ์ทั้งร่างกาย และจิตใจ^๒

การศึกษาคือการสร้างคนให้มีความรู้ ความสามารถ มีทักษะพื้นฐานที่จำเป็น มีลักษณะนิสัยจิตใจที่ดีงาม^๓ กระบวนวิธีแห่งการพัฒนาจิต โดยอาศัยกิจกรรมทางจิต ดังนั้น การศึกษาของมนุษย์ย่อมแตกต่างจากการฝึก หรือการเลี้ยงสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย เพราะมนุษย์ให้การศึกษาตนเองได้ ส่วนสัตว์ย่อมทำไม่ได้^๔

การศึกษาที่สมบูรณ์นั้น จะต้องไม่เป็นทาสของกิเลส การศึกษาที่เป็นทาสของกิเลสก็จะเป็นทาสของวัตถุ^๕ กระบวนการทางการศึกษาเหล่านี้ เรียกว่าเป็นกระบวนการฝึกฝนพัฒนาตน ให้มีชีวิตอยู่โดยไม่ถูกกิเลสครอบงำจิตใจ การศึกษาเป็นเครื่องมือชนิดเดียวที่จะใช้พัฒนามนุษย์ให้เป็นสัตว์ประเสริฐ^๖

^๑ เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, *คลื่นลูกที่ ๕ ประชาชนสังคม : สังคมไทยที่พึงประสงค์ในศตวรรษที่ ๒๑*, (กรุงเทพฯ : บริษัท ส.เอเชียเพรส (๑๙๙๘) จำกัด), หน้า ๓๕.

^๒ พระเทพโศภณ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต), *ทิศทางการศึกษาไทย*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑.

^๓ พนม พงษ์ไพบูลย์, *การศึกษาปัจจัยที่ ๕ ของชีวิต*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๐), หน้า ๓.

^๔ รวีวรรณ ชินะตระกูล, *เดือนจิตต์ จิตต์อารี, หลักการศึกษา*, (กรุงเทพฯ : บริษัทที.พี. พรินท์ จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๒๕.

^๕ พุทธทาสภิกขุ, *การศึกษาสมบูรณ์แบบ*, (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๑๘), หน้า ๔๘.

^๖ อุดมพร อมรธรรม, *ปรัชญาการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว*, (กรุงเทพฯ : แสงดาว, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐๐.

การพัฒนานั้น หมายถึง กระบวนการพัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปในทางเจริญงอกงาม ซึ่งการพัฒนามนุษย์เป็นการพัฒนา ๔ ด้าน ได้แก่ ร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ และสังคม โดยการพัฒนาจะเป็นไปตามลักษณะของพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน^๓

การพัฒนาดน เป็นการพัฒนามนุษย์ ซึ่งแตกต่างไปจากการพัฒนาองค์กร หรือ ธุรกิจ เป็นการพัฒนาที่เป็นการริเริ่มด้วยตนเอง (self-initiated) ซึ่งจะต้องทำด้วยตนเอง เป็นความรับผิดชอบของผู้พัฒนา ผู้พัฒนามีอิสระ และมีความรับผิดชอบที่จะเลือกว่าจะพัฒนาอะไร เมื่อไร และอย่างไร และรับผิดชอบต่อผลที่ตามมาจากการตัดสินใจ เหล่านั้น^๔

การพัฒนาดน เป็นการพัฒนาคุณสมบัติที่อยู่ในตัวบุคคลทั้งทางร่างกาย และจิตใจ ผู้ที่พัฒนาดนแล้ว ย่อมได้รับความเคารพนับถือ ยกย่องเชิดชู ซึ่งตรงกับหลักธรรมของพุทธศาสนา ตอนหนึ่งที่ว่า “ทณฺโฑ เสฏฺฐโณ มนุสฺเสสุ” หมายความว่า มนุษย์ที่ฝึกตนดีแล้ว ย่อมเป็นผู้ประเสริฐสุด^๕ พระพุทธศาสนานั้น จะเห็นว่าให้ความสำคัญกับการฝึกตนเสมอ

การศึกษาเพื่อพัฒนาดนนั้น จากที่ผ่านมาได้รับการเอาใจใส่อย่างไม่เพียงพอ จะเห็นว่าพลเมืองของชาติขาดการยับยั้งชั่งใจต่ออำนาจฝ่ายต่ำ เดินตามวัตถุนิยม กระแสผู้คนทำผิดศีลธรรมมีมากไม่เว้นแต่ละวัน ล้วนแล้วแต่เกิดมาจากการขาดการฝึกฝนอบรมพัฒนาดนทั้งสิ้น ซึ่งมีรากฐานมาจากการไม่เข้าใจในหลักการการศึกษาที่แท้จริง ปัญหาเหล่านี้ล้วนรอเวลาแก้ไขอยู่ทุกเมื่อ การศึกษาเพื่อพัฒนาดน จึงจำเป็นจะต้องมีบทบาทขึ้นในสังคมไทยปัจจุบัน

จากทัศนะที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นมุมมองการศึกษาและการพัฒนาดนในทัศนะของนักวิชาการต่างๆ มีหลากหลาย และทิศทางวัตถุประสงค์และเป้าหมายของการศึกษาในทัศนะของนักศึกษาเหล่านั้นก็หลายอย่างแตกต่างกันไปบนพื้นฐานประสบการณ์ และแนวคิดของแต่ละท่าน

^๓ อิศยาภรณ์ พิทยาภรณ์, “การศึกษาความต้องการและปัญหาการพัฒนาดนด้านวิชาการของอาจารย์มหาวิทยาลัยเอกชน”, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยรามคำแหง), ๒๕๔๘, หน้า ๑๐.

^๔ ไพศาล ไกรสิทธิ์, เอกสารการสอน รายวิชาการพัฒนาดน, (ราชบุรี : สถาบันราชภัฏหมู่บ้านจอมบึง, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐.

^๕ สงวน สุทธิเลิศอรุณ, พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาดน, (กรุงเทพฯ : อักษราพัฒนา, ๒๕๔๑), หน้า ๑๔๕.

แต่มุมมองของนักวิชาการทางการศึกษาท่านหนึ่งคือ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) นั้นเป็นปราชญ์ด้านการศึกษาที่สำคัญของพระพุทธศาสนา นับว่ามีความน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง

การศึกษาตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) นั้น มีมุมมองที่น่าสนใจในประเด็นที่ว่า ถ้ามนุษย์ปราศจากองค์ประกอบที่เรียกว่า สติปัญญา และขาดกระบวนการที่เรียกว่า การศึกษานี้เสียแล้ว ชีวิตมนุษย์ก็จะอยู่ได้อำนาจครอบงำของปัจจัยแวดล้อมทั้งหลาย และหมุนเวียนอยู่ในวงจรสั้นๆ แคบๆ ซ้ำซากชั่วชีวิตแล้วชีวิตเล่า เช่นเดียวกับชีวิตสัตว์อื่นๆ แต่ความมีสติปัญญาและการศึกษาได้ช่วยให้มนุษย์มีความเป็นใหญ่ในตัวเอง^{๑๑} และอีกประเด็นหนึ่ง การศึกษามีวัตถุประสงค์เพื่อให้ชีวิตเข้าถึงอิสรภาพ คือทำให้ชีวิตหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของปัจจัยแวดล้อมภายนอกให้มากที่สุด และมีความเป็นใหญ่ในตัวเอง^{๑๒} ตามทัศนะดังกล่าวสามารถกล่าวได้ว่าการศึกษาเป็นปัจจัยหลักในการดำรงชีวิตที่ถูกต้องและดีงาม

ทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายการพัฒนาว่า “เจริญ” อีกยังให้ความหมายต่อว่า การพัฒนาคนนั้นแหละ เรียกว่าภาวนา คือความหมายของการศึกษา^{๑๓} การพัฒนาคนกับกระบวนการทางการศึกษานั้น ถือได้ว่าเป็นปัจจัยที่เกี่ยวพันกันและกันตลอดเวลา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้มุมมองเกี่ยวกับการศึกษาเพื่อพัฒนาคนนั้นว่า การศึกษาจะเริ่มต้นเมื่อคนเริ่มกินอยู่เป็น การศึกษาจะช่วยในการพัฒนาคนในด้านการเสพบริโภคนั่นเอง เพราะสังคมยุคนี้ได้เน้นมากในเรื่องของการเสพบริโภค จนเรียกว่า ยุคบริโภคนิยม ทำให้มนุษย์ทุกวันนี้ มีความเข้าใจว่า ความสุขจะได้มาด้วยการเสพบริโภค^{๑๔} และนี่ก็เป็นประเด็นสำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษาที่ทุกคนจะต้องเรียนรู้เพื่อความเป็นอยู่ที่ดีงาม และมีชีวิตอยู่โดยไม่ขึ้นต่อยุคบริโภคนิยม

^{๑๑} พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข - รวบรวมใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๕), หน้า ๔.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑), หน้า ๒๒.

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน, (กรุงเทพฯ : บริษัท ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕๓.

ปัญหาการศึกษาเพื่อพัฒนาคนนั้น พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้มองว่า ในยุคปัจจุบันนี้ เราไม่ได้ถือน้ำที่การศึกษาที่จะทำให้คนมีความสุข แต่กลับทำให้เป็นคนทวิโหยกระหายความสุข และถ้าดำเนินการศึกษาผิดพลาด ก็จะทำให้คนไม่มีความสุข แต่การศึกษาจะกลายเป็นเครื่องมือดูดความสุขออกจากคน^{๑๔} และเพราะชีวิตขาดการเรียนรู้ ขาดการฝึกฝนอบรม จึงเป็นชีวิตที่หย่อนสมรรถภาพและไร้ประสิทธิภาพ^{๑๕}

ส่วนชีวิตที่มีการศึกษาพัฒนาคน ย่อมมีสมรรถภาพและประสิทธิภาพในการปรับตัวและสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม จนถึงขนาดที่สามารถปรับสิ่งแวดล้อมให้เป็นประโยชน์แก่ตัวเองได้ การศึกษาจึงเป็นกระบวนการที่จะทำให้ชีวิตหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของสิ่งแวดล้อม และมีความเป็นใหญ่ในตัวเองที่จะดำรงอยู่ และเสวยประโยชน์จากการดำรงอยู่นั้น ภาวะเช่นนี้เรียกเป็นคำสั้น ๆ ว่า อิศรภาพ^{๑๖}

มนุษย์จะได้รับการฝึกฝนพัฒนา ก็ต่อเมื่อมีกระบวนการของการศึกษาเข้ามาเกี่ยวข้อง ธรรมชาติของมนุษย์ ก็คือเป็นสัตว์พิเศษ ที่ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ หรือเรียนรู้ได้ และต้องฝึก หรือต้องเรียนรู้ กล่าวคือมนุษย์มีศักยภาพพิเศษ ได้แก่ ความสามารถที่จะพัฒนาคนขึ้นไป^{๑๗} กระบวนการของการศึกษา กล่าวในแง่นี้ ก็คือกระบวนการแก้ปัญหาหรือดับทุกข์ ปัญหาหรือทุกข์นั้นมีอยู่พร้อมด้วยอวิชา การศึกษาเกิดขึ้น ณ จุดที่ปัญญาเกิดขึ้น ปัญญาเกิดขึ้น ณ จุดที่แก้ปัญหาได้ แก้ได้ในความคิดแล้วก็แก้ได้ในการกระทำ การใช้ปัญญาคือวิธีแก้ปัญหาก็แท้^{๑๘}

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา ทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจเพื่อที่จะศึกษาให้ทราบว่า การศึกษาเพื่อพัฒนาคนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) เป็นอย่างไร จึงได้เสนอโครงร่างทำวิทยานิพนธ์เรื่องดังกล่าว

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา, หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

^{๑๕} พระราชาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข - รวบรวมใหม่, หน้า ๑๑.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน, หน้า ๑๔๕.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการศึกษาและการพัฒนาคนตามแนวพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการศึกษาและการพัฒนาคนตามทัศนะของ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาคนตามทัศนะของ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาเชิงวิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาคนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) จากผลงานต่างๆ ของท่าน รวมถึงผลงานทางวิชาการของนักปราชญ์ทางการศึกษาและการพัฒนาคน ตลอดจนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

๑.๔.๑ การศึกษาเพื่อพัฒนาคน หมายถึง กระบวนการศึกษาที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนต่อการพัฒนาคนแต่ละคนให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยความดีงาม

๑.๔.๒ ทัศนะ หมายถึง แนวคิดที่มีต่อความหมายและสาระสำคัญ จุดเริ่มต้นหรือแหล่งที่มา รวมถึงกระบวนการ และจุดมุ่งหมาย

๑.๔.๓ ศึกษาวิเคราะห์ หมายถึง การตีความ การประยุกต์ การขยายออก และการนำไปใช้ในชีวิตจริง

๑.๔.๔ การพัฒนาคน หมายถึงการพัฒนาคนให้ได้รับการฝึกฝนอบรมคน มีอำนาจทางจิตใจ อยู่เหนือวัตถุนิยม โดยผ่านกระบวนการศึกษาจนมีอิสรภาพ

๑.๔.๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) หมายถึง พระเถระที่เคยดำรงสมณศักดิ์ที่พระศรีวิสุทธิโมลี พ.ศ. ๒๕๑๒ ที่พระราชวรมนูญี พ.ศ. ๒๕๑๖ ที่พระเทพเวที พ.ศ. ๒๕๓๐ ที่พระธรรมปิฎก พ.ศ. ๒๕๓๖ และที่พระพรหมคุณาภรณ์ พ.ศ. ๒๕๔๗ – ปัจจุบัน

๑.๕ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๕.๑ เกரியงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์^{๑๕} ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “แหกคอกทางปัญญา สะท้อนคิดฝ่าวิกฤตการศึกษาไทย” โดยสรุปไว้ว่า อุดมการณ์ทางการศึกษาควรมุ่งเพื่อ “สร้างสรรค์พัฒนาคน” ผ่านการยกระดับอุดมการณ์ทางการศึกษาของประชาชน ๓ ระดับ คือ (๑) การศึกษาเพื่ออดีต (๒) การศึกษาเพื่อชีวา (๓) การศึกษาเพื่อปวงประชา

^{๑๕} เกரியงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, แหกคอกทางปัญญา : สะท้อนคิดฝ่าวิกฤตการศึกษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : บริษัท. เอเชีย เพรส (๑๙๘๕) จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๔๐.

๑.๕.๒ พระเทพโสภณ^{๒๐} (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ทิศทางการศึกษาไทย” ว่าการศึกษาต้องเป็นไปเพื่อพัฒนาศักยภาพ สมรรถภาพคุณภาพ มนุษยภาพจึงจะทำให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เป็นต้น

๑.๕.๓ พระราชวรมุนี^{๒๑} (ป.อ. ปยุตฺโต), ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนกิน อยู่ เป็น” โดยสรุปท่านกล่าวว่า การศึกษาต้องเอารูปแบบวิถีชีวิตแบบพระที่พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้ คือ การสำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คุณเป็น ฟังเป็น เป็นต้น รู้จักประมาณในการบริโภค กินพอดี กินด้วยปัญญา หมั่นประกอบการศึกษา ไม่เห็นแก่หัดับแก่นอน ใ้เวลาให้เป็นประโยชน์

๑.๕.๔ พระณรงค์ กิตติธโร (เด่นประเสริฐ)^{๒๒} ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบปรัชญาการศึกษาของพุทธทาสภิกขุและพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)” สรุปความจากการวิจัยว่า การศึกษาปัจจุบันจะต้องมีจุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาผู้เรียนให้มีคุณภาพเพื่ออนาคต จะต้องพัฒนาจิตวิญญาณให้เข้าถึงบรมธรรมด้วยการสรรค์สร้างปัญญาให้ผู้เรียนสามารถพัฒนาตนได้อย่างมีประสิทธิภาพครบถ้วนทุกด้าน ทั้งทางร่างกาย และจิตใจของผู้เรียน การศึกษาแท้จริงคือการศึกษตามหลักไตรสิกขา อันได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ซึ่งเป็นหลักพุทธธรรมโดยตรง

๑.๕.๕ พระมหาบรรจง สิริจินฺโท (สมนา)^{๒๓} ได้ทำการศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาเรื่องปรัชญาการศึกษาในทัศนะพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)” กล่าวถึงการศึกษา สรุปเป็นใจความว่า การศึกษาคือการดำเนินชีวิตปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ มีอิสรภาพทั้งภายในและภายนอกอย่างแท้จริงไม่ถูกอวิชชาครอบงำ การศึกษาจึง

^{๒๐} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ทิศทางการศึกษาไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๒๕-๓๔.

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนกินอยู่เป็น, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า๑๗.

^{๒๒} พระณรงค์ กิตติธโร, “การศึกษาเปรียบเทียบปรัชญาการศึกษาของพุทธทาสภิกขุ และพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๕.

^{๒๓} พระมหาบรรจง สิริจินฺโท, “การศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาเรื่องปรัชญาการศึกษาในทัศนะพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๕.

เป็นการพัฒนาชีวิตให้เจริญงอกงามดำเนินชีวิตอยู่อย่างปราศจากทุกข์ การศึกษานั้นจะต้องมีความสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมเป็นพื้นฐาน ทุกสถานการณ์ซึ่งจะต้องสามารถประยุกต์เข้ากันได้

๑.๕.๖ พระมหาสง่า สุภโร (ณ ระนอง)^{๒๔} ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ปรัชญาการศึกษาของท่านพุทธทาสภิกขุเพื่อสังคมไทย” พอที่จะสรุปความได้ว่า การศึกษาจะต้องทำให้มนุษย์มีชีวิตที่สมดุล ทำลายสัญชาตญาณแห่งสัตว์ ควบคุมตัวกิเลส ตัณหา และความหลงใหลในวัตถุ ให้รักความเป็นธรรมและประพฤตินิสัยที่ชอบธรรม แนวทางแห่งการศึกษาทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ให้บุคคลมีความสำนึกในหน้าที่ อยู่อย่างไม่เป็นทาสของกิเลสตัณหา มีความเข้าใจกฎเกณฑ์ความเป็นจริงของธรรมชาติ

๑.๕.๗ พระศักดิ์ดา วิสุทธิญาณโณ (มรดา)^{๒๕} ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา” โดยสรุปจากการวิจัยได้ความว่า พระพุทธศาสนามุ่งเน้นให้คนพัฒนาตนเองจนหมดจดปราศจากกิเลสปราศจากรากเหง้าแห่งความชั่วทั้งปวง ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นหลักสำคัญ กระบวนการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนานั้นพัฒนาด้านจิตใจเป็นหลัก โดยมีเครื่องมือสำหรับการพัฒนา คือ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น ศีล (ใช้เป็นเครื่องควบคุมตน) สมาธิ (ใช้เป็นเครื่องพัฒนาตน) ปัญญา (ใช้เป็นเครื่องสร้างความเจริญ)

๑.๕.๘ พูนสุข สนองลักษณะ^{๒๖} ได้เสนองานวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์แนวคิดทางการศึกษาของพระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต)” สรุปผลจากการวิจัย เป็นประเด็นสำคัญได้ว่าการศึกษาเป็นไปเพื่ออิสรภาพ จุดมุ่งหมายของการศึกษาเป็นจุดมุ่งหมายเดียวกับชีวิต คือ การพัฒนาไปสู่อิสรภาพ ความหลุดพ้น (วิมุตติ) การศึกษาเกิดขึ้นเมื่อคนรู้จักคิดอย่างมีอิสรภาพ และส่วนที่จะช่วยให้เกิดการศึกษากับบุคคลมี ๒ อย่าง คือ ปรโตโมสะ และ โยนิโสมนสิการ

^{๒๔} พระมหาสง่า สุภโร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ปรัชญาการศึกษาของท่านพุทธทาสภิกขุเพื่อสังคมไทย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๖.

^{๒๕} พระศักดิ์ดา วิสุทธิญาณโณ, “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐.

^{๒๖} พูนสุข สนองลักษณะ, “วิเคราะห์แนวคิดทางการศึกษาของพระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต)”, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๓๒.

๑.๕.๕ เสน่ห์ จามริก^{๒๗} ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “บทวิเคราะห์ว่าด้วยการศึกษากับปัญหาสถานะความรู้มนุษย์” ว่า “การศึกษา” คำว่าการศึกษาสำหรับนักการศึกษาแล้ว เชื่อว่าสาระสำคัญของการศึกษา คือเรื่องของความรู้กับการพัฒนาของมนุษย์และสังคม

๑.๕.๑๐ สุกรี เทพชาติ^{๒๘} ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์แนวคิดทางการสอนของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) เพื่อพัฒนาปัญญาตามหลักพุทธศาสนา” สรุปจากการค้นคว้าได้ความว่า การศึกษาในฐานะพัฒนามนุษย์ หรือเครื่องมือพัฒนาชีวิต โดยหลักพุทธศาสนาเชื่อว่า มนุษย์สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองให้เจริญได้ การฝึกฝนและพัฒนาตนเองอยู่ตลอดเวลา จะทำให้มนุษย์มีความสมบูรณ์ คือมีชีวิตที่ดีงามและประเสริฐ การศึกษาเพื่อความ เป็นอยู่ด้วยปัญญา การศึกษาที่เกิดขึ้นจะไม่ใช่การศึกษาที่มีเพียงองค์ความรู้ แต่จะเป็น การศึกษาที่จะทำให้มนุษย์มีชีวิตที่ถูกต้องคือมีปัญหาในการคิดพิจารณาและแก้ไขปรับปรุง สิ่งต่างๆ อย่างมีเหตุผล

เอกสารที่กล่าวมานี้ ยังไม่ได้มุ่งกล่าวถึงการศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ดังนั้นตัวผู้เขียนเองจึงมีความเห็นว่า ควรที่จะได้นำเสนองานวิจัยเรื่องนี้ เพื่อที่จะได้ทำการวิจัยค้นคว้าให้เกิดความกระจ่างต่อไป

๑.๖ วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Research) ศึกษาวิเคราะห์ การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) โดยเสนอรายงาน แบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ดังมีขั้นตอนดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ ศึกษาค้นคว้า และรวบรวมจากเอกสารชั้น ปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก ภาษาบาลี ภาษาไทย และอรรถกถา

๑.๖.๒ ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ มีหนังสือตำรา เอกสารที่เป็นงานเขียนและวิจัยอื่นๆที่เกี่ยวข้อง

^{๒๗} เสน่ห์ จามริก, บทวิเคราะห์ว่าด้วยการศึกษากับปัญหาสถานะความรู้มนุษย์, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๖), หน้า ๔.

^{๒๘} สุกรี เทพชาติ, “การวิเคราะห์แนวคิดทางการสอนของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) เพื่อพัฒนาปัญญาตามหลักพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), ๒๕๔๑.

๑.๖.๓ วิเคราะห์ข้อมูล และอธิบายการศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของ
พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๑.๖.๔ สรุปผลที่ได้จากการวิจัย พร้อมเสนอแนะประเด็นที่มีประโยชน์ ต่อ
การศึกษารั้งต่อไป

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๗.๑ ทำให้ทราบการศึกษาและการพัฒนาตนตามแนวพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๗.๒ ทำให้ทราบการศึกษาและการพัฒนาตนตามทัศนะของ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)

๑.๗.๓ ทำให้ทราบการวิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)

บทที่ ๒

การศึกษาและการพัฒนาตนตามแนวพระพุทธศาสนาเถรวาท

วัตถุประสงค์ในการศึกษาที่เป็นเนื้อหาของบทนี้นั้น จะได้กล่าวถึงเรื่องของการศึกษาและเรื่องของการพัฒนาตนเป็นสำคัญ ซึ่งจะขอนำเสนอในมุมมองทางพระพุทธศาสนาว่ามีแนวคิดในประเด็นดังกล่าวนี้อย่างไรบ้าง อาทิว่า ความหมายและจุดมุ่งหมายของการศึกษาและการพัฒนาตน ความสำคัญของการศึกษาและการพัฒนาตน องค์ประกอบของการศึกษาและการพัฒนาตน และกระบวนการของการศึกษาและการพัฒนาตน เหล่านี้เป็นต้น จะขอกล่าวรายละเอียดตามที่ผู้รู้เสนอไว้ อันเป็นแนวคิดทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๑ ความหมายและจุดมุ่งหมายของการศึกษาและการพัฒนาตน

๒.๑.๑ ความหมายของการศึกษา

เมื่อกล่าวถึงประเด็นทางการศึกษา ก็จะต้องมีการให้ความหมายของการศึกษาขึ้นมาเพื่อที่จะได้ทราบค่านิยมหรือความหมายของการศึกษาได้อย่างชัดเจน ซึ่งในทางพระพุทธศาสนานั้นมีทัศนะคติมุมมองหรือแนวคิดกับเรื่องนี้อย่างไรบ้าง ก็พอที่จะนำมากล่าวเป็นรูปคำศัพท์ตามหลักฐานที่ผู้วิจัยศึกษาจากเอกสารขอสรุปความหมายของการศึกษา เป็น ๓ คำ คือ

๑. สุตะ หมายถึง การเล่าเรียนสดับฟังศึกษาหาความรู้(Learning)^๑ ในพระธรรมวินัย หรือ การทำหน้าที่อันมนุษย์ที่พึงกระทำเพื่อเป็นการฝึกหัดพัฒนาศักยภาพสู่ “สัพบุรุษ มีปริชาเห็นประจักษ์” การศึกษาในความหมายของสุตะจึงหมายถึง การพัฒนาศักยภาพเพื่อให้บรรลุถึงเป้าหมายของพระพุทธศาสนา

๒. ลิกขา ในรูปภาษาไทยว่า “ศึกษา” มาจากรากศัพท์ภาษาบาลีว่า “ลิกขา” หมายถึง ปฏิบัติอันบุคคลพึงศึกษา, ข้อปฏิบัติที่ควรศึกษา^๒ และเมื่อกล่าวโดยอรรถ

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๘๓.

^๒ ป. หลวงสมบุญ, พจนานุกรม มคธ – ไทย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักเรียนวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ, ๒๕๔๐), หน้า ๗๔๒.

ความหมายของการศึกษาทางฝ่ายพระพุทธศาสนา จะมุ่งตรงไปที่ “ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกรอบรม ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา รวมเรียกว่าไตรสิกขา”^๓

๓. ภาวนา เป็นคำศัพท์ที่ปรากฏในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ว่าด้วยหลักธรรมหมวดภาวนา ๔ ประการ คือ กายภาวนา สีลภาวนา จิตตภาวนา ปัญญาภาวนา เป็นการพัฒนามนุษย์ทั้งการสัมพันธ์กับวัตถุและธรรมชาติด้านใน^๔ ภาวนาจึงหมายถึง การพัฒนาศักยภาพอย่างบูรณาการของมนุษย์ที่สามารถพัฒนาศักยภาพทั้ง ๔ ด้าน เรียกว่า ภาวิต คือ ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต ภาวิตปัญญา เป็นคุณสมบัติของอรหันตบุคคล^๕

จากการศึกษาความหมายของคำศัพท์ทั้ง ๓ คำนั้น จะเห็นว่ามีความต่างกันในการอธิบาย แต่โดยเนื้อหาคำศัพท์ทั้ง ๓ นั้น มีความหมายเป็นอันเดียวกัน คือการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ให้ถึงเป้าหมายของพระพุทธศาสนา “การศึกษา” ถือว่าเป็นวิธีการนำพามนุษย์ให้เข้าสู่จุดสูงสุดของชีวิต^๖

ดังนั้นการศึกษาในมุมมองของพระพุทธศาสนา จะเห็นได้ว่าเป็นเรื่องของ การศึกษาตลอดชีวิต หรือ การมีชีวิตที่เป็นอยู่เพื่อการศึกษา มนุษย์จะบรรลุเป้าหมายของตัวเอง จะเป็นด้านใดด้านหนึ่งก็ตาม ย่อมไม่พ้นจากภาวะแห่งการศึกษา นั่นก็หมายถึงว่า การศึกษาเป็นเครื่องวัดเป็นตัวบ่งชี้ความสำเร็จของมนุษย์ทุกคน หากแต่จะต้องเป็นการศึกษาในลักษณะทางพระพุทธศาสนา ดังอธิบายมาแล้วตอนต้นนั้น

ด้านนักการศึกษาไทยหลายท่านได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับความหมายของการศึกษาไว้ดังต่อไปนี้

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงความหมายของการศึกษาไว้ดังต่อไปนี้ การศึกษาหมายถึง การประหารเสียซึ่งสัญชาตญาณอย่างสัตว์ การศึกษานี้เพื่อมนุษย์จะมีโอกาสได้สิ่งที่ดีที่สุด สิ่งที่มนุษย์ควรจะได้ โดยการทำลายเสียซึ่งสัญชาตญาณอย่างสัตว์ แล้วมีการประพฤติกระทำการอย่างมนุษย์ที่มีใจสูง โดยสมบูรณ์ สิ่งที่ดีที่สุดที่ควรจะได้ คือ บรมธรรม ถ้าขั้นธรรมดาได้แก่ จริยธรรมสากล คือ ความสุขที่แท้จริง มีความเต็มเปี่ยมแห่งความเป็นมนุษย์มีการทำ

^๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์, ๒๕๔๖), หน้า ๒๘๕.

^๔ อจ.บุญจก. (ไทย) ๒๒/๗๕/๕๗.

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๑.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์สวย, ๒๕๔๕), หน้า ๖๑.

หน้าที่เพื่อหน้าที่^๓ การศึกษาในนิยามความหมายของท่านพุทธทาสภิกขุ^๓ นั้น ได้ตระหนักถึงตัวมนุษย์เป็นหลักสำคัญ จะต้องยกระดับจิตขึ้นมาให้อยู่เหนือสัญชาตญาณให้จงได้ แล้วมนุษย์ก็จะเป็นผู้มีใจสูง โดยผ่านวิธีการปฏิบัติ หรือการกระทำหน้าที่อันพึงกระทำ เพื่อให้เข้าถึงบรมธรรม พบความสุขที่แท้จริง

ศาสตราจารย์ บัณฑิต ได้ให้ความหมายของการศึกษาไว้ว่า “การศึกษา คือ การพัฒนาขั้นสูง ห้า เพื่อว่าโลกะ โทสะ โมหะ จะได้ลดน้อยถอยไป หรือว่าหมดไปในที่สุดและได้บรรลุชีวิตที่ดี” จากความหมายของการศึกษาที่ ศาสตราจารย์ บัณฑิต ได้กล่าวถึงนั้น จะเห็นว่าเป็นการให้ความสำคัญกับระบบของชีวิตมนุษย์อันแท้จริง เพราะจริงแล้วมนุษย์ก็คือกระบวนการของขั้นสูงห้าที่มาประจวบร่วมกันเอง และสิ่งที่เชื่อว่ากิเลสต่างหากที่มนุษย์ควรกำจัดให้หมดไป เพื่อความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ และความเป็นอยู่โดยปราศจากทุกข์ เพราะตราบเท่าที่มนุษย์ยังมีกิเลสอยู่ ก็หาใช่ที่จะพบกับความสุขอันแท้จริงได้เลย

๓. ศิวรักษ์ ได้ให้ความหมายของการศึกษาไว้ว่า การศึกษา หมายถึง

๑. วิธีการต่าง ๆ ที่ถ่ายทอดความรู้ ทักษะ และทัศนคติ

๒. ทฤษฎีต่าง ๆ ที่พยายามจะอธิบาย หรือให้เหตุผลในการถ่ายทอดนั้น

๓. คุณค่า หรืออุดมคติต่าง ๆ ที่มนุษย์พยายามจะเข้าใจถึง โดยอาศัยความรู้ ทักษะ และทัศนคติ เพราะฉะนั้น การฝึกปรือหรือถ่ายทอด จึงขึ้นอยู่กับคุณค่าหรืออุดมคติที่พึงประสงค์นี้เป็นป็นปลาย^๔

ทัศนะของ ศ. ศิวรักษ์ ในแง่ความหมายของการศึกษาแล้ว จะต้องขึ้นอยู่กับหลักทั้งสามนั้น คือ วิธีการต่าง ๆ ที่นำมาเสนอนำมาถ่ายทอด ตลอดถึงมุมมองในเรื่องนั้น ๆ นั่นก็คือ จำต้องมีเรื่องของทฤษฎีเข้ามาเกี่ยวข้องเพื่อเสริมความเข้าใจแก่ผู้ศึกษา และที่ขาดเสียไม่ได้ก็คือ คุณค่า หรืออุดมคติในเรื่องที่จะถ่ายทอดออกมาเพื่อเกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ และแน่นอนว่าการฝึกฝนย่อมมีส่วนสำคัญในการที่จะให้เข้าถึงคุณค่าและอุดมคติที่แท้จริง

^๓ ดูรายละเอียดใน, พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : สำนักหนังสือธรรมมูญ, ๒๕๑๕), หน้า ๔๐-๔๕.

^๔ ศาสตราจารย์ บัณฑิต, การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เจริญผล, ๒๕๒๕), หน้า ๓๑.

^๕ สุกัลยณ์ ศิวรักษ์, ปรัชญาการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : เกล็ดไทย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๒.

ภิญโญ สาร กล่าวถึงความหมายการศึกษาไว้ว่า การศึกษา หมายถึง กระบวนการทุกชนิดที่ช่วยพัฒนาหรือปรับปรุงจิตใจ อุนิสัย และคุณสมบัติทางกายภาพต่าง ๆ ของมนุษย์ให้ดีขึ้น การศึกษาเป็นกระบวนการสั่งสอน กระบวนการฝึกอบรม หรือกระบวนการถ่ายทอดความรู้ ความชำนาญ และทัศนคติ ซึ่งรวมเรียกว่า ประสบการณ์ ซึ่งมนุษย์เป็นผู้จัดให้แก่มนุษย์ด้วยกัน^{๑๑} จากการให้ความหมายของการศึกษา ที่ภิญโญ สาร ได้กล่าวแล้วนั้น จะเห็นได้ว่า ประสบการณ์เป็นสิ่งที่สำคัญแต่กว่าจะมีประสบการณ์ที่ดีได้นั้นก็ต้องผ่านขั้นตอนมาหลายอย่าง ซึ่งก็เรียกว่าการฝึกอบรม ไม่ว่าจะผ่านทางร่างกายหรือจิตใจ เพื่อให้เกิดความชำนาญการที่จะมีมุมมองหลากหลาย ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเอง

ม.ล.ปิ่น มาลากุล ได้กล่าวถึงการศึกษากับการเรียนหนังสือนั้นว่า แตกต่างกันมาก เพราะการเรียนหนังสือจำกัดอยู่ที่หนังสือและความรู้ในหนังสือเท่านั้น ส่วนความหมายของการศึกษาได้กล่าวไว้ดังนี้

การศึกษา คือ เครื่องมือทำให้เกิดความงอกงามทุกทางในตัวบุคคล การให้การศึกษาแก่เด็กนั้น คือ การส่งเสริมพัฒนาการของเด็กทางร่างกาย อารมณ์ สังคม สติปัญญา มุ่งหมายให้เด็กเจริญเติบโตเป็นบุคคลที่สมบูรณ์ ดำรงตนอยู่ได้ด้วยดีในภายหน้า จุดหมายปลายทางของการศึกษา คือการเป็นพลเมืองดี มีสัมมาอาชีพ^{๑๒} จากความหมายของการศึกษาในประเด็นที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น จะเห็นว่า มีการมุ่งเน้นในด้านพฤติกรรมเป็นสำคัญไม่ว่าจะเป็นทางด้านร่างกาย อารมณ์ที่จะเกิดขึ้น ความเป็นอยู่ในสังคม และการใช้สติปัญญาในการแก้ไขปัญหา ได้มุ่งเน้นการให้การศึกษาไปที่เยาวชนของชาติเป็นหลัก เพราะชาติจะเจริญและพัฒนาได้ คนในชาติจะต้องมีการศึกษา และเป็นพลเมืองดี

จากนันททัศนคติมุมมองของนักการศึกษาไทย กล่าวได้ว่า การศึกษานั้นมีความหมายไปในด้านการศึกษาพัฒนาคนให้เกิดความดีงาม ความเจริญทางด้านจิตใจ เป็นส่วนสำคัญ และหากจะมองถึงการศึกษาที่สังคมไทยปัจจุบันควรจะได้รับ นั่นก็คือ การศึกษาที่เป็นกระบวนการพัฒนาคนให้เป็นคนดี มีศีลธรรม มีหลักในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ตลอดถึงใช้ชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสมกับสถานภาพของตัวเอง และก็ช่วยกันพัฒนาสังคมให้มีความเจริญก้าวหน้าสืบไป ซึ่งก็เป็นเป้าหมายของการศึกษาและจุดมุ่งหมายของการศึกษาโดยแท้

^{๑๑} ภิญโญ สาร, การบริหารการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๓), หน้า ๕๖.

^{๑๒} อ่าง ใน, วราภรณ์ นาคพนม, พื้นฐานการศึกษา, (ลำปาง : คณะศึกษาศาสตร์ วิทยาลัยครูลำปาง, ๒๕๒๓), หน้า ๕.

๒.๑.๒ จุดมุ่งหมายของการศึกษา

การศึกษาตามแนวพระพุทธศาสนานั้น มีจุดมุ่งหมายหรือเป้าหมายเพื่อให้บุคคลหลุดพ้นไปจากความทุกข์หรือดับทุกข์ได้ ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย! ในกาลก่อนก็ตาม ในบัดนี้ก็ตาม เราบัญญัติขึ้นสอนแต่เรื่องความทุกข์ และความดับสนิทไม่มีเหลือของความทุกข์ เท่านั้น.”^{๑๒} มนุษย์สามารถพัฒนาศักยภาพของตนได้อย่างต่อเนื่อง จนถึงจุดมุ่งหมายสูงสุด เป็นนอเสขบุคคล คือผู้ไม่ต้องศึกษา^{๑๓} จุดมุ่งหมายของการศึกษาในพระพุทธศาสนาจะเห็นได้ว่า มีเป้าหมายเพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์ทั้งปวงนั่นเอง บุคคลที่สามารถกำจัดทุกข์ของตนได้หมดสิ้นแล้ว จะถูกเรียกว่า พระอรหันต์ ผู้มีพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว และจบการศึกษาตามแนวพระพุทธศาสนาอีกด้วย กิเลสถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญในชีวิตมนุษย์ที่เป็นสาเหตุให้คนเกิดความทุกข์มากมาย และต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏฏ์

เมื่อเป็นเช่นนี้ พระพุทธศาสนาจึงสอนให้บุคคลประพฤติพรหมจรรย์มีจุดมุ่งหมายของชีวิตเพื่อกำจัดกิเลสของตนเป็นสำคัญ ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุ! ความสิ้นแห่งราคะ ความสิ้นแห่งโทสะ ความสิ้นแห่งโมหะ นี้คือที่สุดแห่งพรหมจรรย์ แล.”^{๑๔} จุดมุ่งหมายของการศึกษาตามแนวพระพุทธศาสนานั้น แท้จริงแล้วก็เพื่อการพัฒนาตนเองให้พ้นไปจากภาวะการถูกความทุกข์บีบคั้นนั่นเอง ดำรงชีวิตได้อย่างอิสรภาพ อยู่เหนือเหตุปัจจัยที่จะกระทำให้ตนเป็นทุกข์ ทำนองเดียวกันในความคิดเห็นของนักการศึกษาไทยได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการศึกษาตามแนวพระพุทธศาสนาดังต่อไปนี้

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการศึกษา ซึ่งพอจะสรุปให้เห็นได้ดังต่อไปนี้

๑. จุดมุ่งหมายของการศึกษานั้น จะต้องเป็นไปเพื่อความดับทุกข์ทั้งปวง ไม่ให้เหลือ ซึ่งทุกข์ในที่นี้ก็หมายถึง การที่กิเลสเป็นเหตุทำให้เราต้องทุกข์ และต้องสูญเสียความเป็นมนุษย์ เพราะว่าการศึกษาในพระพุทธศาสนานั้น โดยความจริงแล้วก็เพื่อที่จะต้องการให้มนุษย์สามารถมีจิตใจอยู่เหนือความทุกข์ในโลกนี้ได้ ยกระดับใจให้อยู่เหนือวัตถุทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นลาภยศหรือวัตถุใด ๆ ก็ตาม และไม่ต้องหวังว่าจะมีคติใดอีกที่ตัวเองจะต้องไปเกิด แต่จุดหมายจะต้องอยู่เหนือการเวียนเกิดเวียนตายต่างหาก นั่นคือสภาวะที่สิ้นกิเลสทั้งปวง ไม่มีที่ใครรองรับการเกิดอีกต่อไป

^{๑๒} คุรุชาดะเถยคใน, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๖/๑๕๔.

^{๑๓} คุรุชาดะเถยคใน, อง.ทก. (ไทย) ๒๐/๒๕๐/๕๕.

^{๑๔} คุรุชาดะเถยคใน, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๒๕-๓๐/๗.

๒. จุดมุ่งหมายของการศึกษานั้นจะต้องเป็นไปเพื่อการส่งเสริมศีลธรรมทุกขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการของมนุษย์ คือ สร้างความถูกต้องให้เกิดขึ้นมาในสังคม และการทำให้มีความเจริญก้าวหน้าในด้านวัตถุและจิตใจ ซึ่งจะต้องชี้ให้เห็นถึงความสุข ๒ อย่าง นั่นก็คือ ความสุขทางกาย ความสุขชนิดนี้เกิดจากการเสพวัตถุบริโภคนิยม ยิ่งเสพยิ่งติดและยิ่งมีความต้องการมากขึ้นเรื่อย ๆ ในที่สุดก็ทำตนเองให้เดือนร้อนตลอดถึงคนอื่น ๆ และความสุขอีกชนิดหนึ่ง เรียกว่า ความสุขทางด้านจิตใจ ซึ่งความสุขประเภทนี้จะเต็มไปด้วยสันติความสงบ เย็น มีมาก ๆ จะทำให้ชีวิตเกิดสันติสุข และจะลดความต้องการเสพทางวัตถุบริโภคนิยมห่างออกไป ๆ จนในที่สุด ก็มีความสุขได้โดยไม่อาศัยวัตถุเสพอีกเลย

๓. จุดมุ่งหมายของการศึกษานั้นต้องเป็นไปเพื่อให้เกิดความรับผิดชอบต่อสังคมส่วนรวม เพราะมนุษย์นั้นเป็นสัตว์ที่มีสังคมไม่ได้อยู่คนเดียว แต่หากจะต้องอยู่ร่วมกันกับผู้อื่น จึงจำเป็นที่จะต้องไม่ให้ความเห็นแก่ตัวออกมาทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน ตลอดถึงการร่วมสร้างสันติสุขในสถานที่อยู่อาศัยหรือชุมชนนั้น ๆ และในโลกให้เป็นอยู่โดยผาสุกอีกด้วย^{๑๕}

วสิน อินทสระ ได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการศึกษาไว้ว่า จุดมุ่งหมายของการศึกษามุ่งให้พ้นทุกข์ เช่น ทุกข์ทางเศรษฐกิจ สามารถนำมาช่วยแก้ปัญหาเศรษฐกิจ พ้นจากความยากจนได้ เป้าหมายสำคัญจึงเน้นด้านจริยธรรม ด้านจิตใจ ความประพฤติดี แก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ และสามารถที่จะอยู่เหนือความทุกข์ได้ทุกรูปแบบ^{๑๖} การมองจุดมุ่งหมายของการศึกษาของ วสิน อินทสระนั้น มุ่งเน้นไปถึงความเป็นอยู่โดยปราศจากความทุกข์นั่นเอง ไม่ว่าทุกข์นั้นจะเกิดมาด้วยสภาพใดก็ตาม จุดมุ่งหมายของการศึกษาจะต้องมีแนวทางแก้ไขให้กับผู้คนที่จิตใจอยู่อย่าง เป็นสุข

จากจุดมุ่งหมายของการศึกษา ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น สรุปให้เห็นได้ว่า การศึกษาตามทัศนะของพระพุทธศาสนา ได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ให้สามารถดับทุกข์และพ้นไปจากทุกข์ได้ นั่นก็คือการกำจัดราคะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นสาเหตุหลักของความทุกข์ทั้งปวงในชีวิตมนุษย์ ส่วนในด้านความเห็นของนักการศึกษาไทยนั้นได้เป็นไปตามหลักการทางพระพุทธศาสนาเช่นกัน นั่นก็คือ จุดมุ่งหมายของการศึกษา จะต้องเป็นไปเพื่อ

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน, พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาคืออะไร, หน้า ๗๖.

^{๑๖} อ่างใน, ขนิษฐา สุวรรณฤกษ์, “การสำรวจแนวคิดและการปฏิบัติเกี่ยวกับสารัตถพุทธปรัชญาการศึกษาของผู้บริหารและอาจารย์สถาบันอุดมศึกษาของรัฐในกรุงเทพมหานคร”. วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓, หน้า ๘๔.

ความดับทุกข์นั่นเอง และพัฒนาคนให้เป็นผู้มีความรู้ มีคุณธรรม มีความสามารถในการดำรงชีพ และเป็นคนดีมีคุณธรรมอยู่ในสังคม เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เป็นที่พึงพิงให้แก่สังคมได้ จะต้องมีหลักมีแนวทางในจุดมุ่งหมายของการศึกษาที่เป็นไปเพื่อการพัฒนาคน โดยเริ่มจากการพัฒนาตนเป็นสำคัญ

๒.๑.๓ ความหมายของการพัฒนาตน

การพัฒนาตนนั้น เมื่อจะกล่าวถึงความหมายแล้ว ก็พอที่จะให้ความหมายได้ดังต่อไปนี้

การพัฒนาตน (Self-development) เป็นการพัฒนาของตน และโดยตน (of self and by self) เพื่อการไปสู่เป้าหมาย นั่นคือการที่บุคคลพยายามที่จะปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตน ด้วยตนเอง ให้ดีขึ้นกว่าเดิม เหมาะสมกว่าเดิม ทำให้สามารถดำเนินกิจกรรม แสดงพฤติกรรม เพื่อสนองความต้องการ แรงจูงใจ หรือ เป้าหมายที่ตนตั้งไว้ อีกประการหนึ่ง การพัฒนาตนด้วยตนเอง ตามศักยภาพของตนให้ดีขึ้นทั้งร่างกาย จิตใจ อารมณ์ และสังคม เพื่อให้ตนเป็นสมาชิกที่มีประสิทธิภาพของสังคม เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น ตลอดจนเพื่อการดำรงชีวิตอย่างสันติสุขของตน^{๑๓}

การพัฒนาตนมีจุดสำคัญอยู่ที่มโนกรรมซึ่งเป็นต้นกำเนิดแห่งอารยธรรมของมนุษยชาติที่ปรากฏในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นความเห็น ความเชื่อ เจตจำนงหรือทัศนคติ เป็นต้น ซึ่งส่งผลให้เกิดกายกรรม และวจีกรรม ตามมาอย่างมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน กล่าวคือเมื่อคิดอย่างไรก็จะทำและพูดเช่นนั้น หรือเมื่อทำและพูดอย่างไรก็จะสะท้อนถึงความคิดว่าเป็นอย่างไร ดังนั้นการมีความเข้าใจในมโนกรรมว่ามีความสำคัญและส่งผลอย่างไร ทั้งต่อตนเองและต่อ โลก ย่อมจะทำให้เราสามารถเลือกที่จะประกอบมโนกรรมที่ถูกต้อง และส่งผลดีทั้งต่อตนและต่อ โลก นั่นคือการทำให้เกิดการพัฒนาตนและโลกไปในทิศทางที่ถูกต้องพร้อมกันไป^{๑๔}

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน, ไพศาล ไกรสิทธิ์, เอกสารคำสอนรายวิชา การพัฒนาตน, (ราชบุรี : สถาบันราชภัฏหมู่บ้านจอมบึง, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐-๒๑.

^{๑๔} อ่างใน, พระสมศักดิ์ สุนตวาใจ, “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เชิงพุทธตามแนวของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๑, หน้า ๑๑.

ในคำว่า “พัฒนา” ในภาษาสันสกฤตมาจาก “วรุณ” แปลว่า ความเจริญ มาจากบาลีว่า “วฑฺฒน” หรือ “วฒนะ” แปลว่า ความเจริญ ความงดงาม เพิ่มขยายขึ้น ผีกล่น ทำให้ยืนยาวขึ้น และนำมาใช้ในภาษาไทย ก็มีความหมายว่า ความเจริญ ความงอกงาม การขยับขยาย^{๑๕}

เมื่อพิจารณาคำว่า “พัฒนา” หรือ “วัฒนา” ตามแนวความคิดทางพุทธศาสนา พบว่าหมายถึง การเจริญ การเติบโต เช่น ต้นไม้งอก เป็นการเติบโตที่ไม่มีการควบคุม อาจยังยืนหรือไม่ยังยืนก็ได้ เดิมนั้นพระพุทธศาสนาไม่ได้ใช้คำว่า พัฒนา ในยุคปัจจุบันใช้กันมาก มีคำหนึ่งคือ คำว่า “ภาวนา” ถ้าแปลกันในภาษาไทยง่าย ๆ ว่าเจริญ เป็นความเจริญที่ยั่งยืน^{๑๖} ดังนั้น คำว่า “พัฒนา” ในภาษาไทยปัจจุบันมีความหมายตรงกับคำภาษาบาลีว่า “ภาวนา” การพัฒนาตนของบุคคลตามแนวพุทธศาสนาจะต้องตั้งอยู่บนหลักภาวนา ๔ คือ กายภาวนา สีลภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา ถ้าเป็นคุณสมบัติของท่านผู้พัฒนาตนแล้ว เป็นรูปคุณนาม เป็นคุณสมบัติของบุคคลท่านใช้ว่า ภาวิตกาโย ภาวิตสีโล ภาวิตจิตโต และภาวิตปัญญา^{๑๗}

ส่วนคำว่า “ตน” นั้น หมายถึงตัวบุคคล เช่นดังพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง”^{๑๘} มีตนเป็นเกาะ ในที่นี้หมายถึงทำตนให้พ้นจากห้วงน้ำ คือ โองะ ๔ เหมือนกับเกาะกลางมหาสมุทรที่น้ำท่วมไม่ถึง^{๑๙} เป็นต้น

โดยภาพรวมแล้วนั้น พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อการพัฒนาตนเป็นอย่างมากจะพัฒนาตนได้นั้น ก็จะต้องเริ่มที่ใจเป็นสำคัญ เพราะใจนั้นเป็นผู้บงการให้บุคคลมีพฤติกรรมต่าง ๆ ได้ ในการพัฒนาตนตามแนวพุทธนี้เป็นการฝึกให้บุคคลมีจิตใจสงบถือว่าเป็นการทำให้บุคคลได้พัฒนาคุณธรรมและจริยธรรมตามที่สังคมต้องการ ผู้ที่ได้รับการอบรมทางใจให้ถูกวิธีจะสามารถพัฒนาใจได้ ดังคำกล่าวที่ว่า “ใจเป็นนาย กายเป็นบ่าว” จึงเป็นความจริง เพราะเมื่อบุคคลมีจิตใจสงบและคิดแต่ในสิ่งที่ดีแล้วก็จะมีผลทำให้สภาพทางร่างกาย พฤติกรรมหรือการประพฤติปฏิบัติเป็นไปแต่ในสิ่งที่ดีงาม การพัฒนาตนตาม

^{๑๕} พจนานุกรม, ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์ จำกัด, ๒๕๒๕), หน้า ๕๘๐.

^{๑๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมกับการพัฒนาชีวิต, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมสภา ๒๕๔๐), หน้า ๓.

^{๑๗} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๕/๑๐๔-๑๐๖.

^{๑๘} คูรายละเอียดยใน, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๑.

^{๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๑.

แนวทางของพระพุทธศาสนานั้น บุคคลทุกคนจำเป็นที่จะต้องลงมือฝึกปฏิบัติด้วยตนเอง จึงจะสามารถพัฒนาตนได้ เพราะการพัฒนาตนในลักษณะนี้เป็นการฝึกตนเอง หรือฝึกจิตให้ลดจากกิเลสและเกิดความอดกลั้นต่อสิ่งชั่วร้ายทั้งหลาย ซึ่งก็จะเป็นจุดมุ่งหมายของการพัฒนาตนเลยทีเดียว

๒.๑.๔ จุดมุ่งหมายของการพัฒนาตน

การที่จะพัฒนาอะไรก็ตาม ย่อมที่จะมีจุดมุ่งหมายปลายทาง การพัฒนาตนนั้นก็ย่อมที่จะมีจุดมุ่งหมายเช่นกัน โดยที่มีพื้นฐานหรือแนวคิดที่ว่า มนุษย์นั้นเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และต้องฝึกทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า ทัมมะ คือเป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ ข้อนี้ถือว่าเป็นความคิดรากฐานที่สำคัญที่สุด การเกิดระบบจริยธรรมในพระพุทธศาสนาขึ้นมา ก็เพราะถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้และต้องฝึก หลักนี้เป็นแกนสำคัญของจริยธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้จริยธรรมมีความหมายเท่ากับการศึกษา และเพราะเหตุที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ จริยธรรมจึงเป็นระบบที่มีความประสานกลมกลืน เช่นทำให้จริยธรรมกับความสุข เป็นสภาพที่พัฒนาไปด้วยกันได้หรือเป็นจริยธรรมแห่งความสุข

หลักการนี้ถือว่า ความประเสริฐของมนุษย์อยู่ที่การฝึกฝนพัฒนา ถ้าไม่พัฒนาแล้ว มนุษย์ไม่ประเสริฐ และมนุษย์นั้นเมื่อพัฒนาตนแล้วสามารถเข้าถึงอิสรภาพและความสุขได้จริง อันนี้เป็นข้อยืนยันของพระพุทธศาสนาว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้จนประเสริฐสุดเข้าถึงอิสรภาพและความสุขได้จริง^{๒๔} การมีชีวิตที่เป็นสุข ไม่ขึ้นอยู่กับวัตถุเสพอ่างใดอย่างหนึ่ง นั่นคือการประกาศอิสรภาพทางจิตใจโดยสิ้นเชิง และนี่ก็คือจุดมุ่งหมายของการพัฒนาตน

อีกทั้งว่าพระพุทธศาสนานั้น ได้แบ่งจุดมุ่งหมายของชีวิตออกเป็น ๒ ระดับ คือจุดมุ่งหมายระดับโลกียะและระดับโลกุตระ การที่จะเข้าถึงแต่ละจุดมุ่งหมายนั้นมีวิธีการที่แตกต่างกันและคุณสมบัติของผู้สำเร็จในแต่ละเป้าหมายก็แตกต่างกัน ดังมีรายละเอียด ดังนี้

จุดมุ่งหมายระดับโลกียะ^{๒๕}

ในการจะเข้าถึงจุดมุ่งหมายในระดับโลกียะนั้น สามารถทำได้โดยการดำเนินชีวิตให้บรรลุประโยชน์ที่เป็นจุดมุ่งหมายของการมีชีวิตในปัจจุบันและในเบื้องหน้า เรียกว่า

^{๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๑.

^{๒๕} คุราวณะเถียร, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๗-๘.

๑. ทิฏฐิธัมมิกัตถะ เป็นจุดมุ่งหมายขั้นตาเห็นหรือประโยชน์ปัจจุบัน ๔ ประการด้วยกัน คือ

ก. จะต้องมีความสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ไร้โรค งามสง่า อายุยืนยาว

ข. จะต้องมั่งมีเงิน มั่งงาน มีทรัพย์จากอาชีพสุจริต ฟุ้งตนได้ทางเศรษฐกิจ

ค. จะต้องมียศถานภาพดี มีเกียรติยศ ได้รับไมตรี เป็นที่ยอมรับในสังคม

ง. จะต้องมีการครอบครัวยุติธรรม ทำวงศ์ตระกูลให้เป็นที่น่าเชื่อถือ

ทั้ง ๔ ประการนี้จะเห็นได้ว่า หากใครมีครบย่อมมีความเป็นอยู่อย่างผาสุกในโลกปัจจุบันนี้ เป็นความสุขที่สามารถรับรู้รับทราบเห็นได้สัมผัสได้ด้วยตาเนื้อกันจริง ๆ

๒. สัมปรายิกัตถะ จุดมุ่งหมายขั้นเลยตาเห็นหรือประโยชน์เบื้องหน้า ที่เป็นคุณค่าของชีวิตซึ่งให้เกิดความสุขล้าลึกภายในโดยเฉพาะ มี ๕ ประการด้วยกัน คือ

ก. การมีความสุขทางจิตใจ ด้วยศรัทธาในพระรัตนตรัย ซาบซึ้งในบุญกุศล และมั่นใจในการทำกรรมดี

ข. ความอึดใจมั่นใจในชีวิตของตนที่มีความประพฤติสุจริตดีงาม ได้ทำสิ่งที่ถูกต้อง

ค. ความอึดใจภูมิใจในความมีชีวิตที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์ ที่ได้เสียสละทำการสร้างสรรค์เกื้อกูลไว้แก่เพื่อนมนุษย์และสังคม

ง. ความกล้ากล้ามั่นใจ และปลอดโปร่งเบิกบานใจ เนื่องจากมีความรู้ มีปัญญาที่จะแก้ปัญหาและจัดทำดำเนินกิจการต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปได้

จ. ความสบายใจมั่นใจในกรรมที่ได้ประกอบไว้อันเป็นบุญกุศลดีงามสุจริต เป็นหลักประกันชีวิตในภพหน้า สามารถจากโลกนี้ไปโดยไม่ต้องหวาดหวั่นกลัวภัยแห่งทุกคติ

จะเห็นได้ว่าจุดมุ่งหมายของชีวิตในระดับที่เป็นประโยชน์ในเบื้องหน้านี้ ก่อนข้างจะเน้นหนักไปในด้านของคุณธรรมและจริยธรรมของมนุษย์โดยแท้จริง สร้างความมั่นใจให้แก่ตัวเองตั้งแต่ยังมีชีวิตอยู่ ดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความไม่ประมาท แต่ทั้งหมดนั้นมนุษย์ทุกคนจะได้ ก็ต่อเมื่อเริ่มจากการพัฒนาตนเองแล้วทั้งสิ้น และนี่ก็เป็นจุดมุ่งหมายของการพัฒนาตนในระดับของโลกิยะ แต่เป้าหมายของมนุษย์ไม่ได้สิ้นสุดอยู่ที่การได้รับความสุขเพียงแต่โลกิยะสุขเท่านั้น หากแต่โลกุตระสุขต่างหากที่เป็นจุดมุ่งหมายและอุดมการณ์อันสูงสุดของมนุษย์จากการฝึกฝนพัฒนาตน

จุดมุ่งหมายระดับโลกุตระ^{๒๖}

จุดมุ่งหมายระดับโลกุตระในพระพุทธศาสนานั้น เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด หรือว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา คือ การมีปัญญารู้เท่าทันความจริง หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ทั้งปวง เข้าถึงธรรมชาติของโลกและชีวิต อันทำให้จิตใจเป็นอิสระและมีความสุขอย่างสูงสุด โดยที่มีระดับจิตใจที่เป็นลักษณะดังต่อไปนี้

- ก. ไม่หวั่นไหว หรือถูกรบกวนด้วยความผันผวนปรวนแปรต่าง ๆ
- ข. ไม่ผิดหวัง โศกเศร้า บิบบั่นจิตเพราะความยึดติดถือมั่นในสิ่งใด ๆ
- ค. ปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใส สดชื่น เบิกบานใจตลอดเวลา
- ง. เป็นอยู่และกระทำการด้วยปัญญาซึ่งมองที่เหตุปัจจัย

พระพุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายสูงสุด คือการบรรลุพระนิพพาน ซึ่งจัดว่าเป็นจุดมุ่งหมายที่มนุษย์สามารถพัฒนาตนเองให้บรรลุถึงได้ด้วย การฝึกฝนพัฒนาตน ในระดับจุดมุ่งหมายของชีวิตดังที่ได้กล่าวแล้วนั้น จะเป็นระดับโลกิยะหรือระดับโลกุตระก็ดี ล้วนแล้วแต่ต้องอาศัยการพัฒนาตนทั้งสองระดับ คนที่จะเชื่อว่าเป็นบัณฑิต หรือผู้ที่มีการศึกษา จะต้องใช้ชีวิตที่บรรลุจุดหมายอย่างน้อยถึงระดับที่ ๒ คือ ระดับ สัมปรายภักตละ ดังมีรายละเอียดที่ได้กล่าวมาแล้วตอนต้นนั้น แต่ทั้งนั้นและทั้งนี้การที่จะบรรลุถึงจุดหมายในระดับใดระดับหนึ่งได้นั้น จะต้องเห็นถึงความสำคัญในสิ่งเหล่านั้น ซึ่งจะก่อเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมนุษย์ได้ให้ความสำคัญของการศึกษาและความสำคัญของการพัฒนาตน เมื่อใดก็ตามหากมนุษย์รู้เห็นเข้าใจถึงความสำคัญของแต่ละอันแล้ว เชื่อว่าการเข้าถึงจุดมุ่งหมายในระดับโลกิยะหรือระดับโลกุตระนั้น ย่อมที่จะเป็นไปได้ง่ายทีเดียว

๒.๒ ความสำคัญของการศึกษาและการพัฒนาตน

๒.๒.๑ ความสำคัญของการศึกษา

ตามทัศนะของพระพุทธศาสนา การศึกษามีความสำคัญมากต่อชีวิตมนุษย์เพราะเป็นเครื่องมือช่วยฝึกฝนพัฒนาคนให้มีความสามารถในการแก้ปัญหา หรือเป็นผู้พร้อมที่จะแก้ปัญหาได้อย่างสำเร็จผล ดังนั้น การศึกษาจึงเป็นสิ่งจำเป็นต่อชีวิต ทั้งนี้ก็เพราะชีวิตต้องการจะดำรงอยู่ด้วยดี มีความเจริญงอกงาม แต่ชีวิตนี้มีปัญหา จึงต้องมีการศึกษา เพื่อพัฒนาตนให้สามารถที่จะแก้ปัญหา ถ้าชีวิตไม่มีปัญหา ไม่มีทุกข์ ก็ไม่จำเป็นต้องมีการศึกษา เมื่อศึกษาดี

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘-๙.

แล้ว ก็แก้ปัญหาได้อย่างถูกต้อง สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยดี และเจริญงอกงามเข้าถึงจุดหมายที่ชีวิตพึงต้องการ การศึกษาจะประสบความสำเร็จได้นั้น ขึ้นอยู่กับผู้ศึกษาเอง ดังพุทธพจน์ว่า “คนแลเป็นที่พึ่งของตน”^{๒๓} ถึงแม้ว่าครูอาจารย์จะเป็นผู้ให้ความรู้ต่าง ๆ มากมาย ซึ่งอาจนำไปให้ผู้เรียนใกล้ชิดไปสู่ความสำเร็จได้ แต่ท้ายที่สุดความสำเร็จจะต้องขึ้นอยู่กับผู้ศึกษาเอง ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ความเพียรเป็นหน้าที่ที่ท่านทั้งหลายจะเป็นผู้พึงทำเอง ตถาคตเป็นเพียงผู้ชี้ทางให้”^{๒๔} ตามทัศนะของพระพุทธศาสนาการศึกษาจึงมีความสำคัญต่อการพัฒนาตน พัฒนาชีวิตมนุษย์ทุกคนที่เกิดมา เพราะต่างล้วนแต่ตกอยู่ในห้วงแห่งความทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น เป็นการแสดงให้เห็นว่า มนุษย์ทุกคนมีข้อบกพร่องอยู่ในตัวเอง และการที่จะทำให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้นั้น จะต้องมีการศึกษาให้ถึงที่สุด ซึ่งในพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระอรหันต์ ในกัถฐาคีรีสูตรมีกล่าวไว้ว่า “การตั้งอยู่ในอหัตถ์คือเป็นพระอรหันต์ ย่อมมิได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ โดยการปฏิบัติโดยลำดับ”^{๒๕} เพราะฉะนั้น การศึกษาจึงมีบทบาทในการกำจัดทุกข์ และสร้างความสุข และนี่แหละคือความสำคัญของการศึกษาในพระพุทธศาสนา

ในมุมมองอีกด้านหนึ่งการศึกษาในยุคปัจจุบันได้เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งในการพัฒนาประเทศชาติ นั่นก็คือ ประเทศชาติบ้านเมืองจะมีความเจริญรุ่งเรืองในแต่ละด้านนั้น ประชาชนในชาติจำเป็นต้องมีความรู้ความสามารถ และจุดนี้เองการศึกษาเลยเป็นปัจจัยที่สำคัญกับคนในชาติ การศึกษาเป็นรากฐานที่สำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมของคนในชาติ ตลอดจนการศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญในการดำเนินชีวิต และสร้างให้สังคมอยู่อย่างสงบสุข ในมุมมองการให้ความสำคัญกับเรื่องการศึกษา มีผู้ให้ความเห็นดังต่อไปนี้

ภิญโญ สาร ได้กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษา ซึ่งสรุปได้ดังนี้

๑. การศึกษานั้น มีบทบาทสำคัญต่อการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวของพลเมืองในชาติ
๒. การศึกษาจะเป็นตัวช่วยวางรากฐานของชาติ โดยนำความรู้ความเป็นไปในอดีตมาผสมผสานกับปัจจุบัน เพื่อวางพื้นฐานการศึกษาของชาติให้แก่อนุชนรุ่นหลัง
๓. การศึกษานั้นได้ถ่ายทอดค่านิยม เจตคติ วัฒนธรรม และอารยธรรมของบรรพบุรุษให้แก่อนุชน การศึกษาให้ความรู้ในการประกอบอาชีพทุกด้าน และให้การฝึกอบรม

^{๒๓} คูรายละเอียดใน, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๓๑.

^{๒๔} คูรายละเอียดใน, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๓๐/๔๓.

^{๒๕} คูรายละเอียดใน, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๓๘/๒๐๐.

วิธีการดำรงความเป็นชาติ เป็นประเทศแก่นุชนรุ่นต่อ ๆ ไป เพื่อประเทศชาติจะคงอยู่ตลอดไปในอนาคต

๔. การศึกษาจะช่วยดำรงค่านิยม เจตคติ และความเชื่อในศาสนา วัฒนธรรม และประเพณีของชาติไว้ และช่วยดำรงรูปแบบของสังคมและวิธีการปกครองบ้านเมือง ไม่ว่าจะปกครองแบบใดก็ตาม ทุกประเทศล้วนแต่ได้ใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือเพื่อจุดประสงค์นี้ทั้งสิ้น

๕. การศึกษาส่วนหนึ่งเป็นกระบวนการปรับตัว ซึ่งชี้้นำให้สมาชิกของสังคมที่มารับการศึกษารู้จักปรับตัวให้เข้ากับสังคมหรืออยู่ในสังคมได้โดยสันติ และมีความสุข ไม่เป็นภัยต่อสังคม และไม่เป็นภัยต่อตนเอง

๖. การศึกษามีบทบาทสำคัญยิ่งต่อความอยู่รอดปลอดภัย และความมั่นคงของประเทศชาติ^{๑๑๑}

วิจิตร ศรีธำมาน ได้กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาไว้ว่า

๑. การศึกษาเป็นกระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรม เป็นกระบวนการของการนำเอามรดกทางวัฒนธรรมมาถ่ายทอดสู่คนรุ่นใหม่ของสังคมเพื่อให้สมาชิกรุ่นหลังได้รู้คุณค่าของแบบแผนประเพณี แบบแห่งพฤติกรรมของสังคมและเป็นผู้มีความคิด วิचारณญาณ สามารถสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ และพอใจต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมด้วย การศึกษาจึงเป็นกระบวนการสำคัญที่ต้องทำหน้าที่เพื่อให้ได้มาซึ่งสมาชิกของสังคมที่มีคุณสมบัติเช่นนี้

๒. การศึกษาเป็นกระบวนการแห่งการขัดเกลาทางสังคม เป็นกระบวนการที่ทำให้สังคมเป็นไปอย่างที่สังคมนั้นต้องการ ซึ่งทำได้โดยการถ่ายทอดความรู้เพื่อการประกอบอาชีพ และการปลูกฝังเรื่องค่านิยมและคุณธรรมที่สังคมเห็นว่าดีและเป็นสิ่งที่ดีงาม สำหรับการเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม

๓. การศึกษาเป็นกระบวนการของประชาธิปไตย เป็นกระบวนการสำคัญที่จะทำให้สมาชิกของสังคมมีวัฒนธรรมทางการเมืองแบบประชาธิปไตยและมีการสืบทอดวัฒนธรรมดังกล่าวจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง จากการวิจัยเรื่องผลของการศึกษาที่มีต่อการแสดงออกทางการเมือง ผลการวิจัยพบว่าบุคคลที่ได้รับการศึกษาสูงจะมีความรู้สึกว่าเป็นหน้าที่ที่จะต้องเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองมีความรู้สึกเกี่ยวกับประสิทธิภาพของตนเองในด้านการเมืองสูงกว่า และมีความสนใจทางการเมืองสูงกว่าคนที่ได้รับการศึกษาน้อย นอกจากนี้ยังมีความกระตือรือร้นที่จะแสดงออกทางการเมืองด้วย^{๑๑๒}

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน, ภิญญา สาร, การบริหารการศึกษา, หน้า ๒๑-๒๒.

^{๑๑๒} มานพ ภาษิตวิไลธรรม, การศึกษากับสังคม, (สกลนคร : วิทยาลัยครูสกลนคร, ๒๕๒๕), หน้า ๖.

๔. การศึกษาเป็นกระบวนการที่จะพัฒนาสังคม เป็นเครื่องมือที่สำคัญอย่างหนึ่งที่รัฐใช้ในการพัฒนาสังคม โดยเริ่มจากการจัดการศึกษาให้กับสมาชิกของสังคม ซึ่งจะทำให้บุคคลเปลี่ยนแปลงทางเจตคติ เปลี่ยนพฤติกรรมและเปลี่ยนวิถีชีวิต ซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาสังคมวัฒนธรรมของส่วนรวม^{๓๒}

วิทยากร เชียงกูล ได้กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาไว้ว่า

ในประเทศที่กำลังพัฒนา การพัฒนากำลังคนถือว่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุดเพราะคนที่ได้รับการพัฒนาแล้วหรือผู้ที่ได้รับการศึกษาคือจะเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ ดังนั้นการศึกษาจึงได้รับความสนใจจากนักวางแผนพัฒนาประเทศมากที่สุด มีการวิจัยพบว่า การลงทุนด้านการศึกษาจะมีผลโดยตรงต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ในโลกปัจจุบันที่มีการแข่งขันสูงระดับประเทศต่าง ๆ ความได้เปรียบของการแข่งขันไม่ได้อยู่ที่ทุนทรัพยากรธรรมชาติและแรงงานที่ไม่มีความรู้อีกต่อไป แต่จะอยู่ที่ความรู้ ซึ่งเกิดจากสติปัญญา และความสามารถของคนโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้และการศึกษา ด้วยเหตุนี้ประเทศที่มีประชากรที่มีการศึกษาสูง จึงมีความได้เปรียบ และสามารถก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำประเทศอื่น ๆ การศึกษาจึงได้รับการยอมรับว่าเป็นกลไก หรือวิถีทาง (Mean) อันมีประสิทธิภาพ ที่จะทำให้บรรลุจุดมุ่งหมาย (Ends) แห่งการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตามเป้าหมายของประเทศ และยังเป็นบันไดไปสู่ความสำเร็จทั้งในด้านส่วนตัวและส่วนรวมด้วย^{๓๓}

จากความสำคัญของการศึกษาที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น สรุปให้เห็นว่าความสำคัญของการศึกษาตามทัศนะของพระพุทธศาสนา คือ เครื่องมือที่สำคัญในการช่วยพัฒนามนุษย์ให้มีความรู้ มีปัญญาสามารถแก้ปัญหาให้กับตนเองได้ นั่นก็คือดับทุกข์ที่เกิดขึ้นกับตนได้ ทำให้ชีวิตพ้นจากสิ่งบีบคั้น ก็คือไม่มีทุกข์ เป้าหมายสูงสุดอยู่ที่ความเป็นพระอรหันต์

ส่วนมุมมองอีกด้านหนึ่งของผู้ให้ความเห็นถึงความสำคัญของการศึกษา ซึ่งสรุปให้เห็นว่า การศึกษาช่วยให้คนมีความรู้ความสามารถ ความคิดความอ่าน ความประพฤติที่ดี

^{๓๒} คุรายละเอียดใน, วิจิตร ศรีสอ้าน, สังคมศาสตร์กับการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ท., ๒๕๓๓), หน้า ๑๘-๒๓.

^{๓๓} วิทยากร เชียงกูล, ปฏิวัติภูมิปัญญาใหม่ต้านภัยวิกฤติ IMF, (กรุงเทพมหานคร: มิ่งมิตร, ๒๕๔๑), หน้า ๔๑.

งาม ค่านิยมคุณธรรมของบุคคล การศึกษาได้ช่วยให้การดำรงชีวิตอยู่ในสังคมเป็นไปอย่างมีความสุข ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาได้มีความสำคัญในการที่จะพัฒนาคน พัฒนาเศรษฐกิจ พัฒนาประเทศชาติ ให้มีความเจริญรุ่งเรือง มีความก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป โดยภาพรวมแล้วสามารถสรุปให้เห็นได้ดังต่อไปนี้

๑. การศึกษาช่วยให้คนมีความรู้ ความชำนาญในการประกอบอาชีพ
๒. การศึกษาช่วยให้คนดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข
๓. การศึกษาช่วยให้รู้คุณค่าของศิลปะ วัฒนธรรม ประเพณีของชาติ
๔. การศึกษาช่วยให้คนเคารพกฎหมาย รู้จักหน้าที่ของตนและมีระเบียบวินัย
๕. การศึกษาช่วยอบรมบ่มนิสัยให้มีคุณสมบัติที่ดี

และนี่คือการชี้ให้เห็นความสำคัญเกี่ยวกับการศึกษา การศึกษาจะสำเร็จประโยชน์ได้นั้น จำต้องอาศัยเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งเข้ามามีส่วนร่วมด้วย นั่นคือการให้ความสำคัญในการพัฒนาตน ที่จะต้องดำเนินควบคู่ไปด้วย แม้จะดูเหมือนว่าการศึกษากับการพัฒนาตนนั้น จะเป็นเรื่องเดียวกัน แต่ก็เป็นความเหมือนที่แตกต่าง ซึ่งจริง ๆ แล้วหากมีแต่การศึกษาอย่างเดียว ก็ไร้วางจะเป็นการพัฒนาตนไปด้วย ถ้าหากการศึกษานั้น ไม่ได้เป็นไปเพื่อการพัฒนาตนเอง แต่กลับเป็นไปเพื่อผลประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นการเห็นแก่ตัว และการเอารัดเอาเปรียบบุคคลอื่นในสังคม ฉะนั้นจึงเห็นควรที่จะต้องให้ความสำคัญกับการพัฒนาตนด้วย

๒.๒.๒ ความสำคัญของการพัฒนาตน

หลักการสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญที่จำเป็นจะต้องมีการฝึกฝนพัฒนาตนในทางพระพุทธศาสนานั้น ได้มีทัศนคติว่า มนุษย์นี้เกิดมาถ้าหากขาดการฝึกฝนพัฒนาตนแล้ว ก็จะมีชีวิตที่เป็นไปตามสัญชาตญาณ ไม่ต่างอะไรกับบรรดาพวกสัตว์น้อยใหญ่ ที่มีการบริโภค เสพกาม หลับนอน และระวังภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้น ซึ่งเป้าหมายของพระพุทธศาสนานั้น มุ่งเน้นให้มนุษย์ทุกคนมีการฝึกฝนพัฒนาตนเองเป็นสำคัญ มีการดำรงชีวิตอยู่อย่างปราศจากกิเลส หรือเรียกว่าอยู่อย่างเหนือความทุกข์ทั้งปวง

การพัฒนาตนจะช่วยให้บุคคลมีความสำรวมกาย วาจา และใจมากขึ้น รู้จักยับยั้งชั่งใจตน สามารถควบคุมอารมณ์ของตนเองในการแสดงออกได้อย่างเหมาะสม รู้จักข่มใจ มีความอดทน อดกลั้น เพื่อรักษาความดี ความงามของตน^{๓๔} ตัวกิเลสตัณหาถือว่าเป็นภัยต่อการ

^{๓๔} อ่างแล้ว.

ดำรงชีวิต เพราะตราบเท่าที่มนุษย์ยังมีกิเลสอยู่ ก็ไม่อาจจะล่วงทุกข์ไปได้ ฉะนั้นชีวิตที่จะไม่เป็นทุกข์ได้ ก็คือชีวิตที่รู้เท่าทันกิเลส และละกิเลสที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป ทั้งนั้นและทั้งนี้ พระพุทธศาสนายังได้เสนอหนทาง หรือภาวะที่สิ้นการเวียนว่ายตายเกิด ไว้อีกด้วย นั่นก็คือ พระนิพพาน ตราบเท่าที่มนุษย์ยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ ไม่มีทางที่มนุษย์จะหลุดพ้นจากความทุกข์ไปได้ อย่างน้อยก็จะต้องทุกข์เพราะการบริหารซึ่งสังขารร่างกายอันยาวาวานาคีบนี้ เป็นแน่แท้

พระพุทธศาสนาจึงได้มีแนวทางนี้ขึ้นมารองรับ เรียกว่า วิธีการปฏิบัติตนเพื่อให้เข้าถึงพระนิพพาน ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา แต่ก่อนจะได้เข้าถึงนิพพานได้นั้น ก็จำเป็นต้องมีการพัฒนาตนขึ้นไปเป็นลำดับ เริ่มต้นจากการพัฒนาตนเองให้มีชีวิตที่ดีงาม มีความสุขจากความเป็นกัลยาณปุถุชน คือเป็นปุถุชนที่ดีงาม มีศีล มีคุณธรรม และก็พัฒนาตนไปจนถึงความเป็นพระอรหันต์ แต่กว่าจะถึงความเป็นพระอรหันต์ได้นั้น ก็จำเป็นต้องเรียนรู้ ตั้งแต่บัดนี้ขึ้นแรก นั่นก็คือ การทำความดีทั่ว ๆ ไป ที่เรียกกันว่าบุญ ดังพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรับรองไว้ว่า “บุญเป็นชื่อของความสุข”^{๓๕}

มนุษย์ที่พัฒนาตนแล้ว หมายถึงบุคคลผู้ประเสริฐได้บรรลุสังฆธรรม คือ อริยมรรค อริยผลตามความเป็นจริง ได้บรรลุธรรมตั้งแต่ขั้นพระโสดาบันเป็นต้นไป โดยไม่จำกัดว่า จะต้องเป็นบรรพชิตหรือฆราวาส เพศหญิงหรือเพศชาย สภาวะความเป็นมนุษย์นั้น พระพุทธศาสนาถือว่ามีความเหมาะสมที่สุดต่อการขัดเกลาพัฒนาจิต เพื่อให้บรรลุถึงความดีงามสูงสุด โดยอาศัยการปฏิบัติในหลักธรรมคืออภินา ๔ เพื่อให้บรรลุความเป็นอริยบุคคลใน ระดับต่าง ๆ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงจัดบุคคลไว้ ๙ ประเภทด้วยกันในบุคคลสูตร^{๓๖} ดังนี้

๑. บุคคลปุถุชนธรรมดาทั่ว ๆ ไป
๒. บุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติมรรค
๓. บุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผล
๔. บุคคลผู้บรรลุสกทาคามีมรรค
๕. บุคคลผู้บรรลุสกทาคามีผล
๖. บุคคลผู้บรรลุอนาคามีมรรค
๗. บุคคลผู้บรรลุอนาคามีผล

^{๓๕} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๐๐/๒๐๘.

^{๓๖} อง.อภินา. (ไทย) ๒๓/๒๑๒/๓๔๑.

๘. บุคคลผู้บรรลุนิพพาน

๘. บุคคลผู้บรรลุนิพพาน

การจัดบุคคลทั้ง ๘ ประเภทนี้ขึ้น ก็เป็นการจัดตามกำลังความสามารถในการใช้ความเพียรพยายามในการพัฒนาตนเองของแต่ละบุคคลนั่นเอง ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า “บุคคลจะล่วงพ้นทุกข์ได้ ด้วยความเพียร”^{๓๓} เป็นการยืนยันถึงความสำคัญของการพัฒนาตน หากมนุษย์มีความประสงค์ที่จะพ้นทุกข์ หรือ เป็นอิสรภาพจากความทุกข์ทั้งปวงนั้น ก็มีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาตน เพื่อให้ถึงเป้าหมาย หรือจุดหมายของตนเองที่วางไว้

ฉะนั้นความสำคัญของการพัฒนาตน จึงเป็นบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์ที่ไม่สามารถละเลยได้เลย เพราะเป็นการพัฒนาปัญญาให้รู้เท่าทันต่ออำนาจของกิเลสทั้งหลาย แต่การที่จะพัฒนาปัญญาให้เกิดมีขึ้นได้นั้น ก็จะต้องกระทำความเพียร ผู้ใดมีความเพียรน้อย ก็จะหลุดพ้นจากความทุกข์ได้น้อย ผู้ใดมีความเพียรมาก ก็จะหลุดพ้นจากความทุกข์ได้มาก แต่ถ้าหากมีความเพียรสูงสุด ก็จะเป็นดังบุคคลประเภทที่ ๘ คือ เป็นพระอรหันต์ มีชีวิตจิตใจอยู่เหนือความทุกข์ทั้งปวง เป็นชีวิตที่ประเสริฐ เพราะมีปัญญาสูงสุดในการกำจัดทุกข์ได้สิ้นเชิง ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า บุคคลมีความเป็นอยู่ด้วยปัญญา นักปราชญ์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่ามีชีวิตประเสริฐ^{๓๔} ชีวิตมนุษย์จะประเสริฐได้ก็ต่อเมื่อมีการพัฒนาตน และการพัฒนาตนนี้แหละ คือการพัฒนาปัญญาให้ถึงซึ่งความเป็นอิสรภาพ โดยมีองค์ประกอบของการศึกษาและองค์ประกอบของการพัฒนาตนเป็นปัจจัยอันสำคัญในการฝึกฝนพัฒนาให้ถึงเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๒.๓ องค์ประกอบของการศึกษาและการพัฒนาตน

๒.๓.๑ องค์ประกอบของการศึกษา

พระพุทธศาสนานั้น ถือว่าเป็นศาสนาแห่งการใช้สติปัญญา และมีบทบาทสำคัญในการช่วยพัฒนาชีวิตของมนุษย์ให้บริบูรณ์ โดยผ่านลำดับขั้นตอนทางการศึกษา ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญอยู่หลัก ๆ ๒ ประการด้วยกัน ดังนี้

ก. **ปรโตโมสะ** มีความหมายว่า เสี่ยงจากผู้อื่น อันได้แก่การอบรมแนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร คำอธิบาย ชี้แจง เป็นต้น^{๓๕}

^{๓๓} จุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๑๘๖/๕๔๔.

^{๓๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๓/๘๐.

^{๓๕} คูรายละเอียดใน, พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), หลักการพัฒนาตน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เสียงธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑.

ปรโตโมสะ ถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญในการศึกษาเรียนรู้ เพราะเป็นหลักในการสร้างเสริมปัญญาหรือความเห็นที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นความจริง มีเหตุมีผล เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ตนเองและบุคคลอื่น แต่การที่จะได้มาซึ่งปรโตโมสะที่คตินั้น ก็จำเป็นต้องอาศัยกัลยาณมิตร หรือคนดี คนมีปัญญา คนมีคุณธรรม และก็รวมไปถึงการเข้าไปหาไปเสวนา ไปพูดคุยสนทนากับบุคคลดี ๆ เหล่านั้น ซึ่งก็เรียกกันว่า กัลยาณมิตรนั่นเอง อันหมายถึงว่าการมีเพื่อนดีที่คอยเป็นกัลยาณมิตร บุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตรที่สูงสุดในพระพุทธศาสนานั้น ก็ได้แก่พระพุทธเจ้า และบุคคลโดยทั่วไปที่สามารถพบเห็นได้ในชีวิตประจำวัน เช่น บิดา มารดา ครู อาจารย์ ตลอดถึงพระภิกษุสงฆ์ผู้ทรงศีล^{๔๐}

ปรโตโมสะนี้ แม้ว่าจะเป็นเสียงจากผู้อื่น แต่ก็สามารถสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นในเบื้องต้นได้ และก็สามารถล่อมเกลาน้ำใจให้ปลงใจเชื่อและปฏิบัติตามได้ ถ้าเป็นเสียงที่มาจากผู้ทรงธรรมเป็นกัลยาณมิตรก็ย่อมจะโน้มน้าวจิตใจให้เข้าไปสู่ในทางที่ดีในทางที่ถูกต้องเป็นสัมมาทิฐิ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรม ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไป เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย เมื่อบุคคลมีกัลยาณมิตร กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไป”^{๔๑}

ความมีกัลยาณมิตรที่ดีนั่นเอง คือการได้ปรโตโมสะที่ดีงาม สามารถช่วยเหลือแนะนำตนให้มีการพัฒนาชีวิตเป็นไปอย่างก้าวหน้ารุ่งเรือง หลีกเว้นสิ่งที่ไม่ควร ดำรงชีวิตตนอย่างถูกต้อง มีความสุขในชีวิตปัจจุบัน และเป็นคนดีของสังคม เหล่านี้เป็นต้น ล้วนแต่ได้รับพื้นฐานมาจากปรโตโมสะทั้งนั้น ปรโตโมสะถึงแม้ว่าจะเป็นปัจจัยหลักทางการศึกษาประการหนึ่งก็ตาม แต่ก็มักจะมาเคียงคู่กับโยนิโสมนสิการเสมอ เพราะทั้งปรโตโมสะและโยนิโสมนสิการนั้น เป็นองค์แห่งการเรียนรู้และการพัฒนาปัญญาด้วยกันทั้งคู่ จึงเห็นควรว่า จะต้องกล่าวถึงโยนิโสมนสิการด้วยเช่นกัน

ข. โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำใจไว้อย่างแยบคาย หมายถึง การคิดเป็นความคิดถูกต้อง มีระบบ คิดอย่างมีปัญญา^{๔๒} โยนิโสมนสิการที่เป็นไปอย่างมีระเบียบนั้น

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^{๔๑} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๗๒/๑๖.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน, วชิร อินทสระ, ความเข้าใจหลักศาสนาและพัฒนาชีวิตด้วยคุณธรรม, (กรุงเทพมหานคร : บรรณาการ, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๓.

จะต้องเป็นไปตามแนวทางของการใช้ปัญญา นั่นก็หมายถึง การรู้จักพิจารณาวิเคราะห์สิ่งทั้งหลายตามสถานะที่มันเป็นจริงของสิ่งเหล่านั้น โดยผ่านกระบวนการคิดหาเหตุปัจจัย สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวหาสาเหตุให้ตลอดสาย มีมุมมองในการแยกแยะสิ่งนั้น ๆ หรือเรื่องเหล่านั้นออกมาให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในการสืบทอดของเหตุปัจจัย โดยอย่าให้มีความรู้สึกที่เกิดจากคณาพาทานของตนเข้าไปเกี่ยวข้อง^{๔๓} สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ผู้ฉลาด เมื่อได้สดับในธรรม ได้รับคำแนะนำจากพระอริยะหรือสัตบุรุษ ย่อมรู้ว่าควรมนสิการในธรรมที่ควรมนสิการ และไม่ควรมนสิการในธรรมที่ไม่ควรมนสิการ”^{๔๔} ทั้งนี้ เพราะการมีโยนิโสมนสิการไว้ในใจโดยแยบคาย ย่อมเป็นพื้นฐานให้เกิดปราโมทย์ ปีติ มีกายสงบระงับ (ปัสสัทธิ) สุข มีจิตตั้งมั่น รู้เห็นตามความเป็นจริง เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จึงหลุดพ้น^{๔๕} ดังนั้น หากเมื่อใดที่มนสิการโดยไม่แยบคาย เมื่อนั้นอาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และอาสวะทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญ แต่เมื่อใดที่ได้มนสิการโดยแยบคาย เมื่อนั้นอาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้นและอาสวะทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไป^{๔๖}

จากการศึกษาพบว่า ปรัตโฆสะ และ โยนิโสมนสิการนั้น เป็นองค์ประกอบสำคัญทางการศึกษาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นเหตุปัจจัยแห่งความคิดเห็น และการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง นั่นก็หมายถึงความมีสัมมาทิฐิ บุคคลสามารถเสริมสร้างและพัฒนาให้เกิดมีในตนได้ด้วยหลัก ๒ ประการดังที่ได้กล่าวแล้วนั้น คือ ปรัตโฆสะ และ โยนิโสมนสิการ ดังมีพระพุทธพจน์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี ๒ ประการนี้ คือ ปรัตโฆสะและโยนิโสมนสิการ”^{๔๗} บุคคลผู้พัฒนาปรัตโฆสะและโยนิโสมนสิการดีแล้ว ย่อมมีความคิดเห็นถูกต้องเป็นสัมมาทิฐิมั่นคง ไม่แปรเปลี่ยนง่าย ไม่สั่นไหวง่าย และย่อมมองสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญา ไม่มองอย่างผิวเผิน หรือมองผลเฉพาะหน้า แต่มอง

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน, พระมหาสขาม ราชวัตร, “การศึกษาเปรียบเทียบไตรสิกขาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๔๓, หน้า ๑๔.

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐/๒๐.

^{๔๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๔๑๘-๔๑๙.

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕/๑๘.

^{๔๗} อัง.นุก. (ไทย) ๒๐/๓๓๑/๑๑๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๓/๕๓๕.

อย่างสืบค้นแยกแยะด้วยเหตุผล^{๔๘} พระพุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาแห่งการใช้ปัญญา และปัญญานั้นก็มีใช้ว่าจะเกิดจากความทรงจำ หรือคำบอกเล่าจากผู้อื่นต่อ ๆ กันมาเสียอย่างเดียว หรือแม้กระทั่งการใช้ความคิดเห็นเชิงตรรกะมาอ้างอิงสนับสนุนก็ตาม แต่พระพุทธศาสนายังค้นพบกระบวนการเข้าสู่ความจริงอันสูงสุด นั่นคือการพัฒนาตน ซึ่งก็มีองค์ประกอบอันควร จะกล่าวถึงเช่นกัน

๒.๓.๒ องค์ประกอบของการพัฒนาตน

การพัฒนาตน เป็นปัจจัยหลักแห่งการเข้าถึงเป้าหมายอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา ความเป็นอิสรภาพ ความมีชีวิตอยู่อย่างอิสระ หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ตลอดถึงสิ้นการเวียนว่ายตายเกิด ในทัศนะของพระพุทธศาสนาย่อมได้มาจากการฝึกฝนพัฒนาตนทั้งสิ้น ในหลักการและวิธีการนั้นย่อมมีองค์ประกอบสำคัญอยู่ ๓ ประการด้วยกัน ดังต่อไปนี้ คือ

๑). ทมะ

ในพระพุทธศาสนาให้ความหมายไว้ว่า การฝึกฝน^{๔๙} อันหมายถึงการฝึกตนในที่นี้ หมายถึงการสำรวมอินทรีย์มีตาเป็นต้น และการข่มกิเลสมีราคะเป็นต้น^{๕๐} หลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาจะมุ่งเน้นให้บุคคลมีการฝึกฝนพัฒนาตนเอง บุคคลใดฝึกฝนตนเองให้เป็นคนหนักแน่น เขือกเย็น สามารถระงับใจ ระงับอารมณ์ของตนได้ นั่นก็แสดงว่าได้รับการฝึกฝนพัฒนาตนเองมาดีแล้วในระดับหนึ่ง การฝึกฝนพัฒนาตนโดยใช้หลักของ ทมะ นั้น จะเน้นการฝึกด้านจิตใจเป็นสำคัญ สมดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้ามีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะพุดชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไปเหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียน ไป ฉะนั้น”^{๕๑}

เมื่อเป็นเช่นนี้ พระพุทธศาสนาเลยเน้นหนักถึงการฝึกจิตใจเป็นสำคัญ เพราะเมื่อจิตใจดีแล้ว การกระทำทุกอย่างย่อมดีตามมาแน่นอน การฝึกจิตที่ควบคุมได้ยาก เปลี่ยนแปลงง่ายชอบใฝ่หาแต่อารมณ์ที่ปรารถนา จัดว่าเป็นความดี เพราะจิตที่ฝึกแล้วย่อมนำสุขมาให้^{๕๒}

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), หลักการพัฒนาตน, หน้า ๑๔.

^{๔๙} อ.จ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๔๕/๒๐๗.

^{๕๐} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๓๖๗.

^{๕๑} พ.พ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๕๒} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕/๓๖.

พระพุทธองค์ตรัสว่า บุคคลที่มีปัญญาจะต้องรู้จักรักษาจิต^{๕๓} เพราะเหตุนี้ องค์ประกอบของการพัฒนาตนที่ว่าด้วยหลักของ ทมะ นี่จึงเป็นหลักในการพัฒนาตน พัฒนาบุคคลและมนุษย์ทุก ๆ คนประการหนึ่ง ในด้านให้รู้จักควบคุมตัวเอง รู้จักข่มใจตนเอง มิให้กำเริบสับสนจนเกินไป เพราะปกติคนเราหากปล่อยจิตใจไปตามอารมณ์ที่เข้ามากระทบ จิตใจย่อมฟุ้งซ่านหวั่นไหว ไม่ยั้งคิด การดำเนินชีวิตก็จะเกินฐานะเกินกำลังของตัว ทั้งในการกินการอยู่การเที่ยวเตร่ ต้องดิ้นรนชวนขวายมาปรนเปรอใจตนเองอยู่รำไป ทั้งนี้เพราะขาดการข่มใจในเบื้องต้นเพียงอย่างเดียวหรือหากขาดความยับยั้งใจ เพราะข่มไว้ไม่ได้ เมื่อถลาลงไปลงสิ่งใดอันเป็นความชั่วความผิดเข้า ก็มักถลาลึกจนถอนตัวลำบาก กลายเป็นคนติดเหล้า ติดการพนัน ติดเที่ยว ติดผู้หญิงเป็น ไปได้ทั้งนั้นสำหรับคนขาดความยับยั้งคิด ฉะนั้น หลักทมะนี้จึงเป็นหลักในการพัฒนาบุคคลให้มีคุณภาพเพื่อพัฒนาสังคมให้เจริญอีกทางหนึ่งด้วย

๒). ลึกษา

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิเทศ พระสารีบุตร ได้กล่าวถึง ลึกษา ไว้ดังนี้ ว่า

เมื่อนึกถึง ชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อทราบชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อเห็นชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อพิจารณาชื่อว่าพึงศึกษา เมื่ออธิฐานจิตชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อประคองความเพียร ชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อตั้งสติชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อตั้งใจชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา ชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อรู้ชัดด้วยธรรมที่ควรรู้ชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อละธรรมที่ควรละ ชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ ชื่อว่าพึงศึกษา เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าพึงศึกษา คือ ประพฤติเอื้อเพื่อ ประพฤติเอื้อเพื่อโดยชอบ สมาทานประพฤติ^{๕๔}

และความอีกตอนหนึ่งกล่าวว่า

ภิกษุเล่าเรียนพระสูตร เล่าเรียนพระวินัย เล่าเรียนพระอภิธรรม ถือปฏิบัติเป็นผู้อยู่ในป่าเป็นประจำ ถือปฏิบัติเป็นผู้ฉันอาหารบิณฑบาตเป็นประจำ ถือผ้าบังสุกุล คือผ้าที่เขาทิ้งแล้ว เอามาซักเอามาข้อมเป็นประจำ ถือมีจีวรแค่ ๓ ผืน เป็นประจำ เป็นต้น ก็ชื่อว่า ลึกษา^{๕๕}

^{๕๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖/๓๖.

^{๕๔} พุ.ม. (ไทย) ๒๕/๕๖๐/๔๗๗.

^{๕๕} พุ.ม. (ไทย) ๒๕/๔๐๕/๒๘๕.

ความหมายของ สิกขา เมื่อกล่าวตามรูปศัพท์นั้น มีดังต่อไปนี้

สิกขิตพฺพชาติ สิกฺขา แปลว่า ธรรมชาติใด อันบุคคลพึงศึกษา เพราะเหตุที่นั้น
ธรรมชาติที่นั้นชื่อว่า สิกขา^{๕๖}

สิกขณฺ์ สิกฺขียตฺติติ วา สิกฺขา แปลว่า การศึกษา อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด อันเขา
ย่อมศึกษา เพราะเหตุที่นั้น ธรรมชาติที่นั้น ชื่อว่า สิกขา^{๕๗}

สขฺยฺ เตน อิกฺขตฺติติ, สจฺจํ เตน อิกฺขตฺติติ สิกฺขา แปลว่า บุคคลย่อมเห็นตนเอง ย่อมเห็น
ความจริง ด้วยธรรมชาติที่นั้น เหตุที่นั้น ธรรมชาติที่นั้นชื่อว่า สิกขา^{๕๘}

สิกฺข วิชฺโชปาทานเณ. สิกฺขติ สิกฺขา สิกฺขณฺ์ สิบฺปํ สิกฺขโก เสกฺโข อเสกฺโข สิกฺขิตฺโต
แปลว่า สิกฺข ชาติ เป็นไปในความเข้าไปถือเอาซึ่งวิชา. ยึดมั่นในวิชา ศึกษา เล่าเรียน^{๕๙}

สิกขา เป็นคำภาษาบาลี ถ้าเป็นภาษาสันสกฤต ใช้คำว่า ศีกษา สิกขา แปลว่า การ
สำเหนียก การฝึกอบรม การศึกษา คำว่า สำเหนียก หมายความว่า รู้จักจับ รู้จักเลือกมาใช้
ประโยชน์เอามาใช้ฝึกฝนปรับปรุงตน สิกขาแบ่งออกได้เป็น ๓ เรียกว่า ไตรสิกขา ซึ่งได้แก่

อริสฺสสิกฺขา คือ การฝึกฝนให้มีศีลยิ่ง ๆ ขึ้นไป อริจิตตสิกฺขา คือ การฝึกฝนในเรื่อง
จิตให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป และอริปัญฺญาสิกฺขา คือ การฝึกฝนให้มีปัญญายิ่ง ๆ ขึ้นไป เรียกว่า ๓ ว่า
ศีล สมาธิ ปัญญา^{๖๐} ชีวิตมนุษย์จำเป็นจะต้องมีเรื่องของการศึกษาเข้ามาเกี่ยวข้อง เพราะ
การศึกษาสำหรับมนุษย์ทุกคนแล้ว นั่นคือการฝึกฝน การอบรม การพัฒนาตน มนุษย์เป็นสัตว์
ที่พัฒนาได้ให้สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป ไม่ว่าจะเป็้นด้านใดด้านหนึ่งก็ตามที และนี่แหละคือความต่าง
ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ทั่ว ๆ ไป เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และจำเป็นต้องฝึก ถ้าไม่ฝึกก็ไม่
ต่างอะไรจากบันดาสัตว์ทั้งหลาย ที่มีความเป็นอยู่ตามสัญชาตญาณ พระพุทธองค์ทรงสอนให้
มนุษย์แสวงหาความสำเร็จจากการกระทำของตนเอง ดังพุทธภาษิตว่า

^{๕๖} อังใน, พระมหาประทวน ปกสุสโร, “การศึกษาตามทรรศนะพุทธปรัชญาเถรวาท : ศึกษาเฉพาะ
กรณีวิธีการศึกษาตามหลักไตรสิกขา”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
มหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๗, หน้า ๕๗.

^{๕๗} พระพุทธปियเถระ, ปทฺฐปฺปสฺสทฺธิ แปลโดยพยัญชนะ (พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ผู้
แปล), (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๔๘๕.

^{๕๘} สนิท ศรีสำแดง, พุทธศาสนากับหลักการศึกษ : ภาคทฤษฎีความรู้, (กรุงเทพมหานคร : นีลนรา
การพิมพ์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๕๓.

^{๕๙} หลวงเทพคุณานุศิษฏ์ (ทวี ธรรมธัช), ชาติปุบฺพิทฺติกา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๓๔), หน้า ๔๐๕.

^{๖๐} ไพบาล ไกรสิทธิ์, เอกสารคำสอนรายวิชา การพัฒนาตน, หน้า ๗๒.

คนแลเป็นที่พึ่งของตน บุคคลอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้
เพราะบุคคลที่ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งอันได้โดยยาก^{๖๑}

จากพระดำรัสของพระพุทธองค์ เป็นการบ่งชี้ให้มนุษย์รู้ถึงภาวะตนเองว่า มนุษย์
จำเป็นจะต้องพึ่งตนเอง หรือแสวงหาผลสำเร็จจากการกระทำของตนเอง หรือแม้แต่การตรัสรู้
ของพระพุทธองค์นั้น ก็เป็นความเพียรพยายามของมนุษย์โดยแท้ ทรงเป็นแบบอย่างแห่งการ
ฝึกตน และพระองค์ก็ทรงยืนยันถึงผลแห่งการฝึกอบรมตนดีแล้ว โดยการเปล่งอสาภิวาจาว่า
เราเป็นบุคคลผู้เลิศแห่งโลก, เราเป็นผู้ใหญ่ยิ่งแห่งโลก, เราเป็นผู้ประเสริฐแห่งโลก”^{๖๒} จาก
อสาภิวาจา นี้ แสดงให้เห็นถึงความสามารถของมนุษย์ในการฝึกตน และมนุษย์จะเป็นผู้
ยิ่งใหญ่หรือประเสริฐได้นั้น ด้วยการฝึกอบรมตน และการฝึกอบรมตนนี้แหละ ที่เรียกว่า
ศึกษา หรือการศึกษา

๓). ภาวนา

ภาวนา เป็นภาษาบาลี แปลว่า เจริญ ถ้าแปลโดยศัพท์ หรือ โดยพยัญชนะ แปลว่า
ทำให้เกิด ให้มีขึ้น หรือ ทำให้เป็นขึ้น ซึ่งหมายความว่า อะไรที่ยังไม่มีก็ทำให้มีขึ้น อะไรที่ยัง
ไม่เป็นก็ทำให้เป็นขึ้น ส่วนความหมายที่แปลเอาเนื้อความ ภาวนา แปลว่า การฝึกอบรม หรือ
ทำให้เจริญ ทำให้พอกพูนขึ้น ซึ่งมีความหมายตรงกับ คำว่า “พัฒนา” นั่นเอง^{๖๓} เพราะฉะนั้น
ภาวนา จึงหมายถึง การฝึกอบรม การพัฒนา การทำให้เจริญ ซึ่งแบ่งได้เป็น ๔ อย่าง คือ

๑. กายภาวนา การพัฒนากาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทาง
กายภาพ

๒. ศีลภาวนา การพัฒนาศีล คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับเพื่อนมนุษย์ใน
สังคม

๓. จิตภาวนา การพัฒนาจิต คือ การทำจิตใจให้ออกงามในความดีงาม ความเข้มแข็ง
มั่นคง สงบสุข และเป็นอิสระ

๔. ปัญญาภาวนา การพัฒนาปัญญา คือ การสร้างเสริมความรู้ความเข้าใจ ความคิด
เหตุผล และการหยั่งรู้ความจริง จนเข้าถึงความมีอิสระ มีชีวิตที่ดีงาม ปลอดภัยทุกซ์
ปราศจากปัญหา^{๖๔}

^{๖๑} บ.ร. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๖๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๑/๑๔.

^{๖๓} อ่างแล้ว.

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓.

จากการศึกษาพบว่า คำว่า ภวานานี้ในความหมายโดยทั่วไปแล้ว คือการพัฒนา ระบบของการพัฒนานั้น จะเห็นได้ว่า มีทั้งเพื่อประโยชน์ของตนเองและของผู้คนผู้อยู่ร่วมกัน ในสังคม ความอยู่ดีมีสุขได้ก็จะต้องอาศัยเรื่องของภวานา ๔ นี้เข้ามามีส่วนร่วมในชีวิตและ สังคม เพราะนั่นมันหมายถึง การพัฒนามนุษย์ การพัฒนาสังคม และมันยังหมายถึง ความอยู่ รอด กาย ศีล จิต ปัญญา ทั้ง ๔ นี้เป็นปัจจัยที่สัมพันธ์กันนี่คือสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์และ สังคมที่จำเป็นจะต้องพัฒนา เพราะเป้าหมายที่มีร่วมกันระหว่างมนุษย์และสังคม คือ ความ เป็นอยู่โดยผาสุก ปราศจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ฉะนั้นภวานา ๔ นี้ จึงเป็นเหตุปัจจัย อันสำคัญที่จะต้องได้รับการพัฒนา ฝึกอบรม ให้มีมากยิ่งขึ้น ไป ไม่ว่าในแต่ละบุคคล หรือ ทุก ๆ คนที่อยู่ร่วมกันในสังคมนี้

จากองค์ประกอบของการพัฒนาตน ดังที่ได้ศึกษามานี้ พบว่าคำว่า ทมะ ศึกษา และภวานานี้ สามารถใช้แทนกันได้ เพียงแต่ว่า คำว่า ศึกษา นั้น ใช้กับกระบวนการฝึก ส่วน ภวานา จะใช้ในกรณีของการตรวจสอบ และในส่วนของทมะนั้น เป็นคำที่ได้มาจากการมอง มนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และจำเป็นจะต้องฝึก ซึ่งก็มองให้เห็นถึงความสำคัญของมนุษย์ที่มี ความจำเป็นในการฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเอง จะอย่างไรก็ดี องค์ประกอบของการพัฒนาตน ทั้ง ๓ นั้น ถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่เข้ามามีบทบาทในการฝึกฝนอบรมมนุษย์ ความมีชีวิตอยู่ อย่างผู้ไกลห่างจากความทุกข์ และสังคมที่เต็มไปด้วยความสุข ไม่พ้นไปจากที่มนุษย์ทุกคน ต้องพัฒนาฝึกฝนอบรมตนเอง เพราะมนุษย์ที่ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึงอันได้โดยยาก แม้แต่ เทพเจ้า เทวดา มาร พรหมที่กล่าวกันว่าเลิศ หรือประเสริฐกว่านั้น ยังต้องกราบไหว้บูชา ซึ่ง ตรงนี้ก็มิใช่พระพุทธรูปทรงเป็นแบบอย่าง เป็นตัวอย่างของมนุษย์ผู้ฝึกตนดีแล้ว และนี่ก็คือ องค์ประกอบของการพัฒนาตน ที่มนุษย์ทุกคนจะต้องพัฒนาตน เพราะนั่นมันหมายถึงความ แตกต่างระหว่างมนุษย์กับสัตว์โดยทั่วไป และเป็นการยืนยันในหลักคำสอนทาง พระพุทธศาสนาอีกว่า สิ่งทีประเสริฐสำหรับมนุษย์ไม่ใช่ได้มาด้วยการนั่งนอนใจ หรืออยู่เฉย หากแต่จะต้องผ่านกระบวนการฝึกฝนพัฒนาตนนั้นต่างหาก และกระบวนการฝึกฝนเหล่านั้น ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า กระบวนการของการศึกษาและการพัฒนาตน

๒.๔ กระบวนการของการศึกษาและการพัฒนาตน

๒.๔.๑ กระบวนการของการศึกษา

พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ให้ความสำคัญแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง จนสามารถกล่าวได้ว่าระบบปฏิบัติทั้งหมดในพุทธศาสนาก็คือ ระบบแห่งการศึกษาหรือฝึกฝนพัฒนาตนนั่นเอง ดังมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ไตรสิกขา ทั้งนี้ก็เพราะพุทธศาสนาถือว่า “สิกขา” หรือ “ศึกษา” เป็นปัจจัยสำคัญที่สุดที่จะทำให้มนุษย์มีชีวิตที่องงามจนบรรลุถึงอิสรภาพขั้นสูงสุด ดังพระพุทธเจ้าทรงเป็นแบบอย่างแห่งการศึกษาหรือฝึกฝนพัฒนาตนพ้นจากความเป็นปุถุชนอย่างสิ้นเชิง^{๖๕}

ในทัศนะของพระพุทธศาสนา เมื่อกล่าวถึงกระบวนการของการศึกษา ย่อมสรุปลงที่หลักของไตรสิกขา เพราะหลักพระธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาทั้งหมด เมื่อกล่าวโดยย่อแล้วได้แก่ สิล สมาธิ ปัญญา ไตรสิกขาเป็นหลักการการศึกษาเพื่อพัฒนาตน และการดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพประสิทธิผล คำว่า “ไตรสิกขา” นี้ เป็นคำที่มาจากภาษาสันสกฤตว่า “ไตร” ตรงกับภาษาบาลีว่า “ติ” ทั้ง ไตร และ ติ แปลว่า สาม ส่วนคำว่า “สิกขา” มาจากภาษาบาลีว่า “สิกขา” แปลว่า การศึกษาหรือข้อปฏิบัติ รวม ๒ คำ แปลว่า การศึกษาหรือข้อปฏิบัติ ๓ อย่าง^{๖๖}

ตามหลักฐานในพระไตรปิฎกเรียกว่า อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา^{๖๗} ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

ภิกษุทั้งหลาย สิกขาบท ๑๕๐ ถ้วนที่กุลบุตรผู้ปรารถนาประโยชน์ศึกษาอยู่มาถึงวาระที่จะยกขึ้นเป็นข้อ ๆ ตามลำดับทุกกึ่งเดือน สิกขา ๓ ประการนี้ เป็นที่รวมของสิกขาบท ๑๕๐ นั้นทั้งหมด สิกขา ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา^{๖๘}

^{๖๕} พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคตแนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๒), หน้า ๓๒๗.

^{๖๖} พระมหาประทวน ปกสุสโร, “การศึกษาตามพระสนะพุทธปรัชญาเถรวาท: ศึกษาเฉพาะกรณีวิธีการศึกษาตามหลักไตรสิกขา”, หน้า ๕๗.

^{๖๗} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓.

^{๖๘} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒.

ตามที่กล่าวมาแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักการศึกษาไว้ใน พระพุทธศาสนา ๓ ชั้นด้วยกัน เรียกว่า ไตรสิกขา ซึ่งหลักความประพฤติดังกล่าวมีความ ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ โดยเริ่มต้นจากการศึกษาใน อธิศีลสิกขา คือ การฝึกอบรมกาย วาจา ให้เรียบร้อย ต่อแต่นั้นก็ไปศึกษาใน อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกอบรมในส่วนของจิตใจ และขั้น สุดท้ายศึกษาในภาคส่วนของ อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกอบรมหรือพัฒนาปัญญาให้เข้าใจรู้ แจ่ม เห็นจริงในสังขาร โดยสาระความสำคัญแล้ว สิกขาทั้ง ๓ นี้ ต่างถ้อยที่ถ้อยอาศัยกัน ไม่ สามารถขาดหรือออกจากกันได้ แสดงให้เห็นถึงว่ากระบวนการศึกษาในหลักของไตรสิกขานี้ มีความสืบเนื่องและเป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อกัน เป็นหลักที่มีความสมบูรณ์ในตัวเอง ดังจะได้ อธิบายเป็นลำดับสืบไป ดังนี้

ก. อธิศีลสิกขา (สิกขาคือศีลอันยิ่ง)^{๖๕} ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิเทศ พระสารีบุตรได้ให้ความหมายเอาไว้ว่า “ศีล หมายถึง การปฏิบัติของภิกษุที่มีความสำรวมใน ปาฏิโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร เห็นภัยในโทษทั้งหลายแม้มีประมาณน้อย สมทานอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ความสำรวม ความระวัง ความไม่ก้าวล่วงในสิกขาบท ทั้งหลาย ซึ่งหมายถึงการสำรวมกาย วาจา ใจ”^{๖๖}

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ พระสารีบุตรได้ให้ความหมาย เอาไว้ว่า

อธิศีลสิกขาเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มึศีล สำรวมด้วยความ สำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร เห็นภัยในโทษทั้งหลาย แม้มี ประมาณน้อย สมทาน ศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ศีลชั้นทั้งหลาย ศีลชั้น ใหญ่ ศีลเป็นที่ตั้ง เป็นเบื้องต้น เป็นเครื่องประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความ ระวัง เป็นปาก เป็นประธาน แห่งความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า อธิศีลสิกขา^{๖๗}

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรได้ให้ความหมาย ไว้ว่า “ศีล คือเจตนาเป็นศีล เจตสิกเป็นศีล ความสำรวมเป็นศีล ความไม่ล่วงเป็นศีล”^{๖๘}

^{๖๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๗/๒๗๒.

^{๖๖} จุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๒/๒๐.

^{๖๗} จุ.ม. (ไทย) ๒๕/๔๖/๓๖.

^{๖๘} จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๓๔.

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายความหมายของศีลไว้ว่า “เจตนาชื่อว่าศีล เจตสิกชื่อว่าศีล สังวรชื่อว่าศีล การไม่ล่วงละเมิดสิกขาชื่อว่าศีล”^{๓๓}

ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ท่านให้ความหมายไว้ว่า “ศีล คือการรักษา กายวาจา ให้เรียบร้อย ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่กับความดีงาม การรักษาปกติตามระเบียบวินัย ปกติมารยาทที่สะอาดปราศจากโทษ ข้อในการเว้นจากความชั่ว ข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาให้ดียิ่งขึ้น ความสุจริตทางกายและอาชีพ มักใช้เป็นคำเรียกอย่างง่ายสำหรับคำว่า อธิศีลสิกขา”^{๓๔}

ในพจนานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายไว้ว่า “ศีล คือ ข้อปฏิบัติที่กำหนดการปฏิบัติทางกายและวาจาทางพระพุทธศาสนา เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ ความประพฤติที่ดี”^{๓๕}

ในพจนานุกรมไทย ของมานิต มานิตเจริญ ให้ความหมายไว้ว่า “ศีล คือความเคยชิน นิสสัย คติ ธรรมเนียม ความปกติ การกระทำอภัยสัย ลักษณะธรรมชาติ นิสัยใจคอที่ดี ความประพฤติที่ดี ความมีธรรม องค์แห่งจรรยาข้อปฏิบัติสำหรับทางศาสนา”^{๓๖}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้ให้ความหมายของศีลไว้ว่า ศีลได้แก่เจตนาที่เป็นเหตุงดเว้น อย่างหนึ่ง หมายถึง เจตสิก คือเจตนางดเว้นหรือความงดเว้นนั่นเอง ที่บังเกิดขึ้นในใจ หมายถึง สังวรโร หรือ สังวร คือความสำรวมระวัง หมายถึง อวิติกกมะ ความไม่ละเมิด คือความที่ไม่ล่วงละเมิด ท่านอธิบายความหมายถึงว่า ความตั้งกายกรรมเป็นต้นไว้ด้วยดี หมายถึงว่า ความดำรงหรือทรงกุศลธรรมทั้งหลายโดยเป็นที่ตั้งของกุศลธรรมทั้งหลาย และศัพท์ว่าศีลนั้น มีความหมายถึง “สิระ” ที่แปลว่าสูงสุด “สึละ” ที่แปลว่า เงื่อนต้น “สึตละ” ที่แปลว่า เย็น “สิระ” ที่แปลว่า ควรเสพ เป็นต้น^{๓๗} อีกอย่างหนึ่ง

^{๓๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค ภาค ๑ ตอน ๑, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓.

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๒๕๒.

^{๓๕} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๔, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑), หน้า ๘๕๘.

^{๓๖} มานิต มานิตเจริญ, พจนานุกรมไทย, (กรุงเทพมหานคร : แพรววิทยา, ๒๕๒๖), หน้า ๕๐๕.

^{๓๗} อังนิน, พระมหาประทวน ปกสุสโร, “การศึกษาตามทรรศนะพุทธปรัชญาเถรวาท: ศึกษาเฉพาะกรณีวิธีการศึกษาตามหลักไตรสิกขา”, หน้า ๖๒.

ทรงอธิบายไว้ว่า “ศีล เป็นข้อกำหนดเกี่ยวกับความประพฤติของคนเพื่อความอยู่ด้วยกันเป็นปกติสุข และเป็นระเบียบเรียบร้อย อีกอย่างหนึ่งเพื่อผลผลิตพิเศษอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ”^{๘๘}

ท่านพุทธทาส ได้ให้คำอธิบายไว้ว่า “ศีล คือ การปฏิบัติเกี่ยวกับระเบียบการเป็นอยู่ทางภายนอก ศีลพัฒนาที่กาย ที่วาจา ให้เป็นกาย วาจาที่น่าดู ถ้ามีศีลเป็นพื้นฐานแล้ว เราจึงจะมีจิตที่เป็นสมาธิได้ง่าย ถ้ามีศีลดี สมาธิก็ง่าย”^{๘๙} จากความหมายของศีลที่ท่านพุทธทาสได้กล่าวแล้วนั้น จะเห็นว่าศีลนั้นเป็นบาทเป็นพื้นฐานที่สำคัญในการพัฒนากายและใจของคนเราให้ดูเป็นระเบียบเรียบร้อย

พระราชธรรมนิเทศ ได้อธิบายถึงศีลไว้ว่า “ศีล คือ การสำรวมระวัง รักษากาย วาจา ของตนให้เรียบร้อย ไม่สร้างปัญหาให้แก่ตน แก่คนอื่น อันเป็นอาการของความรู้บาปบุญ คุณโทษ มีความเมตตาในคนสัตว์ ไม่โลภอยากได้ของ ๆ คนอื่น”^{๙๐} จากการใช้ความหมายของศีลในทัศนะของพระราชธรรมนิเทศนั้น จะเห็นได้ว่า ศีลเป็นปัจจัยแห่งการดำเนินชีวิตให้ถึงซึ่งความสุขและสันติภาพ ทั้งแก่ตนเองและสังคมส่วนรวม

วสิน อินทสระ ได้กล่าวไว้ว่า ศีล คือ เจตนางดเว้นความชั่วทางกาย วาจา และทางใจด้วย เจตนางดเว้นทุจริตทางกาย วาจา ท่านเรียกว่าเจตนาศีล การงดเว้นจากมโนทุจริต ๓ เรียกว่า เจตสิกศีล คือศีลที่เกี่ยวกับใจโดยตรง แม้ไม่ทำด้วยกาย วาจา ก็ทำให้ศีลทางใจขาดได้^{๙๑} ในทัศนะของวสิน อินทสระนั้น ศีลที่บุคคลรักษาได้ไม่ดี มีผลต่อการฝึกสติหรือศีลขาดได้แม้กระทั่งทางใจ หากแต่เป็นเจตสิกศีล

สุวรรณ เพชรนิล กล่าวถึงศีลไว้ว่า “ศีล คือ การพัฒนาด้านพฤติกรรม บ่อเกิดการดำเนินชีวิตที่สะอาดในสังคม”^{๙๒} จากการใช้ทัศนะเรื่องศีลของสุวรรณ เพชรนิล ซึ่งให้เห็นว่าพฤติกรรมของมนุษย์จำเป็นจะต้องได้รับการพัฒนา เพื่อความเป็นอยู่ที่ปกติไม่ทำให้ตนเอง

^{๘๘} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ศีลและพรหมวิหาร ๔**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓.

^{๘๙} พุทธทาสภิกขุ, **บรมธรรมภาคต้น**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๕), หน้า ๕.

^{๙๐} พระราชธรรมนิเทศ, **โลกและชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พรสิริการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๘๑.

^{๙๑} วสิน อินทสระ, **พุทธจริยศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทองกราว, ๒๕๔๑), หน้า ๑๔.

^{๙๒} คูรายละเอียดใน, **สุวรรณ เพชรนิล, พุทธปรัชญาเบื้องต้น**, (กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายตำรามหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๔), หน้า ๒๑๓.

และสังคมต้องได้รับความเดือดร้อน แนวทางอย่างอื่นจะเป็นไปไม่ได้เลย นอกเสียจากทุก ๆ คนจะมีศีล

สนิท ศรีสำแดง ได้อธิบายศีลไว้อย่างน่าสนใจว่า “ศีล คือ ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกกาย วาจา ได้แก่นิย กุหลุหมาย ระเบียบกติกาต่าง ๆ”^{๘๓} ทศนะของสนิท ศรีสำแดง จะเห็นว่าไม่ใช่ เฉพาะแต่นิยเท่านั้นที่จะเรียกว่าศีล หากแต่กุหลุหมายบ้านเมือง หรือแม้แต่วินัยบัญญัติอะไร ก็ตามที่ ที่สังคมนั้น ๆ ตั้งขึ้นมาเพื่อให้ผู้คนปฏิบัติตาม สิ่งเหล่านั้นก็ควรจะเรียกว่า ศีล ได้ เช่นกัน

จากการให้คำนิยามหรือให้ทัศนะคติต่าง ๆ ของอริสโตเติลสิกขา หรือ การศึกษาเรื่อง ศีลดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น พอจะสรุปได้ว่า ศีลคือข้อปฏิบัติในการฝึกอบรมทางกาย วาจา และการประกอบสัมมาอาชีพของตนให้สุจริต เลิกละการกระทำที่ทุจริต ที่จะบ่งเกิดแห่ง ความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและสังคม แต่จะอย่างไรก็ตาม ศีลก็ไม่ใช่ว่าจะจุดหมายสูงสุดใน พระพุทธศาสนา ศีลเป็นเพียงพื้นฐานแห่งการประพฤติปฏิบัติในขั้นต่อไปที่สูงกว่านั้นก็คือ สมานธิ การที่มีศีลบริสุทธิย่อมที่จะทำให้จิตสงบ สามารถทำให้เกิดสมานธิได้ง่าย จึงเป็นการ กล่าวได้ว่า ศึกษาในศีลก็เพื่อมีจุดหมายแห่งการเจริญสมานธิต่อตนเอง

ข. อริจิตตสิกขา (สิกขาคือจิตอันยัง)^{๘๔} หรืออีกนัยหนึ่ง คือการศึกษาในเรื่องของ สมานธิตนเอง ซึ่งในพระพุทธศาสนามีปรากฏในหลักคำสอนหลายแห่ง และมีนักปราชญ์ทาง พระพุทธศาสนาหลายท่านที่ได้กล่าวถึงความหมายของอริจิตตสิกขาไว้ อย่างในพระ สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส ได้ให้ความหมายของอริจิตตสิกขาไว้ดังนี้

อริจิตตสิกขาเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัจจจากาม สัจจจากอกุศล ธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์ สงบไป บรรลุทุติยฌานอันมีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะปีติสิ้นไป จึงมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌาน ที่พระอริยะทั้งหลาย สรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เพราะละสุขละทุกข์และ ดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ บรรลุจตุตถฌานอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีอุเบกขาเป็น เหตุให้สติบริสุทธิอยู่ นี้เรียกว่า อริจิตตสิกขา^{๘๕}

^{๘๓} สนิท ศรีสำแดง, *พุทธศาสนากับหลักการศึกษาศาสตร์ : ภาคทฤษฎีความรู้*, หน้า ๑๓๔.

^{๘๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๗/๒๗๒.

^{๘๕} ขุ.ม. (ไทย) ๒๕/๔๖/๓๖.

อธิจิตตสิกขานี้ จะเป็นการกล่าวถึงเรื่องของสมาธิโดยส่วนเดียว จะต่างกันออกไป เฉพาะแต่ระดับของสมาธิเท่านั้น เพราะกำลังของสมาธินั้นมีอยู่หลายระดับ ตั้งแต่ระดับสมาธิพื้นฐาน ตลอดถึงระดับของสมาธิในฌาน ดังได้ยกมากล่าวแล้วในคัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิเทศน์ เมื่อกล่าวถึงสมาธิ ก็จำเป็นต้องรู้ความหมายของสมาธิเช่นกัน คำว่า สมาธิ นั้นคือ ความตั้งมั่นแห่งจิต ความสำรวมใจให้แน่วแน่เพื่อเพ่งเล็งในสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยพิจารณาอย่างเคร่งครัด เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งในสิ่งนั้น^{๘๖}

ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกั พระพุทธองค์ทรงให้คำจำกัดความของสัมมาสมาธิ เจาะจงว่าได้แก่ สมาธิตามแนวฉาน ๔ ดังนี้

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ เธอบรรลุตุติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายในเป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เธอมีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป บรรลุตติยฌาน ที่พระอรหังทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เธอบรรลุตตตฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุข ละทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่^{๘๗}

จากคำจำกัดความในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกั จะเห็นได้ว่าบางแห่งท่านกล่าวถึง “เอกัคคตาแห่งจิตว่าเป็นสมาธิในทริย์”^{๘๘} ดังคำบาลีว่า “อริยสาวกในธรรมวินัยนี้กำหนดเอาภาวะปล่อยวางเป็นอารมณ์แล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต (ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว) นี้เรียกว่า อินทริย์คือสมาธิ”^{๘๙}

ในคัมภีร์อภิธรรม ปรากฏคำจำกัดความดังนี้

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน? ความตั้งอยู่แห่งจิต ความตั้งแน่วแห่งจิต ความมั่นคงลงไปในแห่งจิต ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่มีใจไม่ซัดส่าย ความสงบ (สมณะ) สมาธิในทริย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรคนับเนื่องในมรรค อันใด เรียกว่า สัมมาสมาธิ^{๙๐}

^{๘๖} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๗๗๔.

^{๘๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๕/๘๗.

^{๘๘} พระธรรมปิฎก (ประยูร ชาญโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๓.

^{๘๙} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๘๗๔/๒๖๔.

^{๙๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๓/๓๗๕-๓๘๐.

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ให้คำจำกัดความไว้ว่า “ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล เป็นสมาธิ”^{๕๑} นอกจากนี้ยังได้อธิบายลักษณะรส ปัจจุปฏิฐาน และปทัฏฐานแห่งสมาธิไว้ว่า “สมาธิมีความไม่ซัดส่ายเป็นลักษณะ มีความจำกัด ความซัดส่ายเป็นรส มีความไม่หวั่นไหวเป็นปัจจุปฏิฐาน สุปทัฏฐานแห่งสมาธินั้นคือความสุข ตามพระบาลีว่า “จิตของผู้มีความสุขย่อมตั้งมั่น”^{๕๒}

ในทัศนะของนักวิชาการสมัยปัจจุบันได้ให้ความหมายของสมาธิไว้หลายท่านเช่นกัน ดังนี้

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้อธิบายคำว่า สมาธิ ไว้ว่า สมาธินั้นได้แก่การตั้งจิตและเจตสิก คือธรรมะที่เกิดขึ้นในจิตในอารมณ์เดียวสม่ำเสมอและชอบ สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีการกำจัดความฟุ้งซ่านเป็นรสคือเป็นกิจ มีความไม่กระเพื่อมของจิตเป็นเครื่องปรากฏ มีสุขเป็นบรรทัดฐาน คือเหตุใกล้^{๕๓}

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายความหมายของสมาธิไว้ว่า สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่น หมายถึง การกำหนดไว้เฉพาะหรือแม่ที่สุด แต่การมีจิตมั่นคงแน่นแน้อยู่ หมายความว่า การทำให้ไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่าง ๆ แต่ให้สงบด้วยการกำหนดในอารมณ์ที่เข้าไปกำหนดไว้เฉพาะหรือแม่ที่สุด การมีจิตมั่นคงแน่นแน้อยู่ในความมุ่งหมาย หรือการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งติดต่อกันไม่เปลี่ยนแปลง ไม่มีอะไรแทรกแซง^{๕๔}

สุวรรณ เพชรนิล ได้อธิบายความหมายของสมาธิว่า “สมาธิ คือการพัฒนาด้านสภาพจิต บ่อเกิดของสภาพจิตที่เหมาะสม”^{๕๕} นิยามความหมายนี้ กล่าวได้ว่า สมาธินั้น เป็นพื้นฐานแห่งการพัฒนาจิตโดยแท้ สภาพจิตที่ได้รับการพัฒนาแล้วย่อมควรค่าแก่การทำงานทุกอย่าง

^{๕๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๕๓} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), สมาธิในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑.

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ, ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๔), หน้า ๑๐๕.

^{๕๕} สุวรรณ เพชรนิล, พุทธปรัชญาเบื้องต้น, หน้า ๒๑๓.

สนิท ศรีสำแดง กล่าวความหมายของสมาธิไว้ว่า “สมาธิ คือเครื่องมือในการทำจิตใจให้หนักแน่น ให้รู้จักตนเองมากขึ้น”^{๕๖} ในทัศนะมุมมองของสนิท ศรีสำแดง สมาธิ เป็นสิ่งที่ทุกคนควรจะกระทำให้มีอยู่ในตนเอง เพราะหากถ้าใครมีสมาธิแล้ว นั่นก็หมายถึงว่าความหนักแน่นในตัวของเขาเองย่อมจะมีมาด้วย และที่สำคัญเขาย่อมจะรับรู้สภาพจิตใจของเขาเอง จะมองว่า สมาธิเป็นวิธีการเพื่อการเรียนรู้ตัวเอง และเข้าใจตัวเองก็เป็นได้

จากการให้ความหมายของสมาธิหลาย ๆ มุมมอง จะเห็นได้ว่าสมาธินั้นได้เป็นไปเพื่อการฝึกจิตให้อยู่ในทำนองครองธรรมโดยทั้งสิ้น จิตนั้นหากตั้งไว้ผิดแล้ว ย่อมที่จะนำความเสียหายมาให้ เพราะจิตเป็นพื้นฐานแห่งการกระทำทั้งปวงไม่ว่าทางกาย หรือทางวาจา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

เราจักระวางจิตนั้นไว้ เหมือนนายหัตถาจารย์ กักช้างไว้ที่ประตูนคร ฉะนั้น เราจักไม่ประกอบจิตไว้ในธรรมอันลามก จักไม่ยอมให้จิตตกลง ไปสู่ชายแห่งกามอันเกิดในร่างกาย เจ้าลูกเรากักช้างไว้แล้ว จักไปตามชอบใจไม่ได้ เหมือนช้างได้ช่องประตู ฉะนั้น จุกรจิตผู้ชั่วช้า บัดนี้ เจ้าจักขียนินดีในธรรมอันลามกเที่ยวไปเนื่อง ๆ ดังก่อนมิได้ นายควาญช้างมีกำลังแข็งแรง ย่อมบังคับช้างที่จับได้ใหม่ ยังไม่ได้ฝึกให้อยู่ในอำนาจขอ ฉันทใด เราจักบังคับเจ้าให้อยู่ในอำนาจ ฉันทนั้น นายสารถีผู้ฉลาด ในการฝึกม้าให้ดี เป็นผู้ประเสริฐ ย่อมฝึกม้าให้รอบรู้ได้ ฉันทใด เราจักฝึกเจ้าให้ตั้งอยู่ในพละ ๕ ฉันทนั้น จักผูกเจ้าไว้ด้วยสติ จักฝึกจักบังคับเจ้าให้ทำธุระด้วยความเพียร เจ้าจักไม่ได้ไปไกลจากอารมณ์ภายในนี้ละนะจิต^{๕๗}

สรุปได้ว่าสมาธิเป็นหลักธรรมที่ควรแก่การศึกษาและนำมาปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาคือพระนิพพาน แต่สมาธิก็มีขอบเขตจำกัดอยู่ในระดับหนึ่งเท่านั้น องค์ธรรมที่สำคัญกว่าสมาธิยังมีอยู่และก็มีความสำคัญที่สุดที่จะเป็นเครื่องตัดสินภาวะแห่งการเข้าถึงพระนิพพานในพระพุทธศาสนาได้ นั่นก็คือ ปัญญา ปัญญาเป็นตัวชี้วัดในกระบวนการขั้นสุดท้าย ที่จะนำพาไปยังจุดหมายปลายทางได้สำเร็จ

ค. อธิปัญญาศึกษา (ศึกษาคือปัญญาอันยิ่ง)^{๕๘} หมายถึง การฝึกฝนอบรมปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ทำให้

^{๕๖} สนิท ศรีสำแดง, *พุทธศาสนากับหลักการศึกษาศาสตร์ : ภาคทฤษฎีความรู้*, หน้า ๑๓๔.

^{๕๗} จุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๔๓/๒๗๕.

^{๕๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๗/๒๗๒.

สามารถแก้ไขปัญหาก็ไปตามแนวทางแห่งเหตุผล รู้เท่าทันโลกและชีวิต จนสามารถทำจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ ดับกิเลสดับทุกข์ได้ เป็นอยู่ด้วยจิตใจอิสระ ผ่องใสเบิกบาน^{๕๕} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสจารย์ได้ให้ความหมายของปัญญาไว้ว่า วิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตเป็นปัญญา^{๕๖} และได้แยกความหมายให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างสัญญา วิญญาณ และปัญญาว่า “สัญญา เหมือนทารกไร้เดียงสา เห็นกองกหาปนนะ ก็รู้แค่ความแปลก ยาว สั้น สีเหลือง กลม วิญญาณ เหมือนชาวบ้านรู้ว่า เป็นอะไร ใช้สอยอย่างไร ปัญญา เหมือนเหรียญกหลวง มีความสามารถแยกแยะว่า เหรียญใดแท้หรือปลอมอย่างไร”^{๕๗} ในวิมุตติมรรค พระอุปติสสะกล่าวถึงปัญญาไว้ว่า

ปัญญา คือ ความรอบคอบ ญาณ การวิจัยธรรม การจำแนก การกำหนดหมาย การวิจัยที่เป็นการศึกษาอันชำนาญและชาญฉลาด ในการพิจารณาก็เห็นชัดเจนและได้ความรู้ ปัญญาคือความฉลาด ปัญญาในทฤษฎี ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนกับ ศัตรารูธและปราสาท ปัญญาคือประทีป ปัญญาคือรัตนะ ความไม่หลง สัมมาทิฐิ เหล่านี้เรียกว่า ปัญญา^{๕๘}

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ พระสารีบุตรได้อธิบายเกี่ยวกับปัญญาไว้ว่า

อธิปัญญาสิกขา เป็นอย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มียปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันประเสริฐหยั่งถึงความเกิดและความดับ เพิกถอนกิเลสให้บรรลถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์)” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์)” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์)” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “เหล่านี้คืออัสวะ” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี่อัสวสมุทัย” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี่อัสวนิโรธ”

^{๕๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๓๒.

^{๕๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค ภาค ๓ ตอน ๑, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒.

^{๕๗} คูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

^{๕๘} พระอุปติสสะเถระ, วิมุตติมรรคฉบับแปล โดยคณาจารย์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๑๐.

เขารู้ตามความเป็นจริงว่า “นี่อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา” นี้ชื่อว่า อธิปัญญาสิกขา^{๑๑๑}
ในอภิธานปิฎกได้ให้ความหมายของ ปัญญา ไว้ดังต่อไปนี้

๑. ธี คือ ปัญญาทรงไว้ซึ่งประโยชน์
๒. ปัญญา ความรู้ทั่ว
๓. พุทธิ คือปัญญาเครื่องรู้
๔. เมธา คือปัญญาเครื่องกำจัด
๕. มติ คือความคิด ความเห็น
๖. มุติ คือความเข้าใจ
๗. ภูริ คือปัญญากว้างขวาง
๘. มันทา คือความรู้ในคัมภีร์
๙. ปัญญาณะ ความเหมือนคำว่าปัญญา แต่รูปศัพท์แปลกลับ
๑๐. ญาณ คำนี้รวมกับคำว่าทสฺสนะ หมายถึงการรู้ไตรลักษณ์ หรือความรู้ที่เกิดจากสมาธิ เช่น ทิพพจักขุ

๑๑. วิชชา คือความรู้ ๓ ประเภท คือ ๑. พระเวท ๒. ลีปะหรือศิลปศาสตร์ ๓. ความรู้ที่เกิดจากสมาธิ และความรู้แบบพุทธิ

๑๒. โยนิ คือความรู้เกิดจากการเข้าถึงสาเหตุ มักใช้ร่วมกับมนสิการ เป็น โยนิโสมนสิการ ได้แก่การเข้าใจสาเหตุ

๑๓. ปฏิภาณ คือความแตกฉาน
๑๔. วิปัสสนา คือปัญญาเห็นไตรลักษณ์
๑๕. สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นถูกต้อง
๑๖. วิมังสา คือปัญญาเลือกเฟ้น
๑๗. สัมปชัญญะ คือความรอบคอบ
๑๘. เนปกะ คือปัญญารักษาตน
๑๙. เวทนา คือการรู้อารมณ์
๒๐. ตักกะ, วิตักกะ, และสังกัปปะ ทั้ง ๓ มีความหมายเหมือนกันคือความคิด^{๑๑๒}

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน, บุ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๐/๔๕.

^{๑๑๒} ดูรายละเอียดใน, นาคประทีป, บาลีอภิธานปิฎก พร้อมทั้งสตฺถิ, กาถาที่ ๑๕๒-๑๕๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไท, ๒๕๖๔), หน้า ๒๔.

จากศัพท์ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ อาจนำไปใช้ตามความหมายที่เจาะจงลงไปในแต่ละเรื่องนั้น ๆ สุดแล้วแต่คราใดจะใช้เกี่ยวกับเรื่องอะไร ก็จะสามรถหยิบยกนำไปใช้ตามแต่จะเห็นสมควรในกาลที่เหมาะสมของแต่ละเรื่องราวที่ปรากฏ แต่ที่โดยรวมแล้วทุกคำศัพท์ต่างให้ความหมายในแง่ของ ปัญหา นั้นเอง

ในแง่มุมมองของนักวิชาการหลายท่าน ต่างได้ให้ความหมายของปัญหาไว้ดังนี้

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช อธิบายคำว่า ปัญหา ไว้ว่า ปัญหา แปลว่าความรู้ทั่ว อันหมายความว่า ความรู้ทั่วสาเหตุและผล รู้เหตุถึงผล รู้ผลถึงเหตุ ตามสัจจะคือความจริง เมื่อมีความรู้ดังกล่าวในสิ่งใด ก็ชื่อว่ามีปัญหาในสิ่งนั้น^{๑๐๕}

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายถึงปัญหาไว้ว่า “ความรอบรู้ หมายถึงรอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้ หรือเท่าที่ความรู้โดยเฉพาะได้แก่รอบรู้ในเรื่องความดับทุกข์”^{๑๐๖} ทักษะของท่านพุทธทาสภิกขุ ถือได้ว่าเป็นการให้ความหมายของปัญหาตามแนวทางแห่งพระพุทธานุศาสนานาโดยแท้จริง เพราะพระพุทธานุศาสนานั้น เน้นให้มนุษย์มีปัญญาที่จะสามารถดับทุกข์ได้

สุวรรณ เพชรนิล กล่าวถึงปัญหาว่า “ปัญหา คือ การพัฒนาด้านวุฒิปัญญา และทรศนะที่ถูกต้อง บ่อเกิดของความสามารถ การมีความรู้ที่ถูกต้องและการมีทรศนะที่ไม่เป็นอันตราย”^{๑๐๗} ปัญหาในทัศนะของสุวรรณ เพชรนิลนั้น คือการพัฒนาปัญญาให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ทั้งนี้ก็เพื่อความมีทัศนคติที่ดีงามต่อการเรียนรู้ชีวิตของตนเองและสังคมนั่นเอง

สนิท ศรีสำแดง ได้อธิบายความหมายของปัญหาไว้ว่า “ปัญหา คือ แนวทางที่ใช้เป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต”^{๑๐๘} วิถีทางแห่งการดำเนินชีวิตอยู่ของมนุษย์นั้น ในทัศนะของสนิท ศรีสำแดงแล้ว มนุษย์จำเป็นจะต้องมีปัญหา เพราะปัญหาเป็นเงื่อนไขแห่งการใช้ชีวิต ให้อยู่อย่างมีความสุข

จากการให้ความหมายของปัญหาในแต่ละทัศนะคติที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น พอจะสรุปให้เห็นว่า ปัญหา หมายถึง ความรอบรู้ ความรู้ชัดรู้ทั่วถึง ความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามเหตุและปัจจัย รู้แนวทางการแก้ไขปัญหาที่จะเกิดขึ้นใน

^{๑๐๕} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), ปัญหาในพระพุทธานุศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑.

^{๑๐๖} พุทธทาสภิกขุ, ศีลธรรมอย่างถูกวิธี, หน้า ๑๐๕.

^{๑๐๗} สุวรรณ เพชรนิล, พุทธปรัชญาเบื้องต้น, หน้า ๒๑๓.

^{๑๐๘} สนิท ศรีสำแดง, พุทธศาสนากับหลักการศึกษาศาสตร์ : ภาคทฤษฎีความรู้, หน้า ๑๓๔.

การดำเนินชีวิต รู้เท่าทันความเป็นไปของโลก มีจิตใจที่เป็นอิสระ ข้ามพ้นความทุกข์ได้ นี้
ແລະວິທີແກ້ປັນຍາໃນພຣະພຸທສາສນາໂດຍແທ້ຈິງ

ฉะนั้นเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว กระบวนการของการศึกษาตามแนวพระพุทธศาสนา
นั้น เป็นการกล่าวถึงหลักของการศึกษา อันได้แก่ ไตรสิกขา หรือ ศีล สมาธิ ปัญญา ดังที่ได้
กล่าวมาแล้วนั้น จะเห็นได้ว่า กระบวนการของการศึกษาได้เป็นไปเพื่อประโยชน์ในการ
พัฒนาบุคคลและสังคมเป็นสำคัญ อธิศีลสิกขา ที่เปรียบเสมือนวินัยคอยคุมพฤติกรรมของ
มนุษย์ให้อยู่ในหลักของศีลธรรม ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น อธิจิตตสิกขา ควบคุมอารมณ์
ของมนุษย์ให้อยู่บนรากฐานของการมีจิตใจที่คิงามประกอบไปด้วยคุณธรรมต่อเพื่อนมนุษย์
อธิปัญญาสิกขา บันไดขั้นสุดท้ายที่มุ่งเน้นในการพัฒนามนุษย์ไปสู่เป้าหมายอันสูงสุดใน
พระพุทธศาสนา คือชีวิตที่ปราศจากทุกข์อย่างสิ้นเชิง เข้าสู่ความเป็นอิสระภาพที่แท้จริง และ
ทั้งหมดนี้คือกระบวนการของการศึกษา ซึ่งจะมีการเชื่อมโยงไปถึงกระบวนการของการ
พัฒนาตนในลำดับต่อไป

๒.๔.๒ กระบวนการของการพัฒนาตน

พระพุทธศาสนามีกระบวนการในการพัฒนาตนอยู่ด้วยกัน ๔ วิธีการ ซึ่งเรียกว่า
เป็นหลักการในการพัฒนาตนให้เจริญก้าวหน้าของตนเอง คือหลักภาวนา ๔ อันได้แก่ ภาวิตกาโย
ภาวิตสีโล ภาวิตจิตโต และภาวิตปัญญา^{๑๑๕} ซึ่งในการที่จะพัฒนาตนให้ประสบความสำเร็จ
ตามเป้าหมายได้นั้น มีความจำเป็นที่จะต้องปฏิบัติตามหลักธรรมทั้ง ๔ นี้ให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป
ดังนี้

ก. ภาวิตกาโย แปลว่า เจริญกาย^{๑๑๖} หมายถึง การเจริญกาย, การพัฒนากาย, การ
ฝึกอบรมกาย ให้อริจักติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้ง ๕ ด้วยดี และ
ปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ใ้กุศลธรรมงอกงาม ใ้กุศลธรรม
เสื่อมสูญ เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ^{๑๑๗} การพัฒนากายในแง่ที่
กล่าวมานี้ เป็นการพัฒนาไปในทางที่เกิดประโยชน์แก่ชีวิต โดยเริ่มความสัมพันธ์ที่ดีกับวัตถุ
สิ่งแวดล้อม โดยเริ่มตั้งแต่ปัจจัย ๔ จนถึงความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมโดยทั่วไป เป็นการ

^{๑๑๕} อจ.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๐๑/๒๔๒-๒๔๖.

^{๑๑๖} อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๑/๓๓๖-๓๔๑.

^{๑๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่
๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๗๐.

เริ่มต้นในการพัฒนาตนไปสู่กระบวนการทางความสัมพันธ์กับสิ่งต่าง ๆ รอบตัวเอง การดำเนินชีวิตที่ดีย่อมเกิดจากการพัฒนาตนในจุดเริ่มแรกนี้ก่อน คือ การเจริญกาย หรือการฝึกอบรมกายนี้นั่นเอง

ข. **ภาวิตศีล** แปลว่า เจริญศีล^{๑๒} หมายถึง การเจริญศีล, การพัฒนาความประพฤติ การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายให้ผู้อื่น อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กันและกัน^{๑๓} ศีลเป็นระเบียบแบบแผนในการพัฒนาตนที่คืออย่างหนึ่งในกระบวนการพัฒนาตน หากมนุษย์ทุกคนให้ความสำคัญในการรักษาศีลแล้ว ความทุกข์ความเดือนร้อนภัยคุกคามจากเพื่อนมนุษย์ด้วยกันก็จะไม่มี เพราะทุกคนต่างอยู่ในระบบของศีลธรรม การเจริญศีลให้มีมากยิ่งขึ้น ขึ้นไปในแต่ละบุคคล คือ รักษาศีลไม่ให้ค้างปร้อย ไม่ให้ขาด ไม่ให้ทะลุ จึงมีความจำเป็นอย่างมากในการพัฒนาตน สันติภาพจะเกิดขึ้นในสังคมมนุษย์ได้ ก็ต่อเมื่อมนุษย์มีระเบียบวินัยในตัวเองเท่านั้น นั่นคือการมีศีล ก้าว่างของการพัฒนาตนที่สำคัญขั้นหนึ่ง

ค. **ภาวิตจิตโต** แปลว่า เจริญจิต^{๑๔} หมายถึง การเจริญจิต, การพัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญองงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขยันหมั่นเพียรอดทนมีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส มีอิสระ เป็นการพัฒนาคุณภาพจิต สมรรถภาพจิต ให้จิตมีความเข้มแข็งพอที่จะเอาไปใช้งานได้ดี จึงจำเป็นที่จะต้องให้จิตมีสติและวิริยะ คือความเพียรพยายาม กล้าสู้ กล้าเอาใจใส่รับผิดชอบ และเป็นการพัฒนาคุณภาพจิตให้มีความอึดใจ ปราโมทย์ มีความร่าเริง เป็นต้น^{๑๕} ความสุขทุกข์ของมนุษย์เราทั้งหลายก็เกิดมาจากจิตนี้แหละ ที่คอยรับความรู้สึกต่าง ๆ ไม่ว่าจะพอใจหรือไม่พอใจก็ตาม ฉะนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องเจริญจิต หรือพัฒนาจิตให้มาก ๆ กล่าวคือความเป็นอยู่โดยไม่ปราศจากสตินั่นเอง คือกระบวนการฝึกจิตให้เจริญก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อมนุษย์มีจิตใจที่ดี

^{๑๒} อ่างแก้ว.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน, พระศักดิ์ดา วิสุทธิญาโณ, “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐, หน้า ๒๕.

^{๑๔} อ่างแก้ว.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน, ไพศาล ไกรสิทธิ์, เอกสารคำสอนรายวิชา การพัฒนาตน, หน้า ๘๒.

งามแล้ว การกระทำทางกาย วาจา ก็ย่อมที่จะติดติดตามมาด้วยเช่นกัน การพัฒนาตนก็ย่อมที่จะ มีขึ้นตรงนี้ ความสุขสงบเย็นก็จะตามมา โดยที่ไม่ต้องลงทุนไปตามหาจากที่ไหนเลย

ง. ภาวิตปัญญา แปลว่า เจริญปัญญา^{๑๑๖} หมายถึง การเจริญปัญญา, การพัฒนา ปัญญา การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทัน โลกและชีวิตตาม สภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำคนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและรอดพ้นจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา ทำให้บุคคลได้รู้และเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ อย่างถูกต้องตาม ความเป็นจริง เป็นสัมมาทิฐิ ละมโนทุจริต ปฏิบัติตามมโนสุจริตเป็นการพัฒนาบุคคล ตาม หลักของปัญญา เรียกว่า ปัญญาภาวนา การปฏิบัติข้อนี้เป็นการพัฒนาบุคคลให้เข้าใจชีวิตอย่าง แจ่มแจ้ง จนถึงสัมมาญาณและบรรลุสัมมาวิมุตติ (ความหลุดพ้นจากกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง) ซึ่ง ถือเป็นปัญญาภาวนา เช่นกัน^{๑๑๗}

การพัฒนาปัญญามีหลายระดับ การที่จะเกิดปัญญาในระดับต่าง ๆ ได้ จะต้องเริ่ม ด้วยการรับรู้สิ่งต่าง ๆ เข้ามาเป็นประสบการณ์ การรับรู้ที่ก่อให้เกิดปัญญา จะต้องฝึกการรับรู้ ประสบการณ์ที่ตรงกับสภาพความเป็นจริง รับรู้ตรงสภาพของมัน โดยไม่เกิดชอบหรือชัง หรือยินดียินร้ายมาบิดเบือนสภาพของสิ่งที่รับรู้ นั้น ขึ้นต่อไปเป็นขั้นของการคิด การวินิจฉัย หรือ การวางแผนต่าง ๆ ซึ่งจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง คือ จะต้องดำเนินไปด้วยปัญญาที่เป็น อิสระ ไม่ถูกครอบงำด้วย โลภะ โทสะ โมหะ หรือ อคติต่าง ๆ ใช้ปัญญาที่บริสุทธิ์

หลังจากนั้นการพัฒนาปัญญาขั้นต่อไป คือ ความสามารถที่จะนำความรู้มาใช้ จัดแจง ดำเนินการให้สำเร็จผลตามที่ต้องการ เป็นปัญหาที่จะจัดดำเนินการให้สำเร็จผล เป็น ปัญญาในระดับของการนำมาใช้ มีความสามารถในการสืบค้นเหตุปัจจัย แยกแยะ วิเคราะห์สิ่ง ต่าง ๆ ซึ่งเป็นตัวเอื้ออำนวยในการที่จะแก้ปัญหา สำหรับปัญญาในขั้นสุดท้าย คือ ความรู้เท่า ทน โลกและชีวิตตามความเป็นจริง เป็นปัญญาที่ทำให้จิตใจเป็นอิสระจากสิ่งต่าง ๆ ไม่ยึดติด ถือมั่น^{๑๑๘}

^{๑๑๖} อ่างแล้ว.

^{๑๑๗} โกศล เพ็ชรวงศ์, “พระพุทธศาสนากับการพัฒนาตน: ศึกษาเฉพาะกรณี ผู้เข้ารับการศึกษาฝึกอบรม ตามหลักสูตร “เตรียมผู้บริหารการศึกษา” ของสถาบันพัฒนาผู้บริหารการศึกษา วัดไร่จิง”, วิทยานิพนธ์ปริญญา อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๗), หน้า ๓๗.

^{๑๑๘} อ่างแล้ว.

ฉะนั้นจากการกล่าวถึงกระบวนการของการพัฒนาตนมาทั้งหมดนั้น เรียกว่าเป็น
หลักของภาวนา ๔ หรือการทำให้เจริญ อันได้แก่การพัฒนากาย พัฒนาจิต พัฒนาใจ และ
พัฒนาปัญญา นั่นคือกระบวนการฝึกอบรมให้มีความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เป็นบันไดในการ
พัฒนาตนสู่ความเป็นผู้มีอิสรภาพ พ้นจากกิเลสตัณหาทั้งหลาย ซึ่งผู้ที่มีการพัฒนาตนจนถึง
ที่สุดแล้วนั้น ย่อมเข้าถึงซึ่งความเป็นพระอรหันต์ และเป็นเป้าหมายอันสำคัญใน
พระพุทธศาสนาอีกด้วยที่มุ่งเน้นให้มนุษย์มีการฝึกฝนพัฒนาตนเองให้สูงสุด จะได้มีชีวิตที่
เป็นไท ไม่ขึ้นต่อวัตถุเสพและบริโภคนิยม จึงกล่าวได้ว่าความเป็นอิสรภาพของมนุษย์นี้ จะมี
ได้ก็ต่อเมื่อได้รับการฝึกฝนพัฒนาตนแล้วเท่านั้น

บทที่ ๓

การศึกษาและการพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) บรูพาจารย์แห่งคณะสงฆ์ไทย ในยุคสมัยปัจจุบัน ผู้ที่ได้รับการยกย่องจากสังคมไทยในความเป็นเลิศทางวิชาการ และมีผลงานโดดเด่นเป็นที่แพร่หลายเป็นอย่างมากอยู่ในขณะนี้ โดยเฉพาะในทัศนะมุมมองทางการศึกษาที่กำลังเป็นอยู่ในยุคสมัยนี้ ได้กล่าวถึงการศึกษา และการพัฒนาตนไว้อย่างน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง อาทิ เช่น ความหมายและจุดมุ่งหมายของการศึกษาและการพัฒนาตน ความสำคัญของการศึกษา และการพัฒนาตน องค์ประกอบของการศึกษาและการพัฒนาตน เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งผู้ทำการวิจัยเห็นว่า ควรที่จะนำเสนอในประเด็นดังกล่าวเหล่านี้ ดังต่อไปนี้

๓.๑ ความหมายและจุดมุ่งหมายของการศึกษาและการพัฒนาตน

๓.๑.๑ ความหมายของการศึกษา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของการศึกษาไว้ว่า การศึกษา คือ การฝึกฝนพัฒนาตน การฝึกฝนพัฒนาตนนี้เป็นหลักเป็นเนื้อตัวของการศึกษา^๑ การศึกษาคือการพัฒนาชีวิตให้ดำเนินไปตลอด จนกระทั่งบรรลุเป้าหมายคือ อิศรภาพ และสันติสุข^๒ การศึกษาช่วยให้ชีวิตมนุษย์รอดพ้นจากการถูกรอบงำของปัจจัยแวดล้อมทั้งหลาย และหมุนเวียนอยู่ในวงจรสั้น ๆ แคบ ๆ ซ้ำซากชั่วชีวิตแล้วชีวิตเล่า เช่นเดียวกับชีวิตสัตว์อื่น ๆ แต่ความมีสติปัญญาและการศึกษาได้ช่วยให้มนุษย์มีความเป็นใหญ่ในตนเอง สามารถกำหนดแนวทางการดำเนินชีวิตและสร้างสภาพที่เกื้อกูลแก่การดำรงอยู่ของตนได้อย่างมีอิสรภาพ^๓ การศึกษายังเป็นการฝึกฝนอบรมตามหลักไตรสิกขา เพื่อให้มนุษย์บรรลุสภาวะที่ปราศจาก

^๑ คุราวละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑), หน้า ๖๕.

^๒ คุราวละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ธรรมกับการศึกษาของไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๔๕.

^๓ คุราวละเอียดใน, พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๘), หน้า ๔-๕.

ความทุกข์ในที่สุด เป็นกระบวนการแก้ปัญหาเพื่อทำลายอวิชชา และค้นหาพร้อมกันสร้างเสริมปัญญา จันทะ และกรุณา^๔

นอกจากนี้แล้ว ยังมีความหมายของการศึกษาในแง่มุมมองอื่นอีก ๓ ประการ คือ

๑. มองในแง่สภาพที่เผชิญ การศึกษาคือการแก้ปัญหาของมนุษย์ หรือ พูดให้ชัดว่าการทำให้ชีวิตแก้ปัญหาได้ ถ้าไม่มีปัญหาการศึกษาก็ไม่มี (ทุกข์ – ทุกขนิโรธ)

๒. มองในแง่สภาพที่ประสบผล การศึกษา คือ การทำให้ชีวิตหลุดพ้นจากปัญหาปราศจากสิ่งบีบคั้นขัดข้อง นี่เป็นการมองในแง่ลบ หากมองในแง่บวก การศึกษา คือ การเข้าถึงสิ่งที่ดีงาม สิ่งทีประเสริฐ หรือดีที่สุดที่ชีวิตพึงได้มีอิสรภาพสุขสมบูรณ์

๓. มองในแง่ความสัมพันธ์ของชีวิตกับปัจจัยแวดล้อม การศึกษาคือการทำให้มนุษย์พ้นจากการต้องพึ่ง ต้องขึ้นต่อปัจจัยภายนอก มีความสมบูรณ์ในตัวมากยิ่งขึ้นโดยลำดับ^๕

ในสมัยปัจจุบันพระพรหมคุณาภรณ์กล่าวว่า มีการเข้าใจผิดในเรื่องความหมายของการศึกษา เป็นผลให้นำการศึกษามาใช้ในทางที่ผิด ซึ่งเกิดจากการตีความที่ผิดพลาดยกตัวอย่าง เช่น “การศึกษาคือขบวนการสร้างปัญญาและคุณธรรมอันเป็นส่วนประกอบอย่างอื่น ๆ ที่จะช่วยให้มนุษย์สามารถแก้ปัญหาล่วงพ้นสิ่งบีบคั้นขัดข้อง ทำให้ชีวิตเจริญออกมาไปสู่ความเป็นอยู่อย่างดีที่สุด และเสวยผลแห่งความมีชีวิตได้โดยสมบูรณ์”^๖ ปรากฏว่ามีผู้ตีความหมายของคำบางคำคลาดเคลื่อนไป เช่น คำว่า ปัญญา, สิ่งบีบคั้นขัดข้องและชีวิต มักจะตีความหมายไปในแง่ที่ว่าหมายถึง การทำให้มีความรู้ ฉลาด สามารถแก้ปัญหาให้ตนได้รับความสุขสบายในส่วนตัวในทางวัตถุ แม้แต่ความเข้าใจของคนทั่วไป การศึกษาก็คือ การทำให้คนที่ได้รับการศึกษาได้เลื่อนสถานะทางสังคม “การศึกษาในความหมายของชาวบ้านส่วนใหญ่ก็คือ เป็นเครื่องมือเลื่อนสถานะทางสังคม ไม่ได้มองว่าการศึกษานั้นจะเป็นเครื่องมือที่จะมาพัฒนาชีวิต พัฒนาความสามารถในการที่จะพัฒนาชุมชนของตนเองให้เกิดสันติสุขความดีงามอะไรเลย”^๗

^๔ ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^๕ ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘-๓๙.

^๖ ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖-๕๗.

^๗ ดูรายละเอียดใน, พระราชาวรมุณี, ทางสายกลางของการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๒๐๐.

นอกจากนี้พระพรหมคุณาภรณ์ ยังมองถึงการศึกษาที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ว่า ประสบความล้มเหลวมาก ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากสาเหตุหลายประการ เป็นต้นว่า การศึกษาเน้น การเรียนรู้ทางด้านทฤษฎี หรือวิชาการและพัฒนาความรู้ความชำนาญเฉพาะด้านเท่านั้น^๔ การศึกษาในยุคแห่งการแข่งขันจึงเป็นเพียงการสะสมข้อมูลและทักษะความชำนาญอันจะสามารถไปประกอบอาชีพ ทั้งนี้ได้ทิ้งการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับชีวิตในด้านอื่น ๆ ของผู้ที่รับ การศึกษาไป การศึกษาในลักษณะเช่นนี้จึงเป็นการปลูกฝังทัศนคติและค่านิยมบางอย่างลงไป ในสมองของผู้ศึกษาอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้เลย เช่น ให้ความสำคัญกับผู้เรียนเก่ง เน้น การศึกษาเพื่อให้เกิดความก้าวหน้าตลอดถึงการประสบความสำเร็จในอาชีพการงาน เพื่อ ความร่ำรวย มีชื่อเสียงตลอดถึงการมีบารมีอำนาจเหนือคนอื่น เป็นการสร้างความอยากเพื่อ สนองตอบความโลภและความโกรธ ขอบชิงดีชิงเด่น เบียดเบียน ชัดแย้งซึ่งกันและกัน

สิ่งที่อยู่เบื้องหลังทัศนคติเช่นนี้คือ การศึกษาที่มีตัววิชาครอบงำอยู่ คือไม่เข้าใจ การศึกษาที่แท้จริง ขาดเป้าหมาย เป็นการศึกษาเพียงฉาบฉวยอันเกิดมาจากมิถุนาภิวัตน์เป็น จุดเริ่มต้น เป็นการศึกษาที่ไม่ได้มองภายในแต่หากเป็นการมองภายนอกเป็นหลัก เมื่อมีปัญหา เกิดขึ้นแก่ชีวิต การศึกษาเพื่อสนองความโลภและความโกรธนั้น ไม่สามารถจะแก้ไขปัญหา ของตนเองตลอดถึงสังคมได้เลย^๕ ดังที่ปรากฏอยู่เสมอในสังคม เช่น มีการแบ่งแยก การ ชัดแย้งเกิดขึ้นในระหว่างกลุ่มชน เชื้อชาติและการขัดแย้งทางเศรษฐกิจการค้าต่าง ๆ จะเห็นว่า ปัญหาอันเกิดขึ้นมานี้ล้วนมีพื้นฐานมาจากระดับบุคคลแทบทั้งสิ้น และการนำมาตรการต่าง ๆ มาแก้ปัญหานั้น ๆ อาจจะได้ชั่วคราว แต่การเปลี่ยนแปลงที่ถาวรนั้นจะเกิดขึ้นก็โดยการ พัฒนาที่ตัวบุคคลของแต่ละคนก่อน สิ่งที่จะทำใ้บุคคลเปลี่ยนแปลงได้นั้น จะต้องมองที่ จุดเริ่มต้นคือ การศึกษาเป็นหลัก อันจะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อตนเองและสังคม

กล่าวโดยสรุปแล้ว ในมุมมองการให้ความหมายทางการศึกษาของพระพรหมคุณา ภรณ์ พอสรุปให้เห็นประเด็นสำคัญหลัก ๆ ดังนี้

ก. เพื่อเป็นการฝึกฝนพัฒนาคนให้รู้จักปฏิบัติต่อชีวิต หรือดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง และมีความสุข

^๔ อังอิน, พระมหาบรรจง สิริจันุโท, “การศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาเรื่องปรัชญาการศึกษาในทัศนะ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง กรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๕, หน้า ๖๘.

^๕ คูรายละเอียดยุคใหม่, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

ข. เพื่อการฝึกสอนให้คนรู้จักการแก้ปัญหาชีวิต และหาทางออกจากความทุกข์ได้ด้วยดี โดยที่ไม่ก่อให้เกิดโทษพิษภัยแก่ผู้อื่น และแก่สังคม

ค. เพื่อการพัฒนาคนให้รู้จักแสวงหา และเสพความสุขทางวัตถุอย่างถูกต้อง อยู่อย่างปราศจากโทษพิษภัยไร้การเบียดเบียน และพร้อมที่จะใช้สิ่งอำนวยความสะดวกนั้น ๆ ในทางที่เกื้อกูลแก่ผู้อื่น และสังคม

ง. เพื่อการพัฒนาคนให้พร้อม และมีความสามารถบางอย่าง ในการที่จะเอื้ออำนวยความสุขแก่ผู้อื่น และแผ่ขยายความสุขออกไปในสังคม^{๑๑}

จากความหมายของการศึกษาตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ สามารถที่จะชี้ประเด็นสำคัญให้ทราบว่า การศึกษานั้น โดยที่แท้แล้ว ก็คือการฝึกฝนพัฒนาตนให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ โดยไม่ต้องขึ้นอยู่กับวัตถุนิยมหรือบริโภคนิยม ไม่มุ่งเน้นหรืออิงอาศัยสภาพแวดล้อมภายนอกจนเกินไป แต่ให้ตระหนักถึงความเป็นอิสระภายในเป็นหลัก ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะให้มนุษย์มีความเป็นอยู่ได้อย่างผาสุกมีใจที่เป็นอิสระภาพ และอยู่ด้วยปัญญา โดยที่ไม่จำเป็นต้องอยู่ภายใต้อำนาจของสิ่งอื่นใด เช่น วัตถุเสพทางสังคม ปัจจัยสำคัญที่จะทำให้มนุษย์ซึมซับความรู้สึกว่า ตนมีความสุขได้นั้น สติปัญญาคือปัจจัยอันสำคัญที่จะทำให้มนุษย์เข้าถึงได้ และมองเห็นถึงจุดมุ่งหมายของการศึกษา และดำเนินชีวิตของตนไปสู่แนวทางนั้น

๓.๑.๒ จุดมุ่งหมายของการศึกษา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการศึกษาว่า “จุดมุ่งหมายของการศึกษาเป็นสิ่งเดียวกับจุดมุ่งหมายของชีวิต หรือการศึกษาเป็นกิจกรรมของชีวิต ด้วยชีวิต และเพื่อชีวิต”^{๑๒} ตัวจุดมุ่งหมายของการศึกษาคืออิสระภาพ หรือความหลุดพ้น (วิมุตติ) เป็นภาวะที่พ้นจากความบีบคั้น บังคับ จำกัด ผูกมัดขัดข้อง ปราศจากข้อบกพร่อง ไม่ต้องขึ้นต่อสิ่งอื่นใด มีความเป็นไทแก่ตัว ซึ่งพร้อมที่จะทำ และไม่ทำ การใด ๆ ได้ตามความต้องการหรือเห็นสมควร และอิสระภาพนั้นสัมพันธ์สืบเนื่องมาจากผลการพัฒนาการศึกษา ๔ ด้าน หรือ ๔ ระดับ ดังต่อไปนี้

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา, หน้า ๑๔๖.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน, พระราชวรมุนี (ประยูรฯ ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, หน้า ๑๐.

ก. **อิสรภาพทางกาย** จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นส่วนช่วยทำให้เกิดความเป็นอิสรภาพทางกาย หรือเรียกว่า อิสรภาพทางพื้นฐานของชีวิต ได้แก่ อิสรภาพทางกาย มีชีวิตรอดพ้นจากการบีบคั้นเบียดเบียนในทางธรรมชาติ หรือที่เกิดจากสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เช่น การมีโรคภัยไข้เจ็บ มีปัจจัย ๔ ที่เพียงพอต่อการหลุดพ้นจากความยากจนแร้นแค้นขาดแคลน ไม่มีภัยธรรมชาติเบียดเบียน หรือถ้าหากมีก็พอจะป้องกันแก้ไขได้ พร้อมทั้งพ้นจากภัยที่มนุษย์สร้างขึ้นในทางกายภาพ เช่น มีมลภาวะในสภาพแวดล้อม ตลอดจนการรู้จักใช้เทคโนโลยีอย่างถูกต้อง และเป็นคุณประโยชน์^{๑๒}

ข. **อิสรภาพทางสังคม** จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นส่วนช่วยทำให้เกิดความเป็นอิสรภาพทางสังคม อันเป็นผลเกี่ยวเนื่องกับการรักษาศีล ก่อให้เกิดระเบียบวินัยในตน ทำให้เกิดความปลอดภัยจากการบีบคั้นระหว่างมนุษย์ พ้นจากความอยุติธรรมการเอาัดเอาเปรียบ การถูกข่มเหงแย่งชิงทางสังคม เป็นต้น มีการประกอบอาชีพโดยสุจริต ดำรงชีวิตอย่างถูกต้องโปร่งโล่ง ไม่ว่างงาน พึ่งตนได้ ยึดมั่นในระเบียบวินัย รวมไปถึงความหลุดพ้นจากความบีบคั้นในการใช้สติปัญญา สามารถแสดงออกซึ่งความคิดเห็น อันเป็นผลแห่งสติปัญญานั้น โดยเสรี ซึ่งสัมพันธ์กับอิสรภาพทางปัญญาในข้อสุดท้ายด้วย^{๑๓}

ค. **อิสรภาพทางจิตใจ** จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นส่วนช่วยทำให้เกิดความเป็นอิสรภาพทางจิตใจ มีจิตใจที่เป็นอิสระ ไม่ถูกบีบคั้นกดดันด้วยความทุกข์ และไม่ตกเป็นทาสอยู่ใต้อำนาจครอบงำของกิเลสตัณหา มีมานะทิว หรือความโลภ ความโกรธ และความหลง มีจิตใจที่เฝ้าอิมด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง ไม่หวั่นไหวต่อโลกธรรม ไม่มีความโศกปราศจากความขุ่นมัวเศร้าหมอง ทำให้จิตใจเกิดความผ่องใส เบิกบาน และเป็นสุข^{๑๔}

ง. **อิสรภาพทางปัญญา** จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นส่วนช่วยทำให้เกิดความเป็นอิสรภาพทางปัญญา คือ ภาวะที่มีการรับรู้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่มีความเอนเอียงด้วยอคติ รู้จักคิดหาเหตุผลแก้ไขปัญหา รู้จักวิธีที่จะทำการต่าง ๆ ให้สำเร็จผล มีความคิดวินิจฉัยที่บริสุทธิ์ใจ ไม่มีเงื่อนงำหรือกิเลสเคลือบแฝง ตลอดจนใช้ปัญญาคิดติดตามเหตุปัจจัย

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา, หน้า ๑๕๒.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

จนเกิดความรู้แจ้งสัจธรรมความจริง จนถึงขั้นเกิดความหลุดพ้นจากความทุกข์ อันส่งผลทำให้เกิดอิสรภาพทางจิตใจอย่างสมบูรณ์^{๕๕}

หากจะกล่าวโดยสรุป อิสรภาพทั้ง ๔ ด้านนี้ สามารถแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทด้วยกัน คือ อิสรภาพด้านนอก กับอิสรภาพด้านในหรือภายใน ทั้งอิสรภาพภายนอกและภายในนี้มีความสัมพันธ์กัน ถ้าอิสรภาพภายนอกไม่ดีก็มีผลต่ออิสรภาพภายใน และในขณะเดียวกันถ้าอิสรภาพภายในไม่ดีก็มีผลต่ออิสรภาพภายนอกเช่นกัน ดังนั้นอิสรภาพและสันติสุขทั้งภายนอกและภายใน หรือเรื่องด้านในกับด้านนอกนี้จึงต้องสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และจะต้องเข้าใจกันทั้ง ๒ ด้านดังกล่าวแล้วนั้น

นอกจากนี้ยังสามารถสรุปสาระสำคัญของจุดมุ่งหมายของการศึกษา ได้ดังต่อไปนี้

๑. จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นไปเพื่อช่วยให้คนมีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง สง่างาม ไร้โรคภัยไข้เจ็บ ตลอดจนมีอายุยืนยาว

๒. จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นไปเพื่อช่วยให้เกิดทรัพย์สินเงินทอง อย่างน้อยต้องทำให้มีอาชีพการงาน พึ่งพาตนเองได้ทางเศรษฐกิจ

๓. จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นไปเพื่อช่วยให้ครอบครัวมีความมั่นคงผาสุก ตลอดทั้งความสัมพันธ์ทางวงศ์ตระกูล เป็นที่นับถืออันดี

๔. จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นไปเพื่อช่วยให้ตนเองเป็นที่ยอมรับของสังคม มีสถานภาพดีมีชื่อเสียงเกียรติคุณ พรั่งพร้อมด้วยยศถาบรรดาศักดิ์ มีเกียรติยศ บริวารยศ และอิสริยยศ^{๕๖}

๕. จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นไปเพื่อช่วยให้คนมีสุขภาพจิตใจที่ดีงาม ถึงพร้อมด้วยความศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ซาบซึ้งในบุญกุศล และมีความมั่นใจในการทำความดี

๖. จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นไปเพื่อช่วยให้คนมีความเอิบอิ่มใจ มีความมั่นใจในชีวิต มีความประพฤติดีงามสุจริต ทำแต่สิ่งที่ถูกต้อง

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๗.

๗. จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นไปเพื่อช่วยให้คนมีความภาคภูมิใจในการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์ มีความเสียสละทำการสร้างสรรค์เกื้อกูลแก่เพื่อนมนุษย์และสังคม

๘. จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นไปเพื่อช่วยให้คนมีความกล้า้วกล้ามั่นใจ และปลอดภัยโปร่งเบิกบานใจเป็นผลของการศึกษาเรียนรู้ มีปัญญาดีสามารถแก้ไขปัญหาค่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

๙. จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นไปเพื่อช่วยให้เกิดความสบายใจมั่นใจในกรรมที่ได้ประกอบไว้ อันเป็นบุญกุศลดีงามสุจริต ถือเป็นหลักประกันชีวิตในเบื้องหน้า เมื่อจากโลกนี้ไปแล้ว จะได้ไม่ต้องห่วงไหวต่อภัยแห่งทุกคติ^๗

จากการวิจัยพบว่า จุดมุ่งหมายของการศึกษาที่พระพรหมคุณาภรณ์ได้กล่าวแล้วนั้น สรุปให้เห็นได้ว่า จุดมุ่งหมายทางการศึกษากับจุดมุ่งหมายของชีวิตนั้น มีเป้าหมายอันเดียวกัน นั่นก็คือ ชีวิตที่ต้องการความสุข ความเป็นอยู่ที่สบาย มีอิสรภาพ หลุดพ้นจากความทุกข์ต่าง ๆ อันจะก่อให้เกิดความไม่สบายกายไม่สบายใจ และการถูกอำนาจครอบงำของปัจจัยแวดล้อมภายนอก แต่จะทำอย่างไรให้มีความเป็นใหญ่ในตัวเองที่จะกำหนดความเป็นอยู่ของตนให้ได้มากที่สุด^๘

รวมความว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่จะมีชีวิตที่ดีงามได้ด้วยการศึกษา ก็ต้องเรียนรู้ฝึกหัดพัฒนา เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่อยู่รอดได้ด้วยการฝึกฝนพัฒนาตนเอง และยิ่งฝึกฝนพัฒนายิ่งเจริญงอกงามบรรลุลความดีเลิศ ชีวิตจะประเสริฐยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ^๙ สามารถเรียกอีกอย่างหนึ่งได้ว่า การพัฒนาตน มนุษย์จะเข้าถึงซึ่งความเป็นอิสรภาพหลุดพ้นจากทุกข์ได้ นั่น การฝึกฝนพัฒนาตนเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด และเป็นสิ่งที่ควรจะทำ เพราะการมีชีวิตความสุขความทุกข์ของมนุษย์ย่อมอาศัยเหตุปัจจัยจากการฝึกฝนพัฒนาตน

^๗ คุราลละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา, หน้า ๘.

^๘ คุราลละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), หยาดเพชร หยาดธรรม ภูมิปัญญาเพื่อการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕.

^๙ คุราลละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), จิตวิทยาเพื่อการพัฒนาคนตามแนวธรรมชาติ, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๑๑.

๓.๑.๓ ความหมายของการพัฒนาตน

การพัฒนาตนในแนวคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายไว้ว่า การพัฒนาตน คือการพัฒนาคุณสมบัติที่อยู่ภายในตัวบุคคล หรือพัฒนาจิตใจคนภายใน ส่วนลึก บุคคลแต่ละคนต้องทำด้วยตัวเอง คนอื่นจะไปพัฒนาให้ไม่ได้ แต่ก็ช่วยได้บ้าง เช่น การสร้างสภาพแวดล้อมที่เกื้อกูลหรือช่วยแนะนำอะไรต่าง ๆ ให้ แต่ว่าถึงตัวแท้จริงแล้ว ทุกคนต้องมีการพัฒนาตนเอง ดังนั้นการพัฒนาจิตใจจึงเป็นเรื่องของการพัฒนาตน^{๒๐}

การฝึกฝนพัฒนาตนนั้น ย่อมหมายถึงการที่จะไม่เป็นคนแข็งทื่อ ที่จะยึดมั่นแต่เพียงว่าของอันดีที่สุด แล้วไม่ยอมปรับปรุงแก้ไข^{๒๑} ในทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ ความหมายของการพัฒนาตนนั้น ก็คือการพัฒนาจิตใจ ซึ่งเป็นส่วนภายในของตัวมนุษย์ทุกคน และที่สำคัญจะต้องเป็นการกระทำด้วยตัวของมนุษย์เอง และพร้อมที่จะปรับปรุงแก้ไขตัวเองหากเกิดความผิดพลาดขึ้น

นอกจากนี้ ท่านยังได้กล่าวอีกว่า การพัฒนาตน หมายถึงการพัฒนาปัญญา มีปัญญา รู้เกี่ยวกับชีวิต เกี่ยวกับตัวตนแล้วความยึดมั่นถือมั่นก็น้อยลง คือพัฒนาตนแล้วก็จะบั่นทอนความยึดมั่นในตัวตน จึงทำให้มีความทุกข์น้อยลง ถ้าไม่ได้พัฒนาตนก็มีความยึดมั่นในตัวตนมาก ตัวตนก็ออกรับการกระทบเรื่อยไป ก็มีแต่ทุกข์มากขึ้นพอกพูนขึ้นเสมอ^{๒๒} การพัฒนาตนก็คือการพัฒนาปัญญา เพื่อที่จะให้ปัญญาเป็นส่วนช่วยในการขจัดเกลาคความยึดมั่นถือมั่นที่อยู่ภายในให้ลดลง หากสามารถพัฒนาปัญญาได้แล้ว ความทุกข์ก็ย่อมลดลงตามไปด้วย จึงเห็นได้ว่าการพัฒนาตนนั้น ก็คือกระบวนการพัฒนาปัญญามนุษย์ เพื่อให้ชีวิตอยู่เหนือทุกข์นั่นเอง

เรื่องของการฝึกตน หรือพัฒนาตนนั้น พระพรหมคุณาภรณ์เรียกว่า ทมะ ซึ่งเป็น การนำหลักการฝึกสัตว์นั้นเองมาใช้ โดยได้แยกออกเป็น ๒ ประเด็นด้วยกันดังนี้

๑. การฝึกฝนตนเอง แต่ละคนจะต้องรู้จักการข่ม หรือคุมในการบังคับใจ ควบคุมตัวเองให้ได้ ไม่ยอมตามกิเลสที่ทำให้เราพยศ และดึงเราลงไปสู่ความชั่วร้าย ล่อเร้า เข้ายวน

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน, พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตฺโต), การพัฒนาตน, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๐), หน้า ๔.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา, หน้า ๕๗.

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน, พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตฺโต), การพัฒนาตน, หน้า ๒๕.

ช่วยๆ อะไรต่าง ๆ ซึ่งเราสามารถข่มกำราบปราบพยศ ระวังความเคยชินที่ชั่วร้ายได้^{๒๓} ในเรื่องของการฝึกตนนี้ จะต้องรู้จักข่มใจ หรือการเอาชนะใจ ไม่ให้หลงไหลไปในทางที่ชักจูงใจไปสู่ที่ต่ำ ท่านก็เลยบอกว่า ให้รู้จักข่มใจ บังคับใจไว้ เป็นการเอาชนะใจ ที่เคยชินอยู่กับกิเลส

๒. การปรับปรุงตัวให้ดียิ่งขึ้นไป เป็นการฝึกอยู่ในคุณงามความดี ให้มีปัญญาความสามารถเจริญก้าวหน้าเจริญอกงาม จนเป็น อุตตมบุคคล คือ การมีตนอันฝึกแล้ว^{๒๔} ในประเด็นนี้ ชี้ให้เห็นถึงการพัฒนาตน ในหลักของการปรับปรุงตนเองให้ดียิ่งขึ้น คือการกระทำคุณงามความดีต่าง ๆ เพื่อให้จิตอยู่ในหลักของคุณงามความดี ตลอดถึงการรู้จักใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหา ก็จะเป็นการฝึกตนได้เช่นกันตรงนี้เองคือ การพัฒนาตนตามทัศนะข้างต้นที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า การรู้จักปรับปรุงตัวให้ดีขึ้น ความหมายอย่างหนึ่งที่สำคัญในการฝึกฝนพัฒนาตน อันได้แก่ การใช้หลักของไตรสิกขาเข้ามาช่วย หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา พระพรหมคุณาภรณ์ได้กล่าวเรื่องของไตรสิกขาไว้ว่า ถ้าหากจะเรียกเป็นตัวการฝึกฝนแล้วนั้น จะต้องเรียกว่า สิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ซึ่งมีความหมายคร่าว ๆ ดังนี้^{๒๕}

๑. อธิศีลสิกขา คือการฝึกฝนในเรื่องของศีลอันยิ่ง หรือการฝึกฝนให้มีศีลยิ่งๆ ขึ้นไป

๒. อธิจิตตสิกขา คือการฝึกฝนในเรื่องของจิตที่ยิ่ง หรือฝึกในเรื่องจิตให้ยิ่งๆ ขึ้นไป

๓. อธิปัญญาสิกขา คือการฝึกฝนในปัญญาอันยิ่ง หรือการฝึกฝนให้มีปัญญายิ่งๆ ขึ้น

ปัจจัยทั้ง ๓ นี้ เป็นกระบวนการฝึกฝนพัฒนาโดยแท้ เป็นการฝึกฝนคนเรื่องของศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งจะได้กล่าวรายละเอียดในหัวข้อเรื่องกระบวนการของการศึกษา

นอกจากนี้ ยังมีหลักสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ที่ให้ความหมายของการฝึกฝนพัฒนาตนไว้ครบ นั่นก็คือ หลักของภาวนา มีทั้งหมด ๔ อย่างด้วยกัน^{๒๖} ดังนี้

๑. กายภาวนา การพัฒนากาย

๒. ศีลภาวนา การพัฒนาศีล

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), หลักแม่บทของการพัฒนาตน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๖.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑-๕๔.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

๓. จิตตภาวนา การพัฒนาจิต

๔. ปัญญาภาวนา การพัฒนาปัญญา

หลักการพัฒนาทั้ง ๔ นี้ กล่าวได้ว่าเป็นตัววัดการพัฒนาว่าการพัฒนานั้นสมบูรณ์หรือไม่ หากการพัฒนาคนถูกต้องครบถ้วนแล้ว จะต้องมียกย ศีล จิต ปัญญาที่พัฒนาแล้ว ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเสนอรายละเอียดในหัวข้อเรื่องกระบวนการของการพัฒนาคน

โดยสรุปแล้ว ความหมายของการพัฒนาคนนั้น ก็คือการพัฒนาคน ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์^{๒๖} ได้ให้ความหมายไว้ในเบื้องต้นนั้นว่า คือการพัฒนาจิตใจของคนที่อยู่ภายในตัว ซึ่งในการพัฒนานั้นก็จำเป็นต้องพัฒนาตัวปัญญาด้วย เพื่อที่จะให้คนนั้นสามารถที่จะคลายความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย ชีวิตจะได้ไม่เป็นทุกข์ และการใช้หลัก ของทมะ คือการรู้จักข่มใจไว้ และการรู้จักปรับปรุงตัวเองให้ดีขึ้น นอกจากนี้ หลักสำคัญของการพัฒนาคน คือเรื่องของไตรสิกขา ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้น และหลักตรวจสอบการพัฒนาคนว่ามีความสมบูรณ์พร้อมหรือไม่ ซึ่งเรียกหลักนี้ว่าหลักภาวนา ๔ และทั้งหมดที่กล่าวมานั้น คือที่มำอันสำคัญของความหมายในการพัฒนาคน เพราะหากขาดหลักการเหล่านี้แล้ว ก็ยากแท้ที่จะหาความหมายของการพัฒนาคนได้ และเมื่อรู้ความหมายของการพัฒนาคนแล้ว จึงควรที่จะได้รู้ถึงจุดมุ่งหมายของการพัฒนาคนเสียด้วย เพื่อเป็นการได้ทราบถึงเป้าหมายของการพัฒนาคนที่ชัดเจนยิ่งขึ้น

๓.๑.๔ จุดมุ่งหมายของการพัฒนาคน

ตามที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้เสมอว่า มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก ถ้าไม่ฝึกแล้วก็หาประเสริฐไม่ สู้สัตว์เดรัจฉานก็ไม่ได้ แต่เมื่อใดได้รับการฝึกฝนพัฒนาคนแล้ว ก็จะเปลี่ยนจากชีวิตที่เคยเป็นอยู่ด้วยตัณหา มาเป็นชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา นี่ก็คือจุดมุ่งหมายของการพัฒนาคนหรือจุดมุ่งหมายของชีวิต เพราะชีวิตที่ประเสริฐคือชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา^{๒๗} ปัญญาจะเป็นตัวช่วยให้มนุษย์พ้นจากภัยคุกคาม ภัยใหญ่ของมนุษย์ คือ ความทุกข์ ดังนั้นจุดมุ่งหมายของการพัฒนาคนในพระพุทธศาสนา คือ การเข้าถึงความเป็นอิสรภาพ โดยฝึกตนให้รู้จักที่จะไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย จนกระทั่งเมื่อรู้ความจริง รู้เท่าทันชัดแจ้งทั่วตลอดแล้ว ก็จะมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระ การบรรลุจุดมุ่งหมายของ

^{๒๖} คูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒, หน้า ๒๕-๒๖.

พระพุทธศาสนา หรือการเข้าถึงอิสรภาพ ไม่ขึ้นต่อศรัทธาหรือความเชื่อ แต่จะหลุดพ้นได้ เพราะรู้เห็นแจ้งด้วยตนเอง^{๒๔} การถึงจุดหมายของการพัฒนาคนนั้น ในมุมมองของพระพุทธศาสนาแล้ว คนจะเข้าถึงซึ่งอิสรภาพได้ ก็ด้วยการฝึกฝนตน ให้รู้จักคลายความยึดมั่นถือมั่น จะได้เห็นตามความเป็นจริงในสิ่งทั้งปวง จิตก็จะเป็นอิสระหลุดพ้นเข้าถึงอิสรภาพ โดยที่ไม่ต้องขึ้นต่อศรัทธาความเชื่อใด ๆ ทั้งสิ้น

การพัฒนาคนนั้น จะต้องพัฒนาปัจจัยแวดล้อมภายนอกด้วย เพราะมนุษย์นั้นอยู่ด้วยกันได้เพราะอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ไม่ใช่เฉพาะตัวคน ๆ เดียวเท่านั้นที่จะสามารถดำรงชีวิตนี้อยู่ได้ จะต้องมองดูถึงสิ่งที่เกี่ยวข้อง คือองค์ประกอบทางสังคม ตลอดจนสภาพแวดล้อม^{๒๕} จะเห็นได้ว่าจุดมุ่งหมายของการพัฒนาคนไม่เพียงแค่การพัฒนาตนเองให้เป็นอิสระรอดพ้นจากทุกข์เท่านั้น หากแต่จะต้องมีการพัฒนาสภาพแวดล้อมทางสังคมด้วย เพราะชีวิตของมนุษย์นั้นอยู่ได้เพราะความเกี่ยวเนื่องกับปัจจัยทางสังคม

การพัฒนาคนหรือการพัฒนาบุคคลนั้นมีความสำคัญที่พึงสังเกต ๓ อย่าง คือ

๑) การพัฒนานั้นให้ความสำคัญสูงสุดแก่การพัฒนาคน เป็นการพัฒนาซึ่งพุ่งเป้าไปที่ตัวคนเองเป็นหลัก หมายความว่า ในการพัฒนาที่มีหลายเรื่องหลายด้าน เช่น พัฒนาเศรษฐกิจ พัฒนาการเกษตร พัฒนาอุตสาหกรรม เป็นต้น จะต้องมีการพัฒนาคนหรือพัฒนาตนเองเสียก่อนสิ่งใดอื่น หรือถือเอาการพัฒนาคนเป็นเรื่องสำคัญที่สุด เพราะว่าถึงแม้จะพัฒนาอะไรไปอย่างไรก็ตาม ถ้าไม่ได้พัฒนาคน ไม่ได้พัฒนาตัวคน คนไม่ได้พัฒนาก็จะทำให้ทุกอย่างเสียหายล้มเหลวหมด พุดง่าย ๆ ว่า เป็นการพัฒนาที่เอาการพัฒนาคนเป็นหลัก เป็นแกนกลาง

๒) การพัฒนานั้นคำนึงถึงความสำคัญของคนว่า จะต้องมีคนที่ดีที่พร้อมที่มีคุณสมบัติเหมาะสม เป็นคนที่พัฒนาดีแล้ว มาเป็นองค์ประกอบสำคัญที่เป็นกลาง ซึ่งจะทำให้กระบวนการพัฒนาทั้งหมดดำเนินไปถูกทาง อำนวยประโยชน์สุขอย่างแท้จริง

๓) การพัฒนานั้นมุ่งให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขที่แท้แก่คนคือให้เป็นกระบวนการพัฒนาและองค์ประกอบอื่นๆ ทุกด้านของการพัฒนา เป็นปัจจัยส่งเสริม

^{๒๔} คุรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), รู้หลักก่อนแล้วศึกษา และสอนให้ได้ผล, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕.

^{๒๕} คุรายละเอียดใน, พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), เพื่ออนาคตของการศึกษาไทย, (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๑๔.

สนับสนุนช่วยให้คนพัฒนาตนขึ้นไปสู่การเข้าถึงชีวิตที่ดีงาม คุณค่าสูงสุด และความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ รวมทั้งการที่มนุษย์จะดำรงอยู่ได้ด้วยดีอย่างแท้จริงในโลกที่มีสภาพอันเกื้อกูล^{๓๐}

จุดมุ่งหมายของการพัฒนาตนนั้น เมื่อว่าโดยประโยชน์ที่ชีวิตจะพึงได้รับและพึงทำให้เกิดมี ตามแนวทางที่ชีวิตแต่ละชีวิตควรจะเข้าถึง ควรพัฒนาตนให้เข้าถึงได้มากยิ่งขึ้น ๆ ขึ้นไป ๓ อย่าง คือ

๑. ประโยชน์บัดนี้ (ทิฏฐุชัมมิกัตถะ) หรือประโยชน์ที่ตามองเห็นกันได้เฉพาะหน้า อันได้แก่การที่แต่ละชีวิตสามารถพึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจและสังคม มีทรัพย์สิน เกียรติยศ หรือฐานะในสังคม ไมตรีหรือมิตรบริวาร และชีวิตครอบครัวที่เป็นสุข เป็นการกระทำที่ต้องพึ่งตนเองได้มาด้วยการแสวงหาด้วยความเพียรพยายาม และสติปัญญาของตน โดยชอบธรรม ไม่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้อื่นหรือสังคม

๒. ประโยชน์เบื้องหน้า (สัมปรายิกัตถะ) หรือประโยชน์ขึ้นเลยจากตามองเห็น เป็นประโยชน์ด้านคุณค่าของชีวิต หรือมีคุณค่าด้านจิตใจ และความประพฤติที่ชอบธรรม ซึ่งทำให้เกิดความมั่นใจในตัวเองอย่างลึกซึ้ง หมายถึงความเจริญงอกงามของชีวิตจิตใจ ที่ก้าวหน้าพัฒนาขึ้นด้วยคุณธรรม เช่น ศรัทธา ความสุจริต มีศีล ความเสียสละ ความสงบสุขของจิตใจ มีความมั่นใจในความมีชีวิตที่ดีของตน ไม่หวั่นกลัวต่อความตายและปรโลก ตลอดถึงการดำรงอยู่ในศีลธรรม การได้สร้างสรรค์บำเพ็ญประโยชน์ เป็นต้น

๓. ประโยชน์สูงสุด (ปรมัตถะ) หรือประโยชน์ชั้นหลุดพ้นเป็นอิสระ อยู่เหนือโลก ซึ่งเป็นสาระแท้จริงของชีวิต คือความมีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน สามารถแก้ปัญหาในจิตใจได้สิ้นเชิง รู้จักสถานะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง และไม่ถูกบีบบังคับข้องจำกัดด้วยความยึดติดถือมั่น หวั่นหวาดและกังวล ปราศจากกิเลสเผาผลาญที่ทำให้เศร้าหมองขุ่นมัว อยู่อย่างไรทุกข์ ได้ประจักษ์ความสุขประณีตภายในที่บริสุทธิ์สงบเย็นสว่างไสว เบิกบานโดยสมบูรณ์ เป็นการพัฒนาปัญญาชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา สามารถเข้าถึงความเป็นอิสระภาพหรือความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง^{๓๑}

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๑), หน้า ๒๑๘.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน, พระราชวรมณี, ทางสายกลางของการศึกษาไทย, หน้า ๑๐๕.

นอกจากนี้ ยังมีประโยชน์หรือจุดหมายของชีวิตอีก ๓ อย่าง ตามแนวราบเพื่อการพัฒนาคนให้สามารถแผ่ขยาย หรือกระจายประโยชน์ออกไปได้อย่างกว้างขวางไว้อีกด้วย

๑. ประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) คือ การบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของตน ได้แก่ ประโยชน์ ๓ อย่างตามแนวตั้งนั่นเอง ดังที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น

๒. ประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) คือ การช่วยเหลือสนับสนุนให้ผู้อื่นบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของเขา ได้แก่ ประโยชน์ ๓ อย่างตามแนวตั้งที่ได้กล่าวไปแล้ว โดยการทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร

๓. ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) คือ การสร้างสรรค์ปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้ทุกคนทุกฝ่ายทั้งสังคมบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตทั่วกัน ได้แก่ ประโยชน์ ๓ อย่างตามแนวตั้งนั้น ที่เป็นผลเกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและคนอื่น ๆ หรือแก่สังคม แก่ชุมชนอันเป็นส่วนรวม^{๓๒}

หากมนุษย์สามารถพัฒนาคนให้มีปัญญาจนถึงขั้นที่มีอิสรภาพที่แท้จริงได้แล้ว ก็จะเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบ เข้าสู่สถานะที่เรียกว่า “วิมุตติ” ความหลุดพ้น จิตใจไม่ถูกความยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลายครอบงำ วางใจต่อสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง รู้สังขาร วัฏธรมดาของทุกสิ่งทุกอย่าง นับว่าบรรลุจุดหมายสูงสุดของการพัฒนาคน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นิพพาน

การพัฒนาคนนั้น ถือได้ว่ามีจุดหมายเพื่อการพัฒนาชีวิตให้ได้พัฒนาไปสู่ความสุข ความสงบ ซึ่งก็จะมีผลต่อสังคมด้วย เนื่องจากชีวิตและสังคมเป็นองค์ประกอบที่สัมพันธ์กัน ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์กล่าวว่า “สังคมก็ดี ชีวิตก็ดี เป็นเรื่องเดียวกัน เป็นเหตุปัจจัยต่อกัน...ชีวิตของตนเป็นอย่างไร ก็มีผลกระทบถึงสังคมนั้นด้วย และสังคมเป็นอย่างไร ก็จะมีผลกระทบต่อชีวิตของบุคคลนั้นด้วย”^{๓๓}

จากจุดหมายของการพัฒนาคน พอที่จะสรุปให้เห็นได้ว่า จุดมุ่งหมายของการพัฒนาคนนั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะให้บุคคลมีอิสรภาพจากความทุกข์ ละวางจากความยึดมั่นถือมั่น ด้วยการฝึกฝนพัฒนาคนให้เห็นซึ่งสังขารความจริงนอกจากนี้ จุดมุ่งหมายของการพัฒนาคน ไม่เพียงแต่จะพัฒนาตนเองเท่านั้น แต่หากมีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาสภาพแวดล้อมปัจจัยทางสังคมอีกด้วย เนื่องจากว่าความเป็นมนุษย์ไม่อาจจะเป็นอยู่ได้ลำพังเพียงแค่ตัวคนเดียว แต่หากจำต้องพึ่งพิงสิ่งที่อยู่รอบ ๆ ตัวเองด้วย ถ้าหากปัจจัยแวดล้อมภายนอกมีปัญหา ก็ยากแท้ที่จะทำให้การพัฒนาคนดำเนินไปสู่จุดหมายอย่างที่ต้องการได้

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑-๑๑๒.

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน, พระราชาวรมุณี, มองอเมริกาแก้ปัญหาไทย, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๘.

ทั้งนี้และทั้งนั้น จะพัฒนาอะไรก็ตามที่ หากขาดการฝึกฝนพัฒนาตนให้ดีแล้ว จะทำการสิ่งอันใดก็ยากแท้ที่จะให้ประสบความสำเร็จได้ และจากการวางหลักในการพัฒนาชีวิต ซึ่งมีทั้งแนวตั้งและแนวราบนั้น เป็นการชี้ให้เห็นว่า มนุษย์สามารถที่จะพัฒนาตนให้มีสิ่งเหล่านั้นได้ ถ้าสามารถบริหารจัดการกับชีวิตของตนเองได้อย่างถูกวิธี ซึ่งก็ได้แบ่งเป็นฝ่ายละ ๓ ระดับ ดังที่ได้กล่าวแล้วนั้น

ในทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ มนุษย์สามารถที่จะพัฒนาตนให้มีปัญญาขั้นสูงสุดได้ ความเป็นอิสระภาพในตัวเอง การหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ย่อมมีแก่นบุคคลที่พัฒนาปัญญาถึงที่สุดแล้ว การเห็นถึงความสำคัญในการศึกษาหรือความสำคัญในการพัฒนาตน ย่อมที่จะส่งผลให้บุคคลมีความขวนขวายในการพัฒนาตนไปยังเป้าหมายที่ได้วางไว้ จึงเห็นควรที่จะได้กล่าวเป็นลำดับสืบไป

๓.๒ ความสำคัญของการศึกษาและการพัฒนาตน

๓.๒.๑ ความสำคัญของการศึกษา

ปัญหาสังคมในยุคปัจจุบัน ได้เกิดความผิดพลาดขึ้นมามากมาย ส่วนหนึ่งก็เกิดมาจากการเข้าใจเรื่องความสำคัญของการศึกษาผิดเพี้ยนไป มองเห็นความสำคัญของการศึกษาอยู่ที่การได้เข้าเรียนในสถาบันที่โด่งดัง หรือมีหน้ามีตาในสังคม มีผู้คนคอยยกย่อง ตลอดถึงการมีทัศนคติว่า จบแล้วจะต้องได้ทำงานในสถานที่ใหญ่โต ได้รับเงินเดือนเพียงพอแก่ความต้องการของตัวเอง แต่ไม่ได้มองถึงหน้าที่อันสำคัญของการศึกษาแม้แต่น้อยเลย ซึ่งในประเด็นการให้ความสำคัญของการศึกษานี้ พระพรหมคุณาภรณ์ได้กล่าวว่า ความสำคัญของการศึกษานั้นอยู่ที่หน้าที่และบทบาทในการที่จะมาช่วยแก้ไขปัญหาสังคม^{๓๔} ซึ่งมีหลักอันสำคัญของการศึกษาไว้ ๒ ประการด้วยกัน คือ

๑. หน้าที่ในการถ่ายทอดศิลปวิทยา หมายถึง การถ่ายทอดรักษาส่งเสริมเพิ่มพูนวิชาการและวิชาชีพ ตลอดจนสืบทอดมรดกวัฒนธรรมทางวิชาการของมนุษย์ ซึ่งมีทั้งภารกิจระยะสั้น คือสำหรับบุคคลแต่ละคนหรือแต่ละชีวิต ระยะยาวคืออารยธรรมที่สืบทอดต่อกันไปของมนุษย์ชาติทั้งหมด ซึ่งการถ่ายทอดจะต้องให้ผู้เรียนมีความรู้จริงและทำได้จริงสามารถนำไปประกอบอาชีพได้ และสามารถพัฒนาเพื่อความเป็นเลิศด้านวิชาการ ซึ่งจะ

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘), หน้า ๗-๘.

ส่งผลต่อการพัฒนาตนเอง สังคม และประเทศชาติ การทำหน้าที่ของการศึกษาในการถ่ายทอดศิลปวิทยาจึงเป็นการสร้างเครื่องมือให้กับผู้เรียน เพื่อผู้เรียนได้นำวิชาการและวิชาชีพไปเป็นเครื่องมือประจำตัว เพื่อใช้ประกอบอาชีพและพัฒนาสังคม

๒. หน้าที่ในการชี้แนะให้รู้จักการดำเนินชีวิตที่ดั่งงามถูกต้อง และการฝึกฝนพัฒนาตนเองจนถึงความสมบูรณ์ ซึ่งจะทำให้บุคคลมีแรงจูงใจที่ถูกต้องในการศึกษา มีจิตสำนึกในการศึกษา และมีพัฒนาการด้านต่าง ๆ ในทิศทางที่ถูกต้องและดั่งงาม การทำหน้าที่ในการชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตและฝึกฝนพัฒนาตนนั้น เป็นการพัฒนาด้วยบุคคลที่จะไปใช้เครื่องมือ^{๓๕}

นอกจากนี้ความสำคัญของการศึกษาจะต้องประกอบไปด้วยส่วนสำคัญอีก ๓ ประการด้วยกัน

๑. การมีความรู้ความเข้าใจ ในสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เพื่อประโยชน์ในการปรับตัวและสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้อง ว่าสิ่งใดควรปรับที่ใด อย่างไร เป็นต้น

๒. การปรับตัวเพื่อเพิ่มพูนความสามารถในการดำรงอยู่โดย

ก. พัฒนาองค์ประกอบภายนอกทางด้านร่างกายให้มีความสามารถและความพร้อมในการดำรงอยู่ด้วยกัน เช่น ให้เจริญเติบโตแข็งแรง มีสุขภาพดี เป็นต้น

ข. พัฒนาองค์ประกอบภายในทางด้านจิตใจให้แข็งแกร่งยิ่งขึ้น เช่น มีสติปัญญามากขึ้น มีคุณธรรมอื่น ๆ เช่น เมตตากรุณาสูงขึ้น เป็นต้น

๓. การรู้จักเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ ตลอดจนปรับสิ่งแวดล้อมให้เป็นประโยชน์แก่ตน โดย

ก. รู้จักเลือกเกี่ยวข้องกับ และถือเอาประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมเท่าที่มีอยู่

ข. ไม่ทำลายหรือทำตนให้เป็นอันตรายแก่สิ่งแวดล้อมที่เกื้อกูลแก่ชีวิต

ค. ทำตนให้เกื้อกูลแก่สิ่งแวดล้อม เพื่อให้ตนเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่ง ซึ่งร่วมสร้างสิ่งแวดล้อมที่ดี อันเป็นประโยชน์ร่วมกัน

ง. รู้จักสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ และสร้างสิ่งแวดล้อมใหม่ ๆ ที่อำนวยประโยชน์แก่ชีวิต^{๓๖}

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน, พระเทพเวที (ปยุตฺถ์ ปยุตฺโต), การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย, (กรุงเทพมหานคร : คณะศึกษาศาสตร์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๒), หน้า ๕๗-๗๐.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน, พระราชวรมุนี (ประยูรธรรมา ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, หน้า ๑๔-๑๕.

จากทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์^{๓๓} ซึ่งให้เห็นถึงความสำคัญของการศึกษาในด้านการพัฒนาบุคคลให้เป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถเป็นเลิศทั้งด้านวิชาการและวิชาชีพ ในขณะที่เดียวกันการศึกษายังมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาบุคคลให้เป็นผู้ที่มีคุณธรรม ในด้านการดำเนินชีวิตและการทำงาน เมื่อการศึกษาทำหน้าที่ทั้งสองอย่างแล้ว การศึกษาจึงมีความสำคัญต่อการศึกษาพัฒนาบุคคล การพัฒนาสังคมและประเทศชาติ

สิ่งสำคัญของการศึกษา จะเห็นว่าการศึกษาได้ถูกเน้นให้รู้และเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ตลอดถึงการดำเนินชีวิตอยู่ท่ามกลางสิ่งแวดล้อมด้วยการพัฒนาจิตใจให้เข้มแข็งมีคุณธรรม และความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมที่กล่าวถึงใน ๓ ข้อ นั้น จะเห็นว่าสิ่งแวดล้อมทางสังคมจะเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างมาก บุคคลจะมีสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ดีก็ต่อเมื่อบุคคลรอบข้างได้รับการศึกษาดีด้วย^{๓๔} ทั้งนี้ย่อมโยงไปถึงการให้ความสำคัญกับการพัฒนาตนด้วย เพราะว่าการศึกษาเป็นการพัฒนามนุษย์

๓.๒.๒ ความสำคัญของการพัฒนาตน

มนุษย์นั้นเกิดมาเชื่อว่าประเสริฐได้ก็ต่อเมื่อได้รับการฝึกฝนพัฒนาตน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ในหมู่มนุษย์ทั้งหลายนั้น ผู้ที่ฝึกตนแล้วเป็นผู้ประเสริฐสุด ไม่ใช่ประเสริฐเฉพาะในหมู่มนุษย์เท่านั้น วิชชาจรณสมุปปาโน โส เสฏฺฐโฐ เทวมานุเส ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะเป็นผู้ประเสริฐสุดทั้งในหมู่มนุษย์และทวยเทพ เทวดาทั้งหลายแม้แต่พรหมก็ยิ่งเคารพบูชา^{๓๕} การพัฒนาตนจึงเป็นสิ่งที่สำคัญมากสำหรับมนุษย์ทุกคน เพราะเมื่อฝึกแล้วจะมีความเป็นเลิศประเสริฐสุดแทบจะไม่มีขอบเขต ต่างจากสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ด้วยสัญชาตญาณ ไม่สามารถฝึกตัวเองได้ แม้มีการฝึกบางเรื่องขึ้นมาได้บ้างก็ย่อมอาศัยมนุษย์เป็นผู้ฝึกให้^{๓๖} ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ได้กล่าวถึงความสำคัญของการพัฒนาตนไว้ดังนี้ว่า

๑. มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก หมายความว่า การดำเนินชีวิตอยู่ได้ตลอดจนอยู่ดีของมนุษย์แทบไม่มีอะไรเลยที่ได้มาเปล่า ๆ แต่ล้วนได้มาด้วยการศึกษาคือเรียนรู้ฝึกหัดพัฒนาขึ้นมาทั้งสิ้น ต่างจากสัตว์อื่นทั่วไปที่ดำเนินชีวิตได้ด้วยสัญชาตญาณ แทบไม่ต้องเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนา

^{๓๓} คุรายละเอียดยใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕-๑๖.

^{๓๔} คุรายละเอียดยใน, พระราชวรมณี (ประยูร ปยุตโต), พัฒนาตน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๐), หน้า ๑๑.

^{๓๕} คุรายละเอียดยใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓.

๒. มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ หมายความว่า การที่เรียนรู้ฝึกหัดพัฒนาได้นี้เป็นความพิเศษของมนุษย์ ซึ่งทำให้มนุษย์มีชีวิตที่ดีงามประเสริฐ เลิศล้ำ จนแทบจะเป็นอะไรได้ทุกอย่าง อย่างที่ท่านว่าฝึกคนจนประเสริฐเลิศกว่าเทวดา กระทั่งแม้แต่พระพรหมก็เคารพนบไหว้ต่างจากสัตว์อื่นทั่วไปที่เกิดมาด้วยสัญชาตญาณอย่างไร ก็ตายไปด้วยสัญชาตญาณอย่างนั้น^{๕๐}

ความสำคัญของการพัฒนาคนนั้น จะเห็นได้ว่ามนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก ถ้าไม่ฝึกก็ไม่ประเสริฐ^{๕๑} เมื่อไม่ฝึกฝนพัฒนาคนแล้ว ชีวิตของมนุษย์ก็หาได้ประเสริฐแต่อันใดไม่ ที่ควรค่าแก่การชื่นชมยินดี มีหน้าซ้ำความเป็นอยู่ก็สู้บรรดาสัตว์ทั้งหลายไม่ได้ ที่อยู่ได้ด้วยสัญชาตญาณ และก็อาจจะด้อยกว่าสัตว์เหล่านั้นอีกด้วย สัตว์เหล่านั้น เกิดมาแล้วอาศัยสัญชาตญาณก็อยู่ได้ แต่มนุษย์อาศัยสัญชาตญาณได้น้อยมาก เมื่อเกิดมาสัตว์อื่นสามารถช่วยตัวเอง เดิน ว่ายน้ำ ได้แทบจะทันที หากินได้แทบจะทันที มนุษย์เกิดมาแล้วช่วยตัวเองแทบไม่ได้เลย ทุกอย่างต้องเรียนรู้ ทุกอย่างต้องฝึก แม้แต่การกิน ก็ต้องฝึก การเดินก็ต้องฝึก การขับถ่ายก็ต้องฝึก การดำเนินชีวิตทุกอย่างของมนุษย์ได้มาจากการฝึก^{๕๒} การฝึกก็คือ ทำให้พัฒนาขึ้นด้วยสติและปัญญา^{๕๓}

สติ คือการคอยระลึกรอคอยนึกอยู่เสมอ ตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา ทันทต่อเหตุการณ์ หมายความว่า อะไรเกิดขึ้นเป็นไปรอบตัวเรา มันจะมีผลกระทบต่อชีวิต ต่อความเสื่อมความเจริญ ต่อความดีงาม ต่อครอบครัว ต่อสังคมของเรา ก็จับเอามานึกเอามาระลึกร เอามาดู เอามาสำรวจทั้งหมดแล้วใช้ ปัญญา พิจารณาว่าอันไหนจะเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อม อันไหนจะเป็นเหตุให้เกิดความเจริญ เหตุปัจจัยนั้น ๆ เป็นอย่างไร จะป้องกันแก้ไขหรือทำให้มีให้เป็นขึ้นมาได้อย่างไร ถ้ามีสติตื่นตัว ทันทต่อเหตุการณ์ แล้วใช้ปัญญาพิจารณาตรวจสอบเหตุปัจจัยอยู่เสมอ เราก็สามารถสร้างสรรค์เหตุปัจจัยของความเจริญ และป้องกันเหตุปัจจัยของความเสื่อมได้ เราก็สามารถที่จะไม่เสื่อมและมีความเจริญได้เสมอ นี่คือการอยู่ด้วยสติปัญญา^{๕๔} การที่มีปัญญาแก้ไขปัญหาล่าง ๆ ได้ สร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ได้จัดการดำเนินการต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วง

^{๕๐} คุราลละเอียคไน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน, หน้า ๑๓.

^{๕๑} คุราลละเอียคไน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), รุ่งอรุณของการศึกษาเบิกฟ้าแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๘๘.

^{๕๒} คุราลละเอียคไน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน, หน้า ๑๒.

^{๕๓} คุราลละเอียคไน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓.

^{๕๔} คุราลละเอียคไน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐-๕๑.

โปร่งโล่งไปได้ นี้เรียกว่า หลุดพ้นเป็นอิสระ นั่นคืออิสรภาพ ซึ่งได้แก่อิสรภาพทางกาย อิสรภาพทางสังคม อิสรภาพทางจิตใจ และอิสรภาพทางปัญญาดังได้กล่าวไว้ในตอนต้น^{๔๕}

จากการศึกษาพบว่า ความสำคัญของการพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ มนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐก็ต่อเมื่อได้รับการฝึกฝนพัฒนาตนดีแล้วเท่านั้น การพัฒนาตนสามารถพัฒนามนุษย์ได้อย่างสูงสุดไม่มีขอบเขตจำกัด บุคคลที่พัฒนาตนได้สูงสุดนั้นสามารถเป็นได้แม้กระทั่งพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพระพุทธเจ้า และพระอรหันต์ พระอริยบุคคล เป็นต้น ซึ่งบรรดาสัตว์ทั่วไป ไม่สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองได้ หากจะมีบ้างก็ต้องอาศัยมนุษย์เป็นผู้ฝึกให้ และมีขอบเขตจำกัดในการฝึก ที่สำคัญสัตว์เหล่านั้นมีความเป็นอยู่ด้วยสัญชาตญาณ แต่ข้อดีของสัตว์เหล่านี้คือ สามารถดำรงชีวิตอยู่เองได้ ซึ่งแตกต่างจากมนุษย์ มนุษย์ต้องได้รับการฝึกฝนพัฒนาตนเท่านั้น จึงจะมีชีวิตอยู่รอดได้ เริ่มตั้งแต่การฝึกหัดยืน เดิน นั่ง นอน กิน พุด เหล่านี้เป็นต้น

การพัฒนาตนของมนุษย์นั้น ได้ใช้สติปัญญาเป็นหลักในการฝึกฝนพัฒนา ซึ่งเป้าหมายในการฝึกฝนพัฒนาตนของมนุษย์นั้น ก็คือความเป็นอิสรภาพภายนอกและภายใน หรือ ความหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ความสำคัญของการพัฒนาตนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว นั้น จะเห็นได้ว่ามีบทบาทสำคัญต่อชีวิตของมนุษย์ก็ตรงนี่เอง ในประเด็นต่อจากนี้ จะเป็นการนำเสนอองค์ประกอบของการศึกษาและการพัฒนาตน เพื่อเป็นการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างความสำคัญของการพัฒนาตนสู่องค์ประกอบของการเรียนรู้และการฝึกฝนเป็นลำดับต่อไป

๓.๓ องค์ประกอบของการศึกษาและการพัฒนาตน

๓.๓.๑ องค์ประกอบของการศึกษา

จากการศึกษาผลงานของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) พบว่าได้จัดองค์ประกอบของการศึกษาไว้เพื่อให้ผู้จัดการศึกษาและผู้ศึกษาใช้เป็นเครื่องมือในการแสวงหาความรู้ควบคู่กันไป ที่เรียกว่า “บุพภาคของการศึกษา”^{๔๖} ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ ดังนี้

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘-๑๙.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๖๒๑.

ก. ปัจจัยภายนอก

ปัจจัยภายนอกถือว่าเป็นองค์ประกอบของการศึกษาอย่างหนึ่ง ที่พระพรหมคุณาภรณ์ได้กล่าวถึง นั่นก็คือ ปรโตโฆสะ ซึ่งมีความหมายว่า เสี่ยงจากอื่น หรือ การกระตุ้นชักจูงจากภายนอก ได้แก่ การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร คำชี้แจงอธิบายจากผู้อื่น ตลอดจนการเรียนรู้เลียนแบบจากแหล่งต่าง ๆ ภายนอก หรือการได้รับอิทธิพลจากภายนอก^{๓๗} การได้รับความรู้จากแหล่งสำคัญของการเรียนรู้ประเภทนี้ ก็มีจากพ่อแม่ ครู อาจารย์ เพื่อน คนแวดล้อมใกล้ชิด ตลอดจนถึงผู้ร่วมงาน ผู้บังคับบัญชา ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา บุคคลมีชื่อเสียง คนโด่งดัง คนผู้ได้รับความนิยมในด้านต่าง ๆ รวมไปถึงหนังสือ สื่อมวลชนทั้งหลาย สถาบันทางศาสนาและวัฒนธรรมเป็นต้น ในที่นี้หมายถึงเฉพาะที่แนะนำในทางที่ถูกต้องดีงาม ให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง ซึ่งปัจจัยในข้อนี้ได้จัดเป็นองค์ประกอบฝ่ายภายนอก หรืออาจเรียกว่า เป็นปัจจัยทางสังคม บุคคลผู้มีคุณสมบัติเหมาะสมสามารถทำหน้าที่เป็นปรโตโฆสะที่ดีมีคุณภาพสูง จะมีคำเรียกเฉพาะว่า กัลยาณมิตร^{๓๘}

ปรโตโฆสะที่ดีก็คือกัลยาณมิตร แต่มิได้หมายถึงเพื่อนที่ดีอย่างในความหมายสามัญเท่านั้น แต่หมายถึงบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกช่องทาง หรือเป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกฝนอบรมอย่างถูกต้อง^{๓๙} บุคคลที่จะเป็นกัลยาณมิตรได้นั้น จะต้องประกอบไปด้วยคุณธรรม จะต้องมีธรรมของสัตบุรุษ เรียกว่า สัปปริสธรรม ๗ ประการดังนี้

๑. ชัมมัญญุตตา การรู้หลักและรู้จักเหตุ คือรู้หลักความจริงของธรรมชาติ รู้หลักการกฎเกณฑ์แบบแผนหน้าที่ ซึ่งจะเป็เหตุให้กระทำการได้สำเร็จผลตามความมุ่งหมาย เช่น ศึกษารู้ว่าหลักธรรมที่ตนจะต้องศึกษาและปฏิบัติคืออะไร มีอะไรบ้าง

๒. อัถตัญญุตตา การรู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล คือรู้ความหมายและความมุ่งหมายของหลักธรรมหรือหลักการ กฎเกณฑ์ หน้าที่ รู้ผลที่ประสงค์ของกิจที่จะกระทำ เช่น ศึกษารู้ว่า

^{๓๗} คุรยละเอียดใน, พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, หน้า ๒๒๖.

^{๓๘} คุรยละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๖-๒๒๗.

^{๓๙} คุรยละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๒๓.

ธรรมที่ตนศึกษาและปฏิบัตินั้น ๆ มีความหมายและความมุ่งหมายอย่างไร ตลอดจนรู้จักประโยชน์ที่เป็นจุดหมายหรือสาระของชีวิต

๓. อดัตถัญญา การรู้จักตน คือรู้ฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความถนัด ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น ของตนตามเป็นจริง เพื่อประพฤติปฏิบัติได้เหมาะสม และให้เกิดผลดี เช่น ศึกษารู้ว่าตนมีศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญาและปฏิภาณแค่ไหน

๔. มัตถัญญา การรู้จักประมาณ คือรู้จักความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ในการใช้จ่ายทรัพย์ ศึกษารู้จักประมาณในการรับปัจจัย ๔ เป็นต้น

๕. กาลัญญา การรู้จักกาล เช่น รู้ว่าเวลาไหน ควรทำอะไร รู้จักเวลาเรียน เวลาทำงาน เวลาพักผ่อน เป็นต้น

๖. ปริสัจญญา การรู้จักชุมชน คือรู้จักถิ่น รู้จักที่ชุมชนุม และชุมชน รู้จักมารยาทระเบียบวินัย ขนบธรรมเนียมประเพณี และข้อควรรู้ควรปฏิบัติอื่น ๆ ต่อชุมชนนั้น ๆ

๗. ปุคคลัญญา การรู้จักบุคคล คือรู้ความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยอัธยาศัย ความสามารถและคุณธรรม เป็นต้น เพื่อปฏิบัติต่อผู้นั้น โดยถูกต้อง เช่นว่า ควรจะคบหรือไม่ จะเกี่ยวข้องกับ จะใช้จะยกย่อง จะตำหนิ หรือจะแนะนำสั่งสอนอย่างไร จึงจะได้ผลดี เป็นต้น^{๕๐}

ตามทัศนะของพระพุทธมกุณาภรณ์ ความเป็นคนดี มีปัญญา ที่เรียกว่าบัณฑิต หรือ สัตบุรุษนี้ เมื่อใครไปเสวนาคบหา หรือเมื่อเขาเองทำหน้าที่เผยแพร่ความรู้ หรือความดีงามแก่ผู้อื่น ชักจูงให้ผู้อื่นมีความรู้ความเห็นถูกต้อง หรือให้มีศรัทธาที่จะถือตามอย่างตนอย่างใดอย่างหนึ่ง จะโดยการสั่งสอน การแนะนำ หรือกระจายความรู้ความเข้าใจนั้นออกไปทางหนึ่งทางใดก็ตาม ด้วยความปรารถนาดี ด้วยความเมตตากรุณา ก่อให้เกิดสัมมาทิฐิ และการประพฤติดีปฏิบัติชอบขึ้น ก็เรียกว่า เป็นกัลยาณมิตร^{๕๑}

นอกจากนี้ คุณสมบัติพื้นฐานของกัลยาณมิตรสำหรับการทำหน้าที่ต่อผู้อื่น เรียกว่า กัลยาณมิตรธรรม ๘ ประการ คือ

๑. ปิโย ความน่ารัก คือ เข้าถึงจิตใจ สร้างความรู้สึกสนิทสนม เป็นกันเอง ชวนใจ ผู้เรียนให้อยากเข้าไปปรึกษาไต่ถาม

๒. ครุ ความน่าเคารพ คือ มีความประพฤติสมควรแก่ฐานะ ทำให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจเป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒๗-๖๒๘.

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓๑.

๓. กาวนิโย ความน่าเจริญใจ คือ มีความรู้จริง ทรงภูมิปัญญาแท้จริง และเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนอยู่เสมอ เป็นที่นายกอง ควรเอาอย่าง ทำให้ศิษย์เอ๋ยอ้าง และรำลึกถึง ด้วยความซาบซึ้ง มั่นใจ และภาคภูมิใจ

๔. วัตตา ความรู้จักพอดีให้ได้ผล คือ พุดเป็น รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไร อย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าว ตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี

๕. วจนกขโม ความอดทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถามแม้จุกจิก ตลอดจนคำล่วงเกิน และคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ อดทนฟังได้ ไม่เบื่อหน่าย ไม่เสียอารมณ์

๖. กัมภีรัญจะ กะถัง กัตตา สามารถแถลงเรื่องเล่าลึกได้ คือ กล่าวชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ้งซับซ้อนให้เข้าใจได้ และสอนศิษย์ให้ได้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

๗. โน จักฐานะ นิโยชะเย ไม่ชักนำในอฐาน คือ ไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสียหรือเรื่องเหลวไหลไม่สมควร^{๕๒}

ความเป็นปร โทโมสะที่ดี หรือกัลยาณมิตรในขั้นพื้นฐานนั้น จะเห็นได้ว่าคุณสมบัติพิเศษหลาย ๆ อย่างที่จะต้องมี อาทิว่า ผู้คนรอบข้างเมื่อเห็นแล้วมีความรู้สึกอยากจะเข้าไปใกล้ เข้าไปไต่ถามความรู้ รู้สึกปลอดภัยเมื่อพบเห็น นอกจากนี้แล้วยังจะต้องเป็นที่พึ่งช่วยแก้ไขปัญหาให้กับคนอื่นได้ ที่สำคัญจะต้องดำรงตนอยู่ในหลักคุณธรรมความดีเสมอ เพราะความเป็นกัลยาณมิตรจะต้องเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับผู้อื่น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นแม้สักอย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความมีกัลยาณมิตร”^{๕๓} และได้ตรัสถึงองค์ประกอบภายในอันสำคัญอีกประการหนึ่งว่า “เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่น แม้สักอย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่เหมือนโยนิโสมนสิการ”^{๕๔} จึงเห็นควรว่า โยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยภายในที่สำคัญอย่างหนึ่ง ดังจะได้กล่าวต่อไป

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓๒-๖๓๓.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน, พระราชวรมณี (ประยูรฯ ปยุตโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, หน้า ๒๒๕.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ข. ปัจจัยภายใน

ปัจจัยภายในอันเป็นองค์ประกอบของการศึกษาที่มีบทบาทเป็นอย่างมากอีกประการหนึ่ง ซึ่งขาดไม่ได้เลย นั่นก็คือ โยนิโสมนสิการ ว่าโดยความหมายตามรูปศัพท์ดังนี้ โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย โยนิโส กับ มนสิการ โยนิโส มาจาก โยนิ ซึ่งแปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธี ทาง ส่วนมนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนี้ถึงใฝ่ใจ พิจารณา^{๕๕} เมื่อรวมเข้าเป็น โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย หรือคิดถูกวิธี แปลง่าย ๆ ว่า ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น หมายถึง การคิดอย่างมีระเบียบหรือคิดตามแนวทางของปัญญา คือการรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ เช่น ตามที่สิ่งนั้น ๆ มันเป็นของมัน โดยวิธีคิดหาเหตุปัจจัย สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้น ๆ เรื่องนั้น ๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยค้นหาอุปาทานของตนเองเข้าจับหรือเคลือบคลุม ทำให้เกิดความดิ่งงมและแก้ปัญหาได้ ข้อนี้เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายใน หรือปัจจัยภายในตัวบุคคล และเรียกตามองค์ธรรมที่ใช้กันว่า วิธีการแห่งปัญญา^{๕๖} ดังนั้น โยนิโสมนสิการจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่จะนำชีวิตไปสู่เป้าหมายของตน ก่อให้เกิดอิสรภาพภายนอกและอิสรภาพภายใน

โยนิโสมนสิการนั้นเป็นกระบวนการคิดอย่างเป็นระบบ มีระเบียบแบบแผน มีสติปัญญากำกับ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในตัวบุคคล ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน ๑๐ วิธี ดังนี้

๑. วิธีคิดแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัย เป็นการคิดแบบพิจารณา สภาวะของสิ่งต่าง ๆ ตามที่มันเป็นจริง รู้จักแยกแยะหาสาเหตุตลอดถึงปัจจัยสัมพันธ์ต่าง ๆ ที่ส่งผลกระทบต่อกันไป มองให้เห็นถึงปัจจัยที่เกี่ยวข้องถึงกัน ตั้งข้อสงสัย และตั้งคำถามเพื่อให้เกิดการคิดแบบมีเหตุผล เพื่อจะได้โยงไปหาเหตุปัจจัยอื่น ๆ

๒. วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ เป็นการคิดให้รู้ถึงสิ่งต่าง ๆ ที่รวมกันเข้าเป็นนามรูป แยกแยะให้เห็นถึงองค์ประกอบย่อยที่รวมกันจะารู้เรื่องราวนั้น ๆ และสามารถจับจุดที่เป็นปัญหาได้ เช่น การศึกษาเรื่องชั้น ๕

^{๕๕} คุรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๖๕-๖๗๐.

^{๕๖} คุรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐-๑๑.

๓. วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา เป็นการคิดให้รู้ถึงธรรมชาติของสิ่งต่าง ๆ ตามที่มันเป็นอย่างตรงไปตรงมามองสถานการณ์ต่าง ๆ ที่มีปัจจัยปรุงแต่งให้เป็นไปในกฎไตรลักษณ์คือ ไม่เที่ยงแท้คงที่ ถูกปัจจัยต่าง ๆ บีบคั้น มีความขัดแย้งในตัวของมันเอง ไม่ขึ้นตรงต่อคำเรียกร้องของใคร เมื่อรู้ความจริงแล้วก็วางใจ พัฒนาปรับปรุงตนเองให้สัมพันธ์กับสังคมแวดล้อมนั้น ๆ รู้จักการแก้ไขปัญหา วางท่าทีในการแก้ไขปัญหาคด้วยปัญญาเพื่อให้สอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ

๔. วิธีคิดแบบแก้ไขปัญหา เป็นกระบวนการคิดที่เกี่ยวข้องเนื่องจากการคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา กล่าวคือ เมื่อรู้เข้าใจคติธรรมดาของสิ่งทั้งหลายแล้วก็ตกลงใจที่จะทำการแก้ไขปัญหาเหล่านั้น การแก้ไขปัญหานั้นถือว่าเป็นจุดสำคัญยิ่งในกระบวนการศึกษาหรือองค์ประกอบของการศึกษา เพราะเป็นการแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบ ระเบียบ มีขั้นตอนที่สัมพันธ์กันเป็นอย่างดี

๕. วิธีคิดแบบบรรดสัมพันธ์ เป็นการคิดตามหลักการและจุดมุ่งหมายโดยการลงมือปฏิบัติตามหลักการและจุดมุ่งหมายของเรื่องนั้น ๆ ให้รู้ว่าทำอย่างไร เพื่ออะไร

๖. วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก เป็นการมองให้ครบทั้งข้อดีและข้อเสีย เป็นการศึกษาทั้งด้านดีด้านเสีย จุดอ่อน จุดแข็ง ส่วนบริบูรณ์ ส่วนบกพร่อง ปฏิบัติในสิ่งนั้น ๆ ได้พอเหมาะ ไม่ผิดพลาด ในส่วนนี้เน้นในการศึกษาและยอมรับความจริงของสิ่งต่าง ๆ

๗. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้และคุณค่าเทียม เป็นการคิดในการบริหารชีวิตในกิจกรรมประจำวันที่เกี่ยวข้องกับการบริโภคปัจจัย ๔ รู้จักถือเอาสิ่งที่ดีมีประโยชน์ มีคุณค่าต่อการสนองตอบความต้องการของชีวิตโดยตรง เช่น อาหาร ยารักษาโรค ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม ไม่ขยายความต้องการในการบริโภคให้เกินความจำเป็น ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งฟุ่มเฟือย เสริมความสนุกสนาน ความเอร็ดอร่อย เป็นต้น

๘. วิธีคิดแบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรม การคิดให้เกิดการสร้างกุศลธรรม เพื่อสกัดกั้นหรือบรรเทา ขัดเกลาคัดฉนหา พยายามคิดในสิ่งที่ก่อให้เกิดประโยชน์ รู้เข้าใจ ตื่นตัวไม่ประมาท เร่งชวนชวนทำหน้าที่ให้ดีที่สุด

๙. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในปัจจุบัน เป็นการคิดแบบมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ รู้ตัวขณะทำกิจการต่าง ๆ เป็นการคิดด้วยปัญญา มีข้อพิเศษในการคิดชนิดนี้ก็คือ การคิดในอดีตที่ผ่านไปแล้วหรือกาลภายหน้าที่ยังไม่มาถึงก็ดี ถ้าคิดโดยอำนาจแห่งปัญญาแล้วก็ล้วนจัดเป็นการคิดในปัจจุบันทั้งสิ้น การคิดอย่างนี้สามารถแทรกเข้าได้กับการคิดอื่น ๆ ทั้งหมด

๑๐. การคิดแบบวิภาษวาท เป็นการคิดแบบแยกแยะ วิเคราะห์ มองและแสดงความจริงให้เห็นแต่ละแง่ละด้านให้ครบทุกแง่ทุกด้าน วิธีนี้สามารถครอบคลุมในทุกกรณี^{๕๖}

การคิดแบบโยนิโสมนสิการ แม้ว่าจะมีมากถึง ๑๐ วิธี แต่ก็สามารถสรุปลงได้ ๒ ประเภทเท่านั้น คือ

๑. โยนิโสมนสิการประเภทพัฒนาปัญญาโดยตรง มุ่งให้เกิดความรู้เข้าใจตามความเป็นจริงตรงตามสถานะแท้ ๆ เน้นที่การจัดอวิชชา เป็นเครื่องนำไปสู่ โลกุตตรสัมมาทิฐิ อาจเรียกว่า โยนิโสมนสิการระดับสังฆธรรม

๒. โยนิโสมนสิการประเภทสร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลูกเร้าให้เกิดคุณธรรมหรือกุศลธรรมต่าง ๆ เน้นที่การสกัดหรือข่มตัณหา เป็นเครื่องนำไปสู่ โลกียสัมมาทิฐิ อาจเรียกว่า โยนิโสมนสิการระดับจริยธรรม^{๕๗}

จากการศึกษาองค์ประกอบของการศึกษาตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์^{๕๘} ได้มีปัจจัยสำคัญอยู่ ๒ ประการ อันได้แก่ปัจจัยภายนอก กับปัจจัยภายใน ปัจจัยภายนอกนั้น ได้แก่ ปรโตโมสะ ภาคส่วนของกัลยาณมิตร ที่ได้ทำหน้าที่เป็นปรโตโมสะที่ดีงาม เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ มิตรสหาย ตลอดจนแหล่งข้อมูลข่าวสารจากที่ต่าง ๆ ปรโตโมสะมีบทบาทในการคอยกระตุ้นเตือน ให้เกิดปัจจัยภายใน ซึ่งเรียกว่า โยนิโสมนสิการ คือการทำให้ไว้ในใจโดยแยกคาย การคิดอย่างถูกวิธี สามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้

โยนิโสมนสิการเป็นส่วนสำคัญที่สุดในบรรดาปัจจัยทั้งสองนั้น บุคคลบางคนชีวิตอาจจะไม่จำเป็นจะต้องมีปรโตโมสะ เช่น พระพุทธเจ้า หรือบุคคลที่เป็นอัจฉริยะยอดเยี่ยม แต่โยนิโสมนสิการนั้น ไม่มีใครสามารถละทิ้งได้เลย เพราะเป็นองค์แห่งปัญญา ทำให้บุคคลเข้าถึงอิสรภาพความหลุดพ้นจากทุกข์ได้ โยนิโสมนสิการ แม้ว่าจะมีวิธีการคิดหลากหลายวิธี แต่โดยที่สุดแล้วก็สรุปย่อลงเหลือแค่ ๒ วิธี คือวิธีการคิดให้เกิดปัญญาในระดับที่จะสามารถหลุดพ้นจากทุกข์ได้ และอีกระดับหนึ่งเป็นวิธีคิดที่ทำให้ก่อเกิดกุศลธรรมคุณงามความดีในการดำรงชีวิตอยู่ในปัจจุบัน ความสำคัญของการใช้โยนิโสมนสิการ ก็คือ การพิจารณาให้รู้เท่าทันไตรลักษณ์^{๕๙} หรือกฎเกณฑ์ทางธรรมชาตินั่นเอง

^{๕๖} คุราวละเอียคใน, พระราชาวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, หน้า ๒๓๗-๒๓๘.

^{๕๗} คุราวละเอียคใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๗-๒๓๘.

^{๕๘} คุราวละเอียคใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ธรรมกับการศึกษาไทย, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๕), หน้า ๓๓.

ฉะนั้น องค์ประกอบของการศึกษา จึงมีปัจจัยหลักอยู่ ๒ ประการ คือ ปัจจัยภายนอก กับปัจจัยภายใน แต่ความสำคัญของปัจจัยทั้งสองนั้น ปัจจัยภายในถือว่า สำคัญที่สุด เพราะเป็นองค์แห่งปัญญาในการดำรงชีวิตให้เข้าถึงสัจธรรม ทั้งนั้นและทั้งนี้ ก็ย่อมอาศัยการฝึกฝนพัฒนาตน เป็นองค์ประกอบสำคัญอีกประการหนึ่งด้วย

๓.๓.๒ องค์ประกอบของการพัฒนาตน

ชีวิตของมนุษย์นั้น หากจะกล่าวถึงความจำเป็นที่จะต้องฝึกฝนพัฒนาตน ก็เห็นได้ว่า มีองค์ประกอบหลัก ๆ อยู่ ๓ ด้านด้วยกัน ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ มีดังต่อไปนี้

ก. **ด้านพฤติกรรม** คือ ด้านความสัมพันธ์ที่แสดงออกต่อสิ่งแวดล้อม ได้แบ่งออกเป็นสัดส่วนสำคัญดังนี้ คือ

๑) พฤติกรรมในความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หรือโลกแห่งวัตถุ โดยเฉพาะ การใช้อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการรับรู้ โดยไม่เกิดโทษก่อผลเสียหาย แต่ได้ผลดีส่งเสริมคุณภาพชีวิต และการฝึกอินทรีย์ให้มีประสิทธิภาพในการใช้งาน ให้อุเป็นฟังเป็น เป็นต้น ซึ่งอยู่ในหลักของอินทรีย์สังวร นอกจากนั้นแล้วยังมีการเสพบริโภคปัจจัย ๔ และใช้ประโยชน์จากวัตถุอุปกรณ์ต่าง ๆ รวมทั้งเทคโนโลยี ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจมุ่งคุณค่าที่แท้จริง ให้ได้คุณภาพชีวิต และส่งเสริมการพัฒนาชีวิต ไม่หลงถูกหลอกไปด้วยคุณค่าเทียมตามค่านิยมฟุ้งเฟ้อ โก่โก้ ที่ทำให้บริโภคนิยม แต่เสียคุณภาพชีวิต เรียกว่า กินเป็นบริโภคเป็น ใช้เป็น เริ่มด้วยการกินพอดี เป็นหลักโภชนาการมัตตัญญูตา และขยายไปถึงปัจจัยสันนิสิตสี่

๒) พฤติกรรมในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม และโลกของการใช้ชีวิต การอยู่ร่วมสังคม โดยไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อน หรือเวรภัย แต่ให้รู้จักมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนมนุษย์อย่างช่วยเหลือเกื้อกูลกันอย่างน้อยดำรงตนอยู่ในขอบเขตแห่งศีล ๕ รักษา กติกาสังคม กฎเกณฑ์ หรือกฎหมายระเบียบแบบแผน คือวินัยแม่บทแห่งชุมชน หรือสังคมของตน และวัฒนธรรม รวมทั้งสิ่งที่เรียกว่าจรรยาบรรณต่าง ๆ ตลอดถึงการให้ทาน การเผื่อแผ่แบ่งปัน ช่วยเหลือปลดเปลื้องความทุกข์ของเพื่อนมนุษย์ ให้ความสุข และส่งเสริมการสร้างสรรค์สิ่งดีงาม มีการประพฤติเกื้อกูลแก่ชีวิตอื่น ๆ ทั้งสัตว์ มนุษย์ และพืชพรรณ เช่น การร่วมสร้างรักษาเขตอภัยทาน การปลูกสวน ปลูกป่า และสร้างแหล่งน้ำ เป็นต้น

๓) พฤติกรรมในด้านอาชีพ คือการทำมาหาเลี้ยงชีพ โดยมีศิลปวิทยา วิชาชีพ ที่ฝึกไว้อย่างดี มีความชำนาญชำนาญที่จะปฏิบัติให้ได้ผล และเป็นสัมมาชีพ ซึ่งมีลักษณะสำคัญ คือไม่เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น หรือก่อผลเสียหายต่อสังคม และเป็นเครื่องแก้ปัญหาวีชีวิตหรือสังคม เป็นไปเพื่อสร้างสรรค์ ทำให้เกิดประโยชน์เกื้อกูล เอื้อต่อการพัฒนาชีวิตคนไม่ทำชีวิตให้ตกต่ำ หรือทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ หรือทำให้เสื่อมจากคุณความดี^{๖๐}

ข. ด้านจิตใจ ซึ่งก็จะแยกออกมาได้เป็นประเด็นสำคัญได้ดังนี้ คือ

๑) คุณภาพจิต ได้แก่ คุณธรรมความดีงามต่าง ๆ เช่น เมตตา กรุณา กตัญญู กตเวทิตา การระหิโรตตปปะ ฯลฯ ซึ่งหล่อเลี้ยงจิตใจให้งอกงาม และเป็นพื้นฐานของพฤติกรรมที่ดีงาม

๒) สมรรถภาพจิต ได้แก่ ความสามารถ เข้มแข็ง มั่นคงมีประสิทธิภาพของจิต เช่น ฉันทะ (ความใฝ่รู้ ใฝ่ดี ใฝ่ทำ) ความเพียร (วิริยะ) ความขยัน (อุตสาหะ) ความอดทน (ขันติ) ความระลึก นึกทัน ตื่นตัว ควบคุมตนได้ (สติ) ความตั้งมั่น แน่วแน่ ไส สงบ อยู่ตัวของจิต (สมาธิ) รวมทั้งความไม่ประมาท เป็นต้น ที่ทำให้ก้าวหน้ามั่นคงในพฤติกรรมที่ดีงาม และพร้อมที่จะใช้ปัญญา

๓) สุขภาพจิต ได้แก่ สภาพจิตที่ปราศจากความขุ่นมัว เศร้าหมอง เกรี้ยวร้อน เป็นต้น สดชื่น เิบอ้อม ร่าเริง เบิกบาน ผ่อนคลาย ผ่องใส เป็นสุข ซึ่งส่งผลต่อสุขภาพกาย และทำให้พฤติกรรมที่ดีงามมีความมั่นคง สอดคล้องกลมกลืน^{๖๑}

ค. ด้านปัญญา ซึ่งมีการพัฒนาหลายด้านหลายระดับ ดังนี้

- ความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สดับตรับฟัง หรือเล่าเรียน และรับถ่ายทอดคิดปะวิทยาการ ตลอดจนข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ อย่างมีประสิทธิภาพ

- การรับรู้ประสบการณ์และเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ อย่างถูกต้องตามเป็นจริง ไม่บิดเบือนหรือเอนเอียง ด้วยความชอบซัง หรืออคติทั้งหลาย

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่อสร้างบัณฑิตหรือการศึกษาเพื่อเพิ่มผลผลิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๓๘.

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

- การคิดพิจารณาวินิจฉัยอย่างมีวิจารณ์ญาณ ด้วยการใช้ปัญญาบริสุทธิ์ ไม่ถูกกิเลส เช่น ความอยากได้ผลประโยชน์ และความเกลียดชัง เป็นต้น ครอบงำบัญชา

- การรู้จักมอง รู้จักคิด ที่จะให้เข้าถึงความจริง และได้คุณประโยชน์ มีโยนิโสมนสิการ อย่างที่เรียกว่ามองเป็น คิดเป็น เช่น รู้จักวิเคราะห์ แยกแยะ สืบสาวเหตุปัจจัย เป็นต้น

- การรู้จักคิดจัดการ ดำเนินการ ทำกิจให้สำเร็จ ฉลาดในวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย

- ความสามารถแสวงหา เลือกคัดจัดประมวลความรู้คิดได้ชัดเจน และสามารถนำความรู้ที่มีอยู่มาเชื่อมโยงสร้างเป็นความรู้ความคิดใหม่ ๆ เพื่อใช้แก้ปัญหาและสร้างสรรค์

- ความรู้แจ้งความจริงของโลกและชีวิต หรือรู้เท่าทันธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย ที่ทำให้วางใจถูกต้องต่อทุกสิ่งทุกอย่าง สามารถแก้ปัญหาชีวิต ขจัดความทุกข์ในจิตใจของตนได้ หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย จิตไม่ถูกบีบคั้นครอบงำกระทบกระทั่งด้วยความผันผวนปรวนแปรของสิ่งต่าง ๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ อยู่เหนือกระแสโลก สว่างโล่ง โปร่งผ่องใสไร้พรมแดน ซึ่งทำให้ปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย และดำเนินชีวิตด้วยปัญญาอย่างแท้จริง^{๖๒}

จากการศึกษาองค์ประกอบของการพัฒนาตน สรุปให้เห็นว่า ด้านพฤติกรรมนั้น จะมุ่งเน้นในการใช้ชีวิตให้เป็นอยู่อย่างรู้เท่าทันเป็นสำคัญ เริ่มตั้งแต่การใช้ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการรับรู้อย่างไม่เป็นโทษของสิ่งเสพที่เข้ามากระทบ ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมที่ตนได้ อยู่ร่วมอาศัย ไม่ว่าจะเป็นเพื่อนมนุษย์ด้วยกันหรือระบบสิ่งแวดล้อมภายนอกต่าง ๆ ที่จะต้องอาศัยการพึ่งพาอาศัยความเมตตา กรุณาต่อกันและกัน ตลอดถึงการประกอบสัมมาอาชีพที่ถูก ที่ควรเอื้อต่อคุณธรรมความดีในการดำรงชีวิตอยู่ในสังคม ส่วนในด้านจิตใจนั้น จะเป็นการพัฒนาความรู้สึกรับผิดชอบ พัฒนาความขยันหมั่นเพียร ความอดทน ความมีสติยั้งคิด สามารถควบคุมตนเองได้ และมีความมีสมาธิจิตใจแน่วแน่ในการทำงาน เป็นต้น และในด้านปัญญา ซึ่งได้รับพัฒนาการมาจากด้านจิตใจที่ดีแล้วนั้น ทำให้มีการพัฒนาความรู้ความเข้าใจ ถนัดชัดเจนยิ่งขึ้น ส่งผลให้ก่อเกิดปัญญาที่จะรับรู้ความจริงจากธรรมชาติ เป็นประโยชน์ต่อตนเองและเพื่อนมนุษย์

^{๖๒} คุรุชาลเถียรใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน, หน้า ๑๒๐-๑๒๕.

จะอย่างไรก็ตาม องค์ประกอบของการพัฒนาตนในมุมมองของพระพรหมคุณาภรณ์ ได้เป็นปัจจัยสัมพันธ์ต่อการฝึกฝนพัฒนาชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก ที่จะต้องพัฒนาให้ไปด้วยกัน เพราะพฤติกรรมของมนุษย์ไม่อาจจะแยกได้จากส่วนของจิตใจ การกระทำทุกอย่างล้วนบ่งบอกถึงจิตใจของผู้กระทำ ในทำนองเดียวกัน ส่วนของจิตใจเองก็ไม่อาจจะแยกขาดได้จากส่วนของปัญญา เพราะหากจิตใจว่าวุ่น ฟุ้งซ่าน ไม่มีสมาธิ ก็ไม่สามารถที่จะคิดเห็นอะไรได้ตามความเป็นจริง ในส่วนของปัญญาเอง จะเห็นว่า จะต้องอาศัยคุณภาพจิตใจที่ดีเช่นกัน ถึงจะพัฒนาปัญญาให้มีประสิทธิภาพได้^{๖๓}

เพราะฉะนั้น พฤติกรรม จิตใจ และปัญญานี้ จึงเป็น ๓ ด้านของชีวิต ที่ไม่อาจจะแยกขาดจากกันได้ เป็นองค์ประกอบของการพัฒนาตนที่มนุษย์ทุกคนต้องฝึกฝนพัฒนาชีวิตของตนเองให้บริบูรณ์ และกระบวนการหรือลำดับขั้นตอนในการลงมือปฏิบัติย่อมมีส่วนสำคัญต่อความสำเร็จในสิ่งที่มนุษย์ปรารถนาไม่มากนักน้อย จึงเห็นควรที่จะต้องกล่าวถึงในประเด็นเหล่านี้ด้วย ซึ่งได้เป็นปัจจัยสัมพันธ์ต่อการพัฒนาตนไม่น้อยไปกว่าองค์ประกอบของการพัฒนาตนที่ได้กล่าวไปแล้ว นั่นก็คือ กระบวนการของการศึกษาและการพัฒนาตน ดังที่ได้กล่าวถึงในลำดับถัดไป

๓.๔ กระบวนการของการศึกษาและการพัฒนาตน

๓.๔.๑ กระบวนการของการศึกษา

กระบวนการของการศึกษาในทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) คือ กระบวนการแก้ปัญหาหรือดับทุกข์ ปัญหาหรือทุกข์นั้นมิได้อยู่พร้อมด้วยอวิชชา กระบวนการศึกษาเกิดขึ้นมาเพื่อทำลายอวิชชาและค้นหาพร้อมทั้งสร้างเสริมปัญญา^{๖๔} ที่สำคัญจะต้องมีสัมมาทิฐิเป็นแกนนำและเป็นฐาน ซึ่งกระบวนการนี้แบ่งเป็น ๓ ขั้นตอนใหญ่ ๆ เรียกว่า ไตรสิกขา^{๖๕} หรือ สิกขา ๓ ประการ ได้แก่ อริสติกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา หรือเรียกโดยย่อว่า สติ สมาธิ ปัญญา^{๖๖} ดังจะได้อธิบายต่อไปนี้

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ศิลปศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓๕-๑๔๑.

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน, พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, หน้า ๒๕-๓๑.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑.

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ธรรมกับการศึกษาไทย, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๕), หน้า ๔๕-๕๐.

ก. **อริสติกสิกขา** สิกขาคือศีลอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง^{๖๓} หมายถึง การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจา และสัมมาชีพ ว่าโดยสาระก็คือ การดำรงตนด้วยดีในสังคม รักษาระเบียบวินัย ปฏิบัติหน้าที่และความรับผิดชอบทางสังคมให้ถูกต้อง มีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีงามเกื้อกูลเป็นประโยชน์ ช่วยรักษาและส่งเสริมสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะในทางสังคม ให้อยู่ในภาวะเอื้ออำนวยแก่การที่ทุก ๆ คนจะสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม^{๖๔} การให้ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์เกี่ยวข้องนั้นอย่างถูกต้องและมีผลดี แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สิ่งแวดล้อมทางสังคม ได้แก่ เพื่อนมนุษย์ รวมทั้งสัตว์อื่นทั้งหลายทั้งปวงด้วย

๒. สิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ได้แก่ ปัจจัย ๔ เครื่องใช้วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ รวมทั้งเทคโนโลยี และสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ในธรรมชาติ^{๖๕}

นอกจากนี้ศีลยังช่วยสร้างภาวะเกื้อกูลแก่การกำจัดอวิชชา และเป็นปัจจัยสนับสนุนการสร้างปัญญา ด้วยระบบความประพฤติและการดำเนินชีวิตที่ดี คือ

๑. สามารถยับยั้งควบคุมตัณหาให้อยู่ในขอบเขต ปิดช่องทางไม่ให้โอกาสขยายตัวแก่ตัณหา ซึ่งเป็นการให้แก่ปัญหาผิดและเพิ่มปัญหา

๒. สามารถสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดี ความอยู่ดี และภาวะปลอดภัย โปร่งโล่งใจ ซึ่งอำนวยโอกาสให้ใช้พลังจิตมุ่งไปในทางใช้ความคิดสร้างปัญญาได้มากขึ้น^{๖๖}

ศีลยังสามารถแบ่งเป็นหมวดใหญ่ ๆ ได้อีก ๔ หมวด ดังนี้

๑) การรักษาวินัยแม่บทของชุมชน (ปาฏิโมกขสังวร) เมื่อคนอยู่ร่วมกัน หรือทำงานทำกิจการร่วมกัน เป็นชุมชน เป็นหน่วยงาน เป็นองค์กร ตลอดจนเป็นประเทศชาติ จะต้องมิกฎเกณฑ์กติกา ตลอดจนกฎหมาย เพื่อจัดระเบียบระบบให้เกิดความเรียบร้อย ซึ่งมีวัตถุประสงค์สำคัญ คือ

ก. เพื่อความสงบเรียบร้อยอยู่ร่วมกันอย่างผาสุก

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๑๘.

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๔-๕๑๕.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, หน้า ๑๑.

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน, พระราชวรมุนี, “พุทธธรรมที่เป็นพื้นฐานสำคัญอันควรบรรจุไว้ในหลักสูตร” ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๒๕), หน้า ๕๓.

- ข. เพื่อความสอดคล้องประสานกลมกลืน
- ค. เพื่อความเกื้อหนุนกัน โดยไม่เบียดเบียน ไม่เอาเปรียบกัน
- ง. เพื่อความมีส่วนร่วมและร่วมรับผิดชอบ
- จ. เพื่อความพร้อมเพรียงสามัคคี
- ฉ. เพื่อป้องกันความชั่วและความเสื่อมเสียหาย
- ช. เพื่อกั้นคนชั่วร้าย และให้โอกาสคนดี
- ญ. เพื่อเอื้อโอกาสให้ชีวิตและกิจการพัฒนาและดำเนินสู่จุดหมาย
- ฎ. เพื่อความดีงามงดงามมีวัฒนธรรมของสังคม
- ฏ. เพื่อเป็นหลักประกันความมั่นคงแห่งหลักการ

๒) การรู้จักใช้อินทรีย์ (อินทรีย์สังวร) รับรู้สิ่งแวดล้อมโดยผ่านทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ถ้ารับรู้ไม่เป็นก็จะเกิดโทษ เช่น คูไม่เป็น ฟังไม่เป็น แทนที่จะได้รับประโยชน์ ก็จะก่อเกิดความลุ่มหลงมัวเมาถูกหลอกลวง และเสื่อมเสียสุขภาพเป็นต้น ตลอดจนนำไปสู่การใช้มือและสมองเพื่อการแย่งชิงหรือทำลาย จึงต้องพัฒนาพฤติกรรมในการใช้อินทรีย์ให้คู่ฟังเป็นต้น อย่างมีสติ ก็จะได้ปัญญา ได้คุณภาพชีวิต และนำไปสู่การใช้มือและสมองเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูล และทำการสร้างสรรค์ หลักการปฏิบัติที่สำคัญในการใช้อินทรีย์ คือ

ก. รู้จักพิจารณาเลือกเฟ้นสิ่งที่จะดู จะฟัง เป็นต้น แยกแยะได้อย่างรู้เท่าทันว่า สิ่งใด ดีงามหรือไม่ เป็นคุณประโยชน์หรือเป็นโทษเป็นภัย แล้วหลีกเลี่ยงเว้นสิ่งที่ชั่วร้ายเป็นโทษภัย รับผิดชอบฟังสิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์

ข. คู ฟัง เป็นต้น อย่างมีสติ ควบคุมตนเองได้ รู้จักประมาณ รู้พอดี ไม่ปล่อยตัวให้ลุ่มหลงมัวเมา ตกเป็นทาสของสิ่งที่คูที่ฟังเป็นต้นนั้น อันจะทำให้สิ้นเปลืองเงินทอง สูญเสียเวลา เสื่อมสุขภาพ เสียการทำงาน เสียการเล่าเรียน เป็นต้น

ค. ไม่เห็นแก่ความสนุกสนานบันเทิงไม่ติดอยู่แค่ความพอใจ ไม่พอใจ แต่รู้จักคู รู้จักฟัง ให้ได้คุณค่าที่ดีงามเป็นประโยชน์สูงขึ้นไปกว่านั้น โดยเฉพาะที่สำคัญคือต้องให้ได้ปัญญา และคติที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาชีวิตและสังคม

๓) การหาเลี้ยงชีพที่บริสุทธิ์ (อาชีวะปาริสุทธิ) การทำมาหาเลี้ยงชีพเป็นพฤติกรรมหลักในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ถ้ามีผู้หาเลี้ยงชีพโดยวิธีทุจริต เป็นมิฉฉาชีพ นอกจากชีวิตของคนนั้นเองจะชั่วร้ายเสื่อมเสียแล้ว ก็จะก่อความเดือดร้อนแก่สังคมเป็นอย่างมาก จึงต้องส่งเสริมให้ประกอบสัมมาชีพโดยสุจริต ไม่ผิดกฎหมาย ฟังมีลักษณะที่สำคัญ ๆ ดังนี้

- เป็นอาชีพการงานที่ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ก่อเวรภัยหรือสร้างความเดือดร้อนเสียหายแก่สังคม
- เป็นอาชีพการงานที่ช่วยแก้ไขปัญหา หรือสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมในทางใดทางหนึ่ง
- เป็นอาชีพการงานที่ช่วยให้ผู้ทำได้พัฒนาชีวิตของตนให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น ทั้งด้านพฤติกรรม ด้านจิตใจ และด้านปัญญา
- เป็นอาชีพการงานที่ไม่ทำลายคุณค่าของชีวิต และไม่เสื่อมเสียคุณภาพชีวิต แต่ทำให้ชีวิตของตนมีคุณค่าน่าภาคภูมิใจ
- เป็นอาชีพการงานที่ทำให้ได้ปัจจัยเลี้ยงชีวิตมาด้วยเรี่ยวแรงกำลังกาย กำลังสติปัญญา ความเพียรพยายาม ความสามารถและฝีมือของตน และทำให้ได้ฝึกฝนพัฒนาความเชี่ยวชาญชัดเจนหรือฝึกปรือฝีมือในทางสร้างสรรค์ยิ่งขึ้นไป

๔) การเสพบริโภคปัจจัยโดยใช้ปัญญา (ปัจจัยปฏิเสวนา) หมายถึง การใช้ปัญญาทำความเข้าใจแล้วบริโภคนปัจจัยทั้งหลายให้ได้ผลตรงพอดีตามคุณค่าแท้ที่เป็นจุดหมายของการบริโภคสิ่งนั้น ๆ มีหลักในการปฏิบัติ ดังนี้

ก. บริโภคด้วยความรู้ตระหนักรู้ว่าการมี-ใช้-บริโภคสิ่งเหล่านั้นมิใช่เป็นจุดหมายของชีวิต แต่มันเป็นปัจจัยเครื่องช่วยเกื้อหนุนให้เราสามารถพัฒนาชีวิต และทำการสร้างสรรค์ประโยชน์สุขที่สูงยิ่งขึ้นไป

ข. บริโภคด้วยความรู้เท่าทันต่อวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการบริโภคใช้สอยสิ่งนั้น ๆ เช่น การสวมรองเท้ามีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยปกป้องเท้ามิให้เป็นอันตรายจากสิ่งกระทบกระทั่งและเชื้อโรค เป็นต้น มิใช่สวมใส่เพื่ออวดโก้แสดงฐานะกันตามค่านิยมที่เลื่อนลอย

ค. บริโภคโดยพิจารณาจัดสรรควบคุมให้ได้ปริมาณ ประเภทและคุณสมบัติของสิ่งที่บริโภคตรงพอดีกับวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการบริโภคสิ่งนั้น เช่น บริโภคอาหารในปริมาณและประเภทซึ่งพอดีกับความต้องการของร่างกายที่จะช่วยให้มีสุขภาพดี

ง. สามารถละเว้นหรือเลิกเสพบริโภคสิ่งที่ไม่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนชีวิต เช่น สิ่งที่ทำลายสุขภาพ เป็นต้น โดยไม่เห็นแก่การเสพรส หรือความโก้หรูหร่า เป็นต้น^{๑๑}

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, หน้า ๑๑-๑๗.

ศีลจึงมิได้หมายถึง ศีลเป็นข้อ ๆ เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ เท่านั้น ศีลเป็นข้อ ๆ นี้ (สิกขาบท) เป็นเพียงหลักปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมให้เป็นผู้มีศีลในระดับต่าง ๆ โดยปกติถือว่า ศีล ๕ เป็นหลักความประพฤติสามัญสำหรับมนุษย์ไม่ว่าจะครองชีวิตอยู่ในระดับใด ถือเป็นหลักความประพฤติพื้นฐานของแต่ละคนในฐานะที่เป็นมนุษย์คนหนึ่ง เรียกว่า มนุษยธรรม ต่อจากนั้นมีหลักความประพฤติจำเพาะสำหรับระบบการครองชีวิตที่มีวัตถุประสงค์จำเพาะ แต่ละระบบ เช่น ศีล ๑๐ สำหรับสามเณร ศีล ๒๒๗ สำหรับพระภิกษุ หรือศีล ๓๑๑ สำหรับพระภิกษุณี เป็นต้น นอกจากนั้นกรณีที่เป็นบุคคล ซึ่งอยู่ในฐานะและภาวะเฉพาะแต่ละอย่าง เช่น เป็นนักเรียน นอกจากศีล ๕ ในฐานะที่เป็นมนุษย์แล้ว ยังต้องมีศีลนักเรียน ศีลเด็กในครอบครัวหรือวินัยสำหรับการดำเนินชีวิตในโรงเรียนในครอบครัวอีกด้วย^{๑๒}

ถ้าไม่มีศีลหรือไม่มีการฝึกระเบียบวินัย อยากรจะทำอะไรก็ทำตามใจชอบ ต้มहाกี พอกพูนขึ้น จิตใจฟุ้งซ่าน มุ่งแต่จะหาสิ่งสนองความอยากปรนเปรอตัวตนเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายแต่เพียงฉาบฉวย ผิวเผิน ไม่เกิดฉันทะที่จะระดมพลังจิตให้มุ่งไปในการใช้ความคิด แสวงหาปัญญา หรือเรียกว่า ขาดสมาธิ แต่ถ้ามีศีล มีระเบียบวินัยดี ทำให้การทำจิตใจมุ่งมั่นอยู่กับคุณธรรมความดีได้ง่าย มีอุดมคติ มีสติรู้จักยั้งคิดและมีความเพียรพยายามที่จะปฏิบัติให้ถึงจุดหมาย ศีลนั้นมีทั้งศีลฝ่ายตนเองและฝ่ายสังคมมีทั้งศีลในทางลบและศีลในทางบวก ศีลในทางลบ เช่น ศีล ๕ การเว้นจากอบายมุข ศีลในทางบวก เช่น สาราณียธรรม สังคหวัตถุ ๖ เป็นต้น^{๑๓}

ข. อธิจิตตสิกขา สิกขาคือจิตอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตให้เกิดสมาธิอย่างสูง^{๑๔} หมายถึง การฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวนหรือทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การ ใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้งและตรงตามความเป็นจริง สมาธิ แปลว่า “ความตั้งมั่นของจิตหรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอคือ “จิตตัสเสกัคคตา” หรือเรียกสั้น ๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะจิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง

^{๑๒} คุรยละเอียดใน, พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, หน้า ๒๐๘-๒๑๐.

^{๑๓} คุรยละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๕.

^{๑๔} อ่างแล้ว.

ไม่พุ่งชนหรือส่ายไป”^{๑๕} สมาธิจะต้องมีองค์ประกอบที่เป็นความแน่วแน่มั่นคงหนักแน่นของจิตใจที่จะนำไปใช้ในการกระทำกิจทุก ๆ อย่าง โดยเฉพาะมีสติและวิริยะ เต็มจะรักษาระเบียบวินัยได้ดี ต้องฝึกในเรื่องสมาธิ ให้มีจิตใจเข้มแข็งสามารถควบคุมยับยั้งตนเองได้ดี มีความเพียรพยายามตั้งใจแน่วแน่^{๑๖}

การพัฒนาจิตใจนี้ มีสมาธิเป็นแกน หรือเป็นศูนย์กลาง จึงเรียกง่าย ๆ ว่า “สมาธิ” และอาจแยกออกได้เป็นการพัฒนาคุณสมบัติของจิตใจในด้านต่าง ๆ คือ

ก) พัฒนาคุณธรรมซึ่งเป็นคุณภาพของจิตใจ กล่าวคือคุณสมบัติที่เสริมสร้างจิตใจให้ดีงาม ให้เป็นจิตใจที่สูง ประณีตและประเสริฐ เช่น มีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นต้น

ข) พัฒนาสมรรถภาพและประสิทธิภาพของจิตใจ โดยเสริมสร้างคุณสมบัติที่ทำให้จิตใจมีความเข้มแข็ง แน่วแน่มั่นคง แกล้วกล้าสามารถทำกิจหน้าที่ได้ผลดี เช่น มีฉันทะ วิริยะ อุตสาหะ ขันติ สติ สมาธิ เป็นต้น

ค) พัฒนาความสุขและภาวะที่เกื้อหนุนสุขภาพของจิตใจ คุณสมบัติที่ควรเสริมสร้างขึ้นให้มีอยู่ประจำในจิตใจ เพื่อความมีสุขภาพจิตที่ดี พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลายอย่าง โดยเฉพาะ ปราโมทย์ ปิติ ปัสสัทธิ สุข สันติ เกษม เป็นต้น

คุณสมบัติทั้งหลายที่กล่าวมานี้ แม้จะดีงามเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง แต่บางอย่างถูกนำไปใช้ในทางที่ผิด เช่น เพียรในการลักของเขา ปิติปลื้มใจที่รังแกเขาได้ มุทิตาพลอยยินดีส่งเสริมคนที่ได้ลาภหรือประสบความสำเร็จโดยทุจริต เป็นต้น จึงต้องศึกษาให้เข้าใจ ความมุ่งหมาย และการใช้งาน ให้ชัดเจนและรู้จักปฏิบัติให้ถูกต้องพอดี คุณค่าแท้จริงที่มุ่งหมาย ก็คือ เพื่อเป็นฐานหรือเป็นเครื่องเกื้อหนุนการพัฒนาปัญญา^{๑๗}

วิธีฝึกในขั้นสมาธิมีหลายอย่าง เช่น วิธีฝึกให้ยุ่งกับกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ให้มีโอกาสเกี่ยวข้องกับความชั่ว วิธีเอาความดีเข้ามาข่มความชั่ว หรือฝึกให้คุ้นอยู่กับสิ่งที่

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๒๔.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน, พระราชวรมุนี, “พุทธธรรมที่เป็นพื้นฐานสำคัญอันควรบรรจุไว้ในหลักสูตร” ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๕๔.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, หน้า ๑๘-๒๒.

ดีงามจนมีคุณธรรมเป็นภูมิต้านทาน หรือผูกมัดจิตใจไว้กับสิ่งที่ดีงามบางอย่างเรียกว่าให้มี
 อุดมคติ และวิธีฝึกฝนสมาธิโดยมุ่งความเข้มแข็งของจิตใจเป็นสำคัญ แต่พระพรหมคุณาภรณ์
 ได้สรุปเกี่ยวกับการฝึกสมาธิว่า การฝึกด้วยวิธีของสมาธิไม่ได้ผลถาวร ชั้นที่ได้ผลแท้จริงและ
 เต็มขนาด เป็นขั้นปัญญาที่เรียกว่า วิปัสสนา คือขั้นที่เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงจนเปลี่ยนทัศนคติ
 ค่านิยม มีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์อย่างใหม่ได้^{๘๘}

ค. **อธิปัญญาศึกษา** ศึกษาคือปัญญาอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกรวมปัญญาเพื่อให้เกิด
 ความรู้แจ้งอย่างสูง^{๘๙} หมายถึง การฝึกปรือปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลาย
 ตามความเป็นจริง จนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ว่าโดย
 สาระก็คือ การฝึกรวมให้เกิดปัญญาบริสุทธิ์ที่รู้แจ้งชัดตรงตามสภาพความเป็นจริง ไม่เป็น
 ความรู้ความคิดความเข้าใจที่ถูกบิดเบือนเคลือบคลุม ย้อมสีอำพราง หรือพรมัวเป็นต้น
 เพราะอิทธิพลของกิเลสมีวิชาและตัณหาเป็นผู้นำที่ครอบงำจิตอยู่ การฝึกปัญญาเช่นนี้ต้อง
 อาศัยการฝึกจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใสเป็นพื้นฐาน แต่ในเวลาเดียวกัน เมื่อปัญญาที่บริสุทธิ์รู้เห็น
 ตามเป็นจริงนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็กลับช่วยให้จิตนั้นสงบ มั่นคง บริสุทธิ์ ผ่องใสอย่างแน่นอนยิ่งขึ้น
 และส่งผลออกไปในการดำเนินชีวิตคือ ทำให้วางใจ วางท่าที มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลาย
 อย่างถูกต้อง และใช้ปัญญาที่บริสุทธิ์ ไม่เอนเอียง ไม่มีกิเลสแอบแฝงนั้น คิดพิจารณาแก้ไข
 ปัญหาต่าง ๆ ทำกิจทั้งหลายในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขอย่างแท้จริง^{๙๐}

การพัฒนาปัญญาเป็นเรื่องกว้างขวาง แยกออกไปได้หลายด้าน และมีหลายขั้น
 หลายระดับ เช่น

ก) ปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพประสบความสำเร็จ เช่น
 ความรู้ความเข้าใจข้อมูลความรู้ รวมทั้งศิลปะวิทยาการต่าง ๆ เข้าถึงเนื้อหาความหมายได้
 ถูกต้องชัดเจน การรับรู้เรียนรู้อย่างถูกต้องตามเป็นจริงตรงตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ หรือตามที่
 มันเป็น

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน, พระราชมุนี, “พุทธธรรมที่เป็นพื้นฐานสำคัญอันควรบรรจุไว้ในหลักสูตร”
 ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๕๔.

^{๘๙} อ่างแก้ว.

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ,
 หน้า ๘๑๕.

ข) ปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินเข้าสู่วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงาม เช่น ความรู้เข้าใจในระบบความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลายที่อิงอาศัยสืบเนื่องส่งผลต่อกันตามเหตุปัจจัย มองเห็นภาวะและกระบวนการที่ชีวิต สังคม และโลกคือหมู่สัตว์มีความเป็นมาและจะเป็นไป ตามกระแสแห่งเจตจำนงที่ตนประกอบสร้างสมจัดสรรและมีปฏิสัมพันธ์กับปัจจัยอื่นทั้งหลาย

ค) ปัญญาที่ช่วยให้บรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิตที่ดีงาม เช่น ความรู้เข้าใจเข้าถึงเท่าทันความจริงของสังขาร คือโลกและชีวิตที่เปลี่ยนแปลงเป็นไปตามกฎธรรมชาติ จนสามารถวางใจถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย ทำจิตใจให้หลุดพ้น เป็นอิสระได้โดยสมบูรณ์ และมีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างแท้จริง^{๕๐}

นอกจากนี้แล้ว ปัญญายังได้ถูกหมายถึง ความรู้ทั่ว ปรินิพพานรู้เหตุผล ความรู้ความเข้าใจชัดเจน ความรู้ความเข้าใจยังแยกได้ในเหตุผล ดิวัช คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้ในกองสังขาร มองเห็นตามความเป็นจริง มักใช้เป็นคำเรียกกง่าย ๆ สำหรับอธิบายปัญญาศึกษา^{๕๑} ปัญญาได้เป็นกระบวนการสำคัญเป็นอย่างมากต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เพราะหากมนุษย์ขาดปัญญาเพียงอย่างเดียว ย่อมไม่สามารถที่จะแยกแยะ ความดีความชั่วได้เลยแม้แต่น้อย นั่นก็หมายความว่า ปัญญาเป็นเงื่อนไขอันสำคัญต่อการดำรงชีวิตที่ถูกต้องและดีงามของมนุษย์

โดยสรุปแล้ว กระบวนการของการศึกษาตามทัศนะของพระพุทธมกุณาการณ เป็นกระบวนการศึกษาในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า ไตรสิกขา คือ สีล สมาธิ ปัญญา ระบบการเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตนให้ดำเนินชีวิตที่ดีงามและถูกต้อง รวมถึงการปฏิบัติตนต่อสังคมและสภาพแวดล้อมให้มีความเป็นอยู่โดยผาสุกปราศจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน แต่ในในขณะเดียวกัน ชีวิตจะเป็นอยู่ได้ ก็ต้องอาศัยกระบวนการศึกษาเข้ามาเกี่ยวข้องอยู่ตลอดเวลา^{๕๒} นั่นก็หมายถึงว่า ชีวิตนี้คือการศึกษา ชีวิตที่ดีจะต้องมีการศึกษาอยู่ตลอดเวลา เพราะการศึกษาหมายถึง การเรียนรู้ หรือการฝึกฝนพัฒนาตนเองอยู่เสมอ ระบบการศึกษาที่สมบูรณ์จะต้องมี

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, หน้า ๒๒-๒๔.

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๖.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ทุกข์สำหรับเห็นสุขสำหรับเป็น, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๗๒.

องค์ประกอบพร้อมทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ถ้าขาดเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง จะกลายเป็นระบบการศึกษาที่ทำลายการศึกษาเอง และนำความหายนะมาสู่สังคม

เมื่อต้องการที่จะวัดผลดูว่ากระบวนการศึกษาประสบความสำเร็จในชีวิตมนุษย์มากน้อยแค่ไหน ก็จะต้องใช้หลักของภาวนา ๔ เข้ามาตัดสิน หรือที่เรียกว่ากระบวนการพัฒนาตนเอง

๓.๔.๒ กระบวนการของการพัฒนาตน

กระบวนการของการพัฒนาตนตามหลักพระพุทธศาสนา ที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวไว้^{๔๔} เป็นการวัดผลจากการฝึกฝนพัฒนาตนตามหลักไตรสิกขา ซึ่งเรียกว่า ภาวนา ๔ อันได้แก่ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา ทั้ง ๔ ประการนี้ ได้เป็นระบบตรวจสอบความสำเร็จในการฝึกฝนพัฒนาตน ซึ่งหากว่ามีการพัฒนาตนถึงที่สุดแล้ว บุคคลนั้นก็จะได้ชื่อว่า เป็นพระอรหันต์ ดังจะมีรายละเอียดที่จะพึงกล่าวดังต่อไปนี้

ก. กายภาวนา การพัฒนากาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ^{๔๕} ให้เป็นไปในทางที่เกิดประโยชน์แก่ชีวิต โดยมีความสัมพันธ์ที่ดีกับวัตถุสิ่งแวดล้อม เริ่มตั้งแต่ปัจจัย ๔ จนถึงความสัมพันธ์กับธรรมชาติแวดล้อม^{๔๖} การสัมพันธ์กับปัจจัย ๔ นั้นจะต้องเป็นไปอย่างถูกต้องดังตามความมุ่งหมายของการดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างผาสุก เพื่อให้เกิดคุณค่าแท้ ไม่ใช่คุณค่าเทียม เช่น การกินอาหารก็กินเพื่อส่งเสริมร่างกายให้มีสุขภาพดี ไม่ใช่กินเพียงเพื่อความเอร็ดอร่อย หรือการใช้ปัจจัย ๔ ที่เป็นไปในทางโก้เก๋ อวดฐานะวัดความมั่งมีกัน^{๔๗} เหล่านี้เป็นต้น ไม่ได้เป็นไปเพื่อการพัฒนากายเลย แต่การพัฒนากายนั้นมีนัยยะตรงกันข้ามกับที่ได้กล่าวไว้ และความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุที่เสริมความเป็นอยู่ โดยเฉพาะเทคโนโลยีที่จะต้องเรียนรู้วิธีการสร้างวิธีการใช้อย่างไรให้เกิดคุณค่าเป็นประโยชน์อย่างแท้จริง ไม่ก่อให้เกิดผลเสียตามมาจากการใช้งาน ตลอดถึงการพัฒนา

^{๔๔} คุราชละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์สวย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๘

^{๔๕} คุราชละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ธรรมกับการพัฒนาชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มุขนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๕), หน้า ๑๒.

^{๔๖} คุราชละเอียดใน, พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๗๒), หน้า ๖๕.

ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ โดยรู้จักเอาใจใส่คำนึงถึงธรรมชาติ ไม่ปล่อยให้ธรรมชาติเป็นพิษ เกิดผลร้ายต่อตนเอง แต่จะต้องมีความสัมพันธ์ที่ดีงามต่อธรรมชาติ ไม่เอาเปรียบธรรมชาติ รักษาธรรมชาติให้อยู่ในสภาพที่ดีงาม ถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติในลักษณะที่ถูกต้อง การปฏิบัติโดยทำให้ถูกต้องให้ดีขึ้นในเรื่องเหล่านี้ จัดเป็นการพัฒนากายทั้งสิ้น^{๘๓} และหากมีการพัฒนากายที่สมบูรณ์แล้ว ก็จะเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ภาวีกาย มีกายที่พัฒนาแล้ว คือ รู้จักบริโภคปัจจัย ๔ รู้จักใช้อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการเสพหรือใช้สอยวัสดุอุปกรณ์ ตลอดจนเทคโนโลยีทั้งหลาย ในทางที่เป็นการส่งเสริมคุณภาพชีวิต^{๘๔}

ข. ศิลภาวนา การพัฒนาศีล คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับเพื่อนมนุษย์ในสังคม^{๘๕} ศิลภาวนาเป็นเรื่องของการพัฒนาคนให้มีระเบียบในการดำเนินชีวิต และในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคม โดยที่ไม่ให้มีการเบียดเบียนกัน^{๘๖} ศิลนั้นมุ่งเน้นไม่ให้ความสำคัญเดือดร้อนแก่ผู้อื่น แก่สังคม ในขณะที่เดียวกันก็ให้ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้อื่น และสังคม การมีระเบียบวินัย การอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี และการประกอบอาชีพสุจริตด้วยความขยันหมั่นเพียร และรวมไปถึงการฝึกฝนในสัมมาอาชีวะ เหล่านี้เป็นเรื่องของศีลทั้งหมด ไม่ใช่เพียงแค่ว่าการรักษาอกายกับวาจาให้เรียบร้อยเท่านั้น^{๘๗} ศิลยังเป็นพื้นฐานแห่งการพัฒนาจิตใจ การที่จะควบคุมบังคับตนเองในทางร่างกาย เป็นผลให้มีการบังคับควบคุมจิตใจไปด้วยในตัว จึงเห็นได้ว่าศีลเป็นพื้นฐานสำคัญอย่างหนึ่งต่อกระบวนการพัฒนาจิตใจ และเมื่อใดที่มีการพัฒนาศีลขึ้นมาอย่างสมบูรณ์แบบ ก็จะเรียกว่า ภาวีกศีล มีศีลที่พัฒนาแล้ว คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ดำรงตนอยู่ในวินัยและอาชีวะที่สุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูลสร้างสรรค์ และส่งเสริมสันติสุข^{๘๘}

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕-๗๖.

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด, หน้า ๑๒๓.

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

^{๘๖} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ธรรมกับการพัฒนาชีวิต, หน้า ๑๔.

^{๘๗} ดูรายละเอียดใน, พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย, หน้า ๗๖.

^{๘๘} อ่างแล้ว.

ค. จิตตภาวนา การพัฒนาจิต คือ การทำจิตใจให้เจริญงอกงามขึ้นในความดีงาม ความเข้มแข็ง มั่นคง สงบสุข และเป็นอิสระ^{๕๓} เป็นการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจ ให้พร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ ๓ ด้าน คือ

๑) คุณภาพจิต ได้แก่ คุณธรรมต่าง ๆ ที่เสริมสร้างจิตใจให้ดีงาม มีจิตใจที่สูงและประณีต ให้มีเมตตาความรัก ความเป็นมิตร ความปรารถนาประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น มีความกรุณา อยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์ มีความเสียสละ มีน้ำใจเพื่อแม่ โอบอ้อมอารี มีสัมมาคารวะ ความเคารพ เห็นความสำคัญของผู้อื่น มีความอ่อนโยน กตัญญูรู้คุณค่าแห่งการกระทำของผู้อื่น เป็นต้น เหล่านี้เป็นเรื่องของคุณภาพจิต

๒) สมรรถภาพจิต หรือความสามารถของจิต เช่น ความมีสติดี มีวิริยะ ความเพียรพยายามสู้งาน มีขันติ ความอดทนและทนทาน มีสมาธิ จิตใจแน่วแน่ มีสัจจะ ความจริงจัง เอาจริงเอาจัง มีอธิษฐาน ความเด็ดเดี่ยวต่อความมุ่งหมาย มีความหนักแน่นเข้มแข็ง มั่นคงของจิตใจที่จะทำงานให้ได้ผลสมบูรณ์ โดยเฉพาะงานทางปัญญา คือ การคิดพิจารณา ให้เห็นความจริงแจ่มแจ้งชัดเจน

๓) สุขภาพจิต คือ มีจิตที่มีสุขภาพดี มีจิตใจที่เป็นสุข สดชื่นร่าเริง เบิกบาน ปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใส พร้อมที่จะยิ้มแย้มได้ มีปีติ ความเอิบอ้อมใจ มีปราโมทย์ ความแช่มชื่นใจ มีปีติสัทธิตี ความผ่อนคลาย ไม่คับข้องขุ่นมัว ไม่หม่นหมอง หดหู่ เหี่ยวแห้ง หรือ โศกเศร้าอะไรต่างๆ เหล่านี้เรียกว่า สุขภาพจิต^{๕๔}

คุณสมบัติของจิตทั้ง ๓ ด้านนี้ เมื่อพัฒนาถึงพร้อมแล้ว ก็จะเรียกว่า ภาวิตจิต มีจิตที่พัฒนาแล้ว คือมีจิตใจที่ฝึกอบรมดีแล้ว สมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิต คือ ประกอบด้วยคุณธรรม เช่น ความเมตตากรุณา ความเอื้ออารี มีมุทิตา ความเคารพ อ่อนน้อม ความกตัญญูกตเวที สมบูรณ์ด้วยสมรรถภาพจิต คือ มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง มีความเพียรพยายาม มีอุตสาหะวิริยะ รับผิดชอบ มีสติ มีสมาธิ และสมบูรณ์ด้วยสุขภาพจิต คือ มีจิตใจที่ร่าเริง เบิกบาน สดชื่น เอิบอ้อม ผ่องใส และสงบสุข^{๕๕}

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด, หน้า ๑๑๘.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน, พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย, หน้า ๑๓๗.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด, หน้า ๑๒๓-๑๒๔.

ง. ปัญญาภวณา การพัฒนาปัญญา คือ การเสริมสร้างความรู้ ความเข้าใจ ความคิด เหตุผล และการหยั่งรู้ความจริงจนเข้าถึงอิสรภาพ มีชีวิตที่ดั่งงาม ปลอดภัย ปราศปัญหา^{๕๖} การพัฒนาปัญญามีหลายระดับ แบ่งได้เป็น ๕ ระดับ ดังต่อไปนี้

๑) ปัญญาที่เป็นความรู้ความเข้าใจในศิลปวิทยาการ ความรู้ทางวิชาการและวิชาชีพ สิ่งที่เขาไปเกี่ยวข้อง จะต้องจัด ต้องทำ รวมถึงความรู้เหตุผลในสิ่งต่าง ๆ อย่างน้อย เวลาพบเห็นประสบกับสิ่งใดก็ตาม ให้มีความรู้ความเข้าใจในสิ่งนั้น จึงจะได้ปัญญา

๒) ปัญญาในการรับรู้เรียนรู้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่บิดเบือน หรือเอนเอียงด้วยอคติ ในการศึกษาศิลปวิทยา หรือเรื่องอื่นก็ตาม จะต้องรับรู้โดยปราศจากความชอบ ความชัง ซึ่งโดยปกติปุถุชนจะเป็นอย่างนั้น อะไรที่ถูกต้องคนก็ชอบอยากได้มาครอบครอง แต่ อะไรที่ไม่ถูกต้องกับตนก็ปฏิเสธขัดขืน เกลียชชัง ผลักไสไล่ส่ง ตกอยู่ในภาวะของความยินดี ยินร้ายเสมอ เมื่อขาดปัญญามองเห็นความเป็นจริงอย่างนี้ ก็จะมองสิ่งทั้งหลายบิดเบือนไปจากความจริงที่ควรจะเป็น ฉะนั้น จะต้องมีการรับรู้ที่ตรงสภาพที่มันเป็น โดยไม่ให้เกิดภาวะความชอบชัง ยินดียินร้ายขึ้นมาบิดเบือนภาพของสิ่งที่ถูกรับรู้นั้น ปัญญาที่จะมีการพัฒนาขึ้นไปได้

๓) ปัญญาในการคิดการวินิจฉัย ซึ่งหมายถึงการคิดวินิจฉัยด้วยการใช้ปัญญาโดยบริสุทธิ์ใจ ซึ่งเป็นขั้นสำคัญเหมือนกัน การใช้ปัญญาคิดวินิจฉัยการต่าง ๆ จะต้องเป็นไปอย่างบริสุทธิ์ใจ ไม่ถูกครอบงำบัญชาโดยกิเลส โดยปกติปุถุชนนั้นถ้าถูกความโลภความอยากได้ครอบงำ ถึงจะมีปัญญา ก็ใช้ปัญญานั้นคิดวินิจฉัย และวางแผนที่จะเอาเข้ามาหาตัว ถ้ามีโทษ เกลียชชัง พอคิดวินิจฉัย ก็ใช้ปัญญาคิดวินิจฉัยและวางแผนเพื่อทำลายเขา ปัญญาขั้นนี้สำคัญ เพราะกิเลสมันมาในรูปแบบต่าง ๆ จึงต้องใช้ปัญญาคิดวินิจฉัยโดยบริสุทธิ์ใจ ไม่ให้ถูกกิเลสครอบงำบัญชา

๔) ปัญญาที่จะนำความรู้ความสามารถมาใช้จัดแจง จัดทำ ดำเนินการต่าง ๆ ให้สำเร็จผลตามที่ต้องการ โดยเฉพาะในการนำความรู้ที่นำมาแก้ปัญหิต่าง ๆ ปัญญาในระดับนี้ถือว่าสำคัญมาก เพราะบางทีมีความรู้แล้ว แต่ไม่มีความสามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ ก็เท่ากับว่า ความรู้ไม่ได้ช่วยเหลือในสิ่งที่ตนควรจะได้ ฉะนั้น ปัญญาในระดับของการนำเอาออกมาใช้นี้ จึงมีความสำคัญเป็นอย่างมากที่จะต้องมี โดยเฉพาะการใช้ปัญญาในการ

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘-๑๑๙.

แก้ปัญหา และใช้จัดทำดำเนินการให้สำเร็จผล และมีปัญหาอีกอย่างหนึ่งที่เชื่อมโยงในเรื่องนี้ คือ ความสามารถในการที่จะสืบค้นเหตุปัจจัย และแยกแยะ วิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นตัวเอื้ออำนวยในการที่จะช่วยแก้ปัญหา และทำกิจการให้สำเร็จ

๕) ปัญญาความรู้ที่เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง รู้ทางเสื่อมทางเจริญและเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง รู้วิธีแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์ความสำเร็จ ที่ทำให้พัฒนาตน พัฒนาชีวิต และสังคมให้เจริญดียิ่ง ๆ ขึ้นไป ส่งผลย้อนกลับมาช่วยจิตใจให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคม ปัญญาขั้นนี้ส่งผลถึงภาวะที่เรียกว่า วิมุตติ ความหลุดพ้น เป็นอิสรภาพที่แท้จริง คือ จิตใจไม่ถูกความยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลายครอบงำเลย วางใจต่อสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง รู้สังขารธรรมดาของทุกสิ่งทุกอย่าง ตรงตามสภาพที่เป็นจริง^{๕๓}

การพัฒนาปัญญาในแต่ละระดับต่าง ๆ นั้นเมื่อพัฒนาครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว ก็จะเรียกว่า ภาวิตปัญญา มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว คือ รู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่าง ๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมีปัญญาในการมองเห็นทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริง ปราศจากอคติและแรงจูงใจที่เคลือบแฝง เป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลส รู้เท่าทัน โลกและชีวิต เข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากทุกข์และปัญหาทั้งปวง^{๕๔}

โดยสรุปแล้ว กระบวนการของการศึกษาและการพัฒนาตน เป็นกระบวนการแก้ปัญหาสำคัญของมนุษย์ ปัญหาพื้นฐานของชีวิตและของมนุษย์ทั้งหมด ได้แก่ ความติดขัดคับข้องบีบคั้น ซึ่งเกิดจากความไม่รู้ ที่เรียกว่า ความทุกข์ การไม่รู้เท่าทันความจริงของโลกและชีวิต จึงทำให้เกิดความทุกข์ขึ้นมาในชีวิตมนุษย์ทุกคน^{๕๕} ฉะนั้น การทำให้ชีวิตหลุดพ้นไปจากความทุกข์เสียได้ถือว่าเป็นความสุขที่มนุษย์ทุกคนปรารถนา แต่จะสามารถทำให้ชีวิตอยู่เหนือความทุกข์ได้นั้น ก็จำต้องอาศัยปัญญา ปัญญาเกิดขึ้นเมื่อไหร่ อวิชชาและตัณหาที่จะลดลงไปด้วย ขณะเดียวกันความทุกข์ที่เป็นอยู่ก็จะหมดไป ไตรสิกขาจึงเป็นหลักสำคัญในกระบวนการศึกษาในพระพุทธศาสนา และภavana ๔ เป็นหลักตรวจสอบวัดผลความสำเร็จของกระบวนการพัฒนาตน

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **ธรรมกับการพัฒนาชีวิต**, หน้า ๑๔.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด**, หน้า ๑๒๔.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **ศิลปศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน**, หน้า ๕๕.

บทที่ ๔

วิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

การศึกษาวิจัยในบทนี้ เป็นการวิเคราะห์มุมมองทางการศึกษาที่เป็นไปเพื่อการพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ซึ่งเป็นการค้นหาว่า การศึกษานั้นได้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับการพัฒนาตนอย่างไร จะว่าด้วยเรื่องความหมายของการศึกษาและการพัฒนาตน จุดมุ่งหมายของการศึกษาและการพัฒนาตน ความสำคัญของการศึกษาและการพัฒนาตน ตลอดจนถึงองค์ประกอบของการศึกษาและการพัฒนาตน และกระบวนการของการศึกษาและการพัฒนาตน จากการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลทางเอกสาร (Documentary Research) พบว่าการศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ดังนี้

๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างความหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน

ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๔.๑.๑ ความหมายของการศึกษา

ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ ความหมายของการศึกษา คือ การฝึกฝนพัฒนาตน มีความรู้ความเข้าใจถูกต้อง เพื่อการศึกษาที่ไม่ผิดพลาด เพราะการศึกษานั้นได้เป็นระบบแห่งการฝึกฝนอบรมพัฒนาตน พัฒนาตัวบุคคลให้เกิดความดีงาม มีความเจริญทางด้านจิตใจเป็นส่วนสำคัญ การศึกษาที่เป็นการพัฒนาคนให้เป็นคนดี มีศีลธรรม มีหลักในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ตลอดจนใช้ชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสมกับสภาพของตนเอง และก็ช่วยพัฒนาสังคมให้มีความเจริญก้าวหน้าได้นั้น ย่อมเกิดจากการรู้ความหมายของการศึกษาที่แท้จริง

ในความหมายของคำว่า “การศึกษา” มาจากภาษาบาลีว่า “สิกฺขา แต่เราเอาตามสันสกฤตว่า “ศิกฺษา” ทั้ง “สิกฺษาและศิกฺษา และศิกฺษาเป็นคำเดียวกัน”^๑ การศึกษาของพระ

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๕), หน้า ๑๒.

พรหมคุณาภรณ์ คือ “การฝึกตนของมนุษย์ ซึ่งเรียกว่า การศึกษา (สิกขา) หรือการพัฒนาชีวิต (ภาวนา)”^๒ “การศึกษาคือ การพัฒนาชีวิตที่ดำเนินไปตลอดจนกระทั่งบรรลุเป้าหมายคือ อิสระภาพและความสุขตามหลักไตรสิกขา”^๓

ความหมายของการศึกษาที่มุ่งเน้นไปในเชิงการฝึกฝนอบรมตนให้ก่อเกิดความสุขทั้งทางร่างกายและจิตใจ และมุ่งการศึกษาเพื่ออิสรภาพภายในที่ว่า “การศึกษากายในตนเป็นสิ่งที่ขึ้นตัวแน่นอน เพราะเกี่ยวข้องกับธรรมชาติภายในของบุคคล การศึกษาเพื่ออิสรภาพภายนอก เป็นประโยชน์แก่มนุษย์และทำให้ชีวิตเข้าถึงความเป็นอยู่อย่างดีที่สุดได้จริง จึงเรียกว่าการศึกษาที่แท้”^๔

จากทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ เมื่อการศึกษาสามารถพัฒนาภายในตัวของมนุษย์ได้แล้ว ก็สามารถพัฒนาภายนอกได้ตามไปด้วย ความมีอิสรภาพภายในก็คือ ความไม่มีทุกข์ในชีวิต การตามรู้เท่าทันตามความเป็นจริง ซึ่งก็คือการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอรหันต์ ส่วนอิสรภาพภายนอกก็คือ การศึกษาที่ส่งเสริมให้คนมีความรู้ หรือทักษะความสามารถด้านต่างๆ เพื่อเป็นเครื่องมือในการดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างราบรื่นได้ในสังคม จะเห็นว่า ความหมายของการศึกษาได้มุ่งเน้นการพัฒนาชีวิตให้เป็นผู้ที่มีอิสรภาพทั้งภายในและภายนอก

ตลอดถึงการฝึกให้คนรู้จักการแก้ปัญหาชีวิต และหาทางออกจากความทุกข์ได้ด้วยดี โดยที่ไม่ก่อให้เกิดโทษพิชภัยแก่ผู้อื่น และสังคม นอกจากนี้ยังเป็นการพัฒนาตนให้รู้จักแสวงหา และเสพความสุขทางวัตถุอย่างถูกต้อง อยู่อย่างปราศจากการเบียดเบียนกันและกัน และพร้อมที่จะใช้สิ่งอำนวยความสะดวกเหล่านั้น ๆ ในทางที่เกื้อกูลบุคคลอื่น เป็นการพัฒนาตนให้พร้อม และมีความสามารถที่จะไปช่วยเหลือผู้อื่นอำนวยความสะดวกแก่บุคคลรอบข้าง และแผ่ขยายความสุขออกไปในสังคม^๕

^๒ คุรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนากับการพัฒนาสังคม, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๗.

^๓ คุรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ธรรมกับการศึกษาของไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๔๗.

^๔ คุรายละเอียดใน, พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๘), หน้า ๒๕-๒๖.

^๕ คุรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑), หน้า ๑๔๖.

จะเห็นว่าความหมายของการศึกษาตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์นั้น สามารถบอกได้ว่า การศึกษาโดยที่แท้ ก็คือการฝึกฝนพัฒนาตนให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ โดยไม่ต้องขึ้นอยู่กับวัตถุนิยมหรือบริ โภคนิยม ไม่มุ่งเน้นหรืออิงอาศัยสภาพแวดล้อมภายนอกจนเกินไป แต่ให้ตระหนักถึงความเป็นอิสระภายในเป็นหลัก ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะให้มนุษย์มีความเป็นอยู่ได้อย่างผาสุกมีใจที่เป็นอิสระภาพ และเป็นอยู่ด้วยปัญญา ที่สำคัญสามารถช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ผู้ร่วมเกิดแก่เจ็บตายได้ โดยที่ไม่จำเป็นต้องอยู่ภายใต้อำนาจของสิ่งอื่นใด เช่น วัตถุ เสพทางสังคม เงื่อนไขต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นมาเพื่อสนองความอยาก ความต้องการของตัวเอง แต่ความมีสติปัญญา เป็นปัจจัยที่จะทำให้มนุษย์ซึมซับความรู้สึกว่า ตนมีความสุขได้

โดยที่ชีวิตไม่จำเป็นว่าจะได้สิ่งที่ตนเองต้องการทุกอย่าง การรู้จักพอควรพอดี เป็นความสุขที่แท้จริงต่างหาก ความทะเยอทะยานหาได้ช่วยให้จิตใจสงบไปได้ไม่ นอกเสียจาก จะเพิ่มความกระวนกระวายทางจิตใจเพิ่มขึ้น ฉะนั้นการศึกษาก็คือชีวิต และชีวิตจำเป็นจะต้องมีการศึกษา เพราะทั้งการศึกษาและชีวิตได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หาได้แยกจากกันไม่ ชีวิตที่เป็นอยู่ดี มีความสุข คือชีวิตที่มีการศึกษา ในทำนองเดียวกัน การศึกษาที่ไม่อาจส่งผลสะท้อนอะไรให้ชีวิตเกิดความเจริญงอกงามได้ ก็หาใช่เป็นการศึกษาที่แท้จริงไม่

๔.๑.๒ ความหมายของการพัฒนาตน

ทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ การพัฒนาตน คือ การพัฒนาคุณสมบัติที่อยู่ภายใน ตัวบุคคล หรือพัฒนาจิตใจคนภายในส่วนลึก อีกทั้งการพัฒนาตน ยังได้หมายถึง การพัฒนาปัญญา ซึ่งในพระพุทธศาสนาการพัฒนาปัญญาถือว่าเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด เพราะบุคคลจะบรรลุธรรมได้ด้วยปัญญา หาใช่ด้วยเหตุอื่นไม่ จิตใจที่ประกอบไปด้วยปัญญา ย่อมนำสุขมาให้การแสดงออกไม่ว่าจะเป็นทางกาย หรือทางวาจา ดีหรือชั่วก็ตาม ล้วนเกิดจากใจเป็นปัจจัยให้เกิดการกระทำเหล่านั้น การฝึกให้บุคคลมีจิตใจสงบถือว่าเป็นการทำให้บุคคลได้พัฒนาคุณธรรมและจริยธรรมตามที่สังคมต้องการ ผู้ที่ได้รับการฝึกอบรมทางใจให้ถูกวิธีจะสามารถพัฒนาใจได้

บุคคลที่มีจิตใจสงบและคิดแต่ในสิ่งที่ดีแล้ว ก็จะมีผลทำให้สภาพทางร่างกาย พฤติกรรมหรือการประพฤติปฏิบัติเป็น ไปแต่ในสิ่งที่ดีงาม การพัฒนาตนนั้น บุคคลทุกคน จำเป็นที่จะต้องลงมือฝึกปฏิบัติด้วยตนเอง จึงจะสามารถพัฒนาตนได้ เพราะการพัฒนาตนในลักษณะนี้เป็นการฝึกตนเอง หรือฝึกจิตให้หลุดจากกิเลสและเกิดความอดกลั้นต่อสิ่งยั่วยู่ทั้งหลาย ในการพัฒนามีความจำเป็นจะต้องพัฒนาตัวปัญญา เพื่อที่จะให้บุคคลนั้นสามารถ

คล้ายความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย ชีวิตจะได้ไม่เป็นทุกข์ นอกจากนี้จะต้องรู้จักขมใจไว้ในอารมณ์ที่น่าใคร่น่าปรารถนา และอารมณ์ไม่เป็นที่น่าพอใจ จะต้องรู้จักปรับปรุงตัวเองให้ดีขึ้น เพราะมนุษย์นั้นดีได้ประเสริฐได้ด้วยการฝึกฝนอบรมพัฒนาตน

๔.๑.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างความหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน

จากการศึกษาพบว่า มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงเกี่ยวข้องกันและกัน ความหมายของการศึกษาก็คือ การฝึกฝนพัฒนาตน การฝึกฝนพัฒนาตนนี้เป็นหลักเป็นเนื้อตัวของการศึกษา การศึกษาคือการพัฒนาชีวิตให้ดำเนินไปตลอด จนกระทั่งบรรลุเป้าหมายคือ อิศรภาพ และสันติสุข ในทำนองเดียวกันความหมายของการพัฒนาตน ก็คือการพัฒนาชีวิต พัฒนาจิตใจ และพัฒนาปัญญาของคนแต่ละคนให้เข้าถึงความสุข ดำเนินชีวิตอยู่เหนือความทุกข์มีความเป็นอิสระในตัวเอง ไม่อิงอยู่กับวัตถุเสพออย่างใดอย่างหนึ่ง

เห็นได้ว่าในความหมายของการศึกษานั้น มีความมุ่งเน้นให้คนมีการพัฒนาตน และคนจะพัฒนาตนได้ ก็อาศัยการศึกษาเป็นพื้นฐานในการพัฒนาชีวิต ซึ่งได้สอดคล้องกับความหมายของการพัฒนาตน ที่ได้มุ่งเน้นถึงการพัฒนาจิตใจ และปัญญา เพราะจะพัฒนาตนได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น ก็เกิดจากการได้รับการศึกษา ที่มุ่งต่อการฝึกฝนอบรมจิตใจของตน และสติปัญญาในการพัฒนาชีวิต และเมื่อได้รับการศึกษาที่ไม่ผิดเพี้ยนแล้ว การพัฒนาตนก็ย่อมจะตามมา

จะอย่างไรก็ตาม หากไม่มีการศึกษาเข้ามาเกี่ยวข้อง ก็ไม่สามารถที่จะพัฒนาจิตใจ และปัญญาได้เลย ความหมายของการศึกษาและความหมายของการพัฒนาตน จึงเป็นปัจจัยสัมพันธ์ให้แก่กันและกันดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ซึ่งชี้ให้เห็นว่า หากไม่มีการศึกษา ก็ไม่มีการพัฒนาตน และการพัฒนาตนจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หากขาดการศึกษาเข้ามามีบทบาทในการให้ความรู้ประสิทธิภาพประสานครุวิชา และถ้าหากไม่มีการพัฒนาตน การศึกษาก็ไร้ความหมายเช่นกัน

โดยสรุป จากการให้ความสัมพันธ์ระหว่างความหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์พบว่า การศึกษาก็คือการพัฒนาตน และมีขึ้นมาเพื่อการพัฒนาตนเท่านั้น หากไม่มีการพัฒนาตน การศึกษาย่อมไม่มีความจำเป็นที่จะต้องมียู่เลย ถึงแม้หากว่าจะมียู่ ก็เป็นการศึกษาที่พลาดเป้า ไม่ใช่เป็นการศึกษาที่มุ่งตรงต่อการพัฒนาชีวิต พัฒนาตนเองให้เจริญก้าวหน้าแต่อย่างใด กลับตรงกันข้ามอาจจะทำให้ผู้ศึกษามีชีวิตอยู่ด้วยความเป็นทาส ขาดอิสรภาพ อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์บางอย่างทางสังคมก็อาจจะเป็นได้

การศึกษาที่มีเหตุปัจจัยต่ออำนาจของราคะ โทสะ โมหะ จะเป็นการศึกษาเพื่อการพัฒนาตนได้อย่างไร

ฉะนั้นในความหมายของการศึกษาที่เป็นไปโดยชอบธรรมแล้ว ก็คือ การศึกษาเพื่อพัฒนาตนนั่นเอง และในภาคส่วนความหมายของการพัฒนาตนก็ได้มุ่งต่อการพัฒนาจิตใจ พัฒนาสติปัญญา ซึ่งแน่นอนที่สุดกระบวนการพัฒนาจิตใจและสติปัญญาจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยหรือเป็นไปได้ถ้าไม่มีการศึกษาเข้ามาเกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับชีวิตของมนุษย์ เมื่อเป็นเช่นนี้ การศึกษาจึงได้เป็นไปเพื่อการพัฒนาตน และการพัฒนาตนก็มีขึ้นได้เพราะอาศัยการศึกษา การศึกษาจึงเป็นเครื่องมือให้มนุษย์พัฒนาชีวิตและสังคม เพื่อความเป็นอยู่ที่ดีมีความสุข บุคคลที่ได้รับการพัฒนาตนดีแล้ว จะอยู่ที่แห่งใด ย่อมนำพาสถานที่แห่งนั้นให้น่าอยู่ เป็นรมณีสถาน ตลอดถึงสังคมใดที่มีบุคคลากรได้รับการฝึกฝนพัฒนาตนดีแล้ว ก็จะเป็นผลทำให้สังคมนั้น ๆ เต็มไปด้วยบุคคลที่มีประสิทธิภาพ และเป็นบุคลากรที่ดีของชาติบ้านเมืองอีกด้วย นี่คือประโยชน์ที่เห็นได้ชัดเจนจากการศึกษาเพื่อพัฒนาตน

๔.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างจุดมุ่งหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน

ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๔.๒.๑ จุดมุ่งหมายของการศึกษา

จากการศึกษาทำให้ทราบว่า บุคคลสามารถได้รับผลประโยชน์ทั้งปัจจุบัน เบื้องหน้าและสูงสุด ในระดับปัจจุบันนั้น ถือได้ว่าเป็นประโยชน์ที่เกิดจากการใช้ความเพียรพยายามความสามารถของตนเองเป็นหลักโดยใช้สติปัญญาของตนเองในทางที่ชอบที่ควรเพื่อให้ได้มาในสิ่งที่ตัวเองต้องการ อาทิเช่น เกียรติยศชื่อเสียงหรือความมีฐานะทางสังคมที่ยกย่องกัน ซึ่งอยู่ในระดับโลกียะ แต่ในระดับโลกุตระนั้น มุ่งไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์เป็นหลัก นั่นก็คือความเป็นพระอรหันต์เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

พระพรหมคุณาภรณ์ ได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของคนที่มี “การศึกษาว่า คนที่มีการศึกษา จบการศึกษาแล้ว เรียกว่า “บัณฑิต” คือคนที่ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท พัฒนาชีวิตของตนจนบรรลุถึงประโยชน์ที่เป็นจุดหมาย ทั้ง ๓ คือ ทิฏฐิธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ และปรมัตถะ”^๖ “การศึกษาต้องสร้างให้คนธรรมดาเป็นคนที่ได้รับการศึกษาที่เรียกว่าเป็น “บัณฑิต” และการศึกษาก็เป็นเครื่องมือให้แก่บัณฑิตในการดำเนิน

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนากับการพัฒนาสังคม, หน้า ๓-๗.

ชีวิตและบำเพ็ญประโยชน์แก่สังคม”^๓ “การศึกษาจึงสามารถพัฒนาศักยภาพมนุษย์ให้เป็นผู้มีความสุข”^๔ “โดยไม่ต้องอิงกับวัตถุ อินทรีย์สัมผัสที่ตอบสนอง”^๕

จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นเครื่องมือในการช่วยพัฒนามนุษย์ให้เกิดปัญญา เพราะเมื่อสามารถพัฒนาให้เกิดปัญญาแล้ว ก็ได้ชื่อว่าเป็น “บัณฑิต” ซึ่ง บัณฑิต ในความหมายก็คือ เป็นผู้ที่ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาอันนำไปสู่การมีชีวิตที่เป็นประโยชน์ ที่มีสุข ทั้งต่อตนเอง และผู้อื่น

เมื่อเป็นดังนี้แล้วการศึกษาจึงต้องทำหน้าที่ในการถ่ายทอดศิลปวิทยาหรือวิชาการ วิชาชีพต่าง ๆ ให้แก่ผู้ศึกษาทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์และจุดมุ่งหมายของการศึกษานั้นเป็นหลัก ส่วนประโยชน์เบื้องต้น เป็นการได้ประโยชน์จากความเป็นผู้มีคุณธรรมภายในจิตใจ มีความประพฤติอันดีงาม มีความมั่นใจในสิ่งที่ตัวเองทำ และมีความสุขทางด้านจิตใจ

ดังนั้นการศึกษาจึงมีหน้าที่ในการพัฒนาตน คือพัฒนาให้เป็นคนโดยสมบูรณ์ นั่นก็หมายถึงการพัฒนาสติปัญญาให้รู้ทันรู้เท่าต่ออารมณ์ความรู้สึกของตนเอง เพื่อจะได้ไม่ต้องตกเป็นทาสของอารมณ์เหล่านั้น ซึ่งประกอบไปด้วย โลก โกรธ หลง เสียส่วนใหญ่ จุดมุ่งหมายของการศึกษาโดยที่แท้ก็คือการพัฒนาตัวมนุษย์นี้แหละ หรือจะเรียกว่าพัฒนาตนก็ว่าได้ เพราะเป็นจุดมุ่งหมายของการศึกษาโดยตรง และหลีกเลี่ยงไม่ได้

บุคคลจะได้รับผลประโยชน์สูงสุดจากการศึกษา นั่นก็ได้อีกคนจะต้องมีศักยภาพในการพัฒนาตนเองไปสู่ความมีอิสรภาพ หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง โดยสิ้นเชิง มีชีวิตที่เป็นสุข มีกำลังสติปัญญาในการแก้ไขปัญหาค่าต่าง ๆ ได้ เป็นผู้อยู่อย่างปราศจากทุกข์บีบคั้นในชีวิตของความเป็นมนุษย์

จากการศึกษาจุดมุ่งหมายของการศึกษาพบว่า พระพรหมคุณาภรณ์ ได้ชี้ให้เห็นว่าเป็นจุดมุ่งหมายเดียวกันกับจุดมุ่งหมายของชีวิต นั่นก็คือ ชีวิตที่ต้องการความสุข ความเป็นอยู่ที่สบาย มีอิสรภาพ หลุดพ้นจากความทุกข์ต่าง ๆ อันจะก่อให้เกิดความไม่สบายกายไม่สบายใจ และการถูกอำนาจครอบงำของปัจจัยแวดล้อมภายนอก โดยที่จะทำอย่างไรให้มีความ

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน, หน้า ๑๐.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่อสันติภาพ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๑๘), หน้า ๒๔.

^๕ พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, หน้า ๑๐.

เป็นใหญ่ในกิจการที่จะกำหนดความเป็นอยู่ของตนให้ได้มากที่สุด^{๑๑} นั่นก็คือมนุษย์เป็นสัตว์ที่จะมีชีวิตที่ดั่งงามได้ก็ด้วยการศึกษา คือต้องเรียนรู้ฝึกหัดพัฒนา เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่อยู่รอดได้ด้วยการฝึกฝนพัฒนาตนเอง และยิ่งฝึกฝนพัฒนาก็ยิ่งเจริญงอกงามบรรลुकความดีเลิศ ชีวิตจะประเสริฐยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ^{๑๒}

แนวทางที่ท่านได้กล่าวนี้ สามารถเรียกอีกอย่างหนึ่งได้ว่า การพัฒนาตน มนุษย์จะเข้าถึงซึ่งความเป็นอิสรภาพหลุดพ้นจากทุกข์ได้นั้น การฝึกฝนพัฒนาตนเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด และเป็นสิ่งที่ควรจะทำ เพราะการชีวิตความสุขความทุกข์ของมนุษย์ย่อมอาศัยเหตุปัจจัยจากการฝึกฝนพัฒนาตนเอง

๔.๒.๒ จุดมุ่งหมายของการพัฒนาตน

พระพุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายสูงสุด คือความเป็นพระอรหันต์ ซึ่งจัดว่าเป็นจุดมุ่งหมายที่มนุษย์สามารถพัฒนาตนเองให้บรรลุดังได้ด้วยการฝึกฝนพัฒนาตนเอง การพัฒนาตนนั้น ถือได้ว่ามีจุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาชีวิตให้ได้พัฒนาไปสู่ความสุข ความสงบ ซึ่งก็จะมีผลต่อสังคมด้วย เนื่องจากชีวิตและสังคมเป็นองค์ประกอบที่สัมพันธ์กัน ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์กล่าวว่า “สังคมก็ดี ชีวิตก็ดี เป็นเรื่องเดียวกัน เป็นเหตุปัจจัยต่อกันชีวิตของตนเป็นอย่างไร ก็มีผลกระทบต่อสังคมนั้นด้วย และสังคมเป็นอย่างไร ก็จะมีผลกระทบต่อชีวิตของบุคคลนั้นด้วย^{๑๓}

จุดมุ่งหมายของการพัฒนาตน มีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะให้บุคคลมีอิสรภาพในตัวเอง ไม่ตกเป็นทาสอยู่ในอำนาจของกิเลส และสามารถละวางจากความยึดมั่นถือมั่น ด้วยการฝึกฝนพัฒนาตนให้เห็นซึ่งสังขรรณความจริง นอกจากนี้จุดมุ่งหมายของการพัฒนาตน ไม่เพียงแต่จะพัฒนาตนเองเท่านั้น แต่หากมีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาสภาพแวดล้อมปัจจัยทางสังคมอีกด้วย เนื่องจากว่าความเป็นมนุษย์ไม่อาจจะเป็นอยู่ได้ลำพังเพียงแค่ตัวคนเดียว แต่หากจำต้องพึ่งพิงสิ่งที่อยู่รอบ ๆ ตัวเองด้วย ถ้าหากปัจจัยแวดล้อมภายนอกมีปัญหา ก็ยากแท้ที่

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), หยาดเพชร หยาดธรรม ภูมิปัญญาเพื่อการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), จิตวิทยาเพื่อการพัฒนาตนตามแนวธรรมชาติ, (กรุงเทพมหานคร : มุขนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๑๑.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน, พระราชวรมุนี, มองอเมริกาแก้ปัญหาไทย, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๘.

จะทำให้การพัฒนาตนดำเนินไปสู่จุดมุ่งหมายอย่างที่ต้องการได้ มนุษย์สามารถที่จะพัฒนาตนให้มีปัญญาระดับสูงสุดได้ ความเป็นอิสระภาพในตัวเอง การหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ย่อมมีแก่บุคคลที่พัฒนาปัญญาถึงที่สุดแล้ว การเห็นถึงจุดมุ่งหมายในการศึกษาหรือจุดมุ่งหมายในการพัฒนาตน ย่อมที่จะส่งผลให้บุคคลมีความขวนขวายในการพัฒนาตนไปยังเป้าหมายตามที่ตนได้กำหนด

๔.๒.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างจุดมุ่งหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน

จากการศึกษาพบว่า จุดมุ่งหมายของทั้งสองต่างมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันและกันอย่างปรากฏชัด และได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับจุดมุ่งหมายของชีวิต ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ กล่าวว่าจุดมุ่งหมายของการศึกษา ก็คือการพัฒนาตัวบุคคลให้ได้รับความสุข ความเป็นอยู่ที่สบาย และมีความเป็นอิสระภาพในชีวิต คือ การใช้ชีวิตที่เป็นไปโดยชอบธรรมไม่ขึ้นต่ออำนาจของวัตถุนิยมหรือบริโภคนิยมนั่นเอง ล้วนสำเร็จมาจากการฝึกฝนพัฒนาตนเองโดยทั้งสิ้น นอกจากนี้การศึกษาก็เป็นตัวช่วยจุดประกายให้ดำเนินการต่อการฝึกฝนพัฒนาตน พัฒนาชีวิต หรือแม้แต่จะพัฒนาสังคมรอบข้างก็ตามที่

จะเห็นได้ว่าจุดมุ่งหมายของการศึกษาจะเกิดประสิทธิผลได้นั้น ก็ต่อเมื่อมีการพัฒนาตน ไม่ใช่จะมีเพียงการศึกษาขึ้นมาลอย ๆ โดยปราศจากการฝึกฝนพัฒนาตนเอง จุดมุ่งหมายของการศึกษาจึงมีความเชื่อมโยงกันกับจุดมุ่งหมายของการพัฒนาตน ในทำนองเดียวกันนั้น จุดมุ่งหมายของการพัฒนาตน ก็มีจุดมุ่งหมายเดียวกันกับจุดมุ่งหมายของการศึกษา ตรงที่ว่าเพื่อให้บุคคลมีความสุข มีความสงบเย็น ที่สำคัญคือจะต้องมีอิสระภาพในตัวเอง ซึ่งตรงนี้ไม่ต่างอะไรจากจุดมุ่งหมายของการศึกษาเลย

เพราะจุดมุ่งหมายของการศึกษาเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาตน ส่วนจุดมุ่งหมายของการพัฒนาตนนั้นจะได้มาก็ต่อเมื่อได้รับผลจากการศึกษาแล้ว ไม่มีใครสามารถพัฒนาตนเองได้ โดยปราศจากการศึกษาแม้แต่เพียงน้อย ต่างแต่ลักษณะทางการศึกษาว่าจะไปในรูปแบบไหน นอกกรอบในระบบหรือตามอัธยาศัย แต่ชีวิตจำเป็นต้องมีการศึกษา จึงจะสามารถพัฒนาตนได้

ทำนองเดียวกันการศึกษาที่มีพลังอัตโนมัติเป็นต้นว่า สุดท้ายก็เป็นการพัฒนาตัวอัตโนมัติให้เจริญงอกงามขึ้นไปเท่าเทียมกับวุฒิภาวะทางการศึกษาที่ตนได้มา เมื่อเรียนจบปริญญาตรี โท หรือเอก อัตตาก็มีอยู่ก็ต้องจบปริญญาตรี โท เอกติดตามไปด้วย การศึกษาแบบนี้ หาได้เป็นไปเพื่อการพัฒนาตนแต่อย่างใดไม่ เมื่อกล่าวโดยนัยทางพระพุทธศาสนา เพราะการศึกษา

ในทางพระพุทธศาสนา จะต้องเป็นไปเพื่อการพัฒนาตน เกิดสันติสุขในชีวิต มีความเป็นอยู่โดยชอบธรรม ที่สำคัญจะต้องเป็นอิสรภาพไม่เป็นทาสของกิเลส ลดละอกุศลภายใน ให้ลดน้อยลงไปตามลำดับ จนไม่มีหลงเหลือไปในที่สุด ซึ่งเรียกว่า พระอรหันต์ การพัฒนาตนจึงจะถือว่าสำเร็จผลโดยบริบูรณ์

ดังนั้นเมื่อก้าวโดยนัยพระพุทธศาสนาแล้ว จุดมุ่งหมายของการพัฒนาตนจะสมประสงค์ดังมุ่งหวังได้นั้น ก็จะต้องอาศัยการศึกษาเป็นมูลเหตุนั่นเอง ความสัมพันธ์กันระหว่างจุดมุ่งหมายของการศึกษากับจุดมุ่งหมายของการพัฒนาตนจึงมีความเชื่อมโยงกันดังกล่าวแล้วนั้น

โดยสรุป ความสัมพันธ์ระหว่างจุดมุ่งหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน จากการศึกษิตตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์พบว่า เป็นจุดมุ่งหมายของชีวิตมนุษย์ที่จะได้มาด้วยการฝึกฝนพัฒนาตน ซึ่งอาศัยการศึกษาเป็นแนวทางของการพัฒนาตน จึงเป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาตน แม้แต่การพัฒนาตนเอง ก็เป็นการพัฒนาชีวิตให้เข้าถึงสันติภาพหลุดพ้นจากภาวะทุกข์บีบคั้นภัยคุกคามต่าง ๆ แต่ทั้งนั้นและทั้งนี้ ก็มีความจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้วิธีฝึกหัดพัฒนาตน ซึ่งก็หนีไม่พ้นเรื่องของการศึกษาเข้ามาเกี่ยวข้อง เพราะชีวิตมนุษย์ไม่สามารถที่จะละทิ้งการศึกษาไปได้เลย

ชีวิตมนุษย์เกิดมาต้องควบคู่อยู่กับการศึกษาจึงจะสามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองให้เจริญงอกงามไปบุลย์ได้ มิฉะนั้นก็จะอยู่อย่างสัตวชาติญาณ ซึ่งไม่ต่างอะไรกับบรรดาสัตว์เดรัจฉานทั่วไป ดีไม่ดีสัตว์เหล่านั้นอาจจะคิดว่ามนุษย์บางคนที่ขาดการฝึกหัดพัฒนาก็เป็นได้ เพราะสัตว์เหล่านั้นมีชีวิตอยู่ได้โดยไม่ต้องมีการฝึกฝนพัฒนาอะไรเลย แต่มนุษย์ต่างจากสัตว์ตรงที่ดีได้เจริญได้ ด้วยการฝึกหัดพัฒนาตนเอง ถึงขนาดสามารถเป็นได้แม้กระทั่งเป็นพระพุทธเจ้า เมื่อฝึกฝนพัฒนาตนเองถึงที่สุดแล้ว

ฉะนั้นเมื่อก้าวถึงจุดมุ่งหมายของการศึกษาตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ก็คือ การศึกษาเพื่อพัฒนาตนนั่นเอง และการพัฒนาตนจะเป็นไปตามจุดมุ่งหมายได้นั้น ก็ต้องขึ้นอยู่กับการศึกษา ว่ามีการศึกษาที่ถูกต้องหรือไม่ จึงจะสามารถพัฒนาตนไปสู่หนทางอันชอบธรรมนั้นได้ นั่นก็หมายถึงความหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงนั่นเอง

๔.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างความสำคัญของการศึกษากับการพัฒนาตนตาม

ทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๔.๓.๑ ความสำคัญของการศึกษา

จากการศึกษาพบว่า การศึกษานั้นได้เป็นเครื่องสนับสนุนให้คนมีความรู้ ความชำนาญในการประกอบอาชีพ การศึกษาได้ช่วยให้คนดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข การศึกษาได้ช่วยให้รู้คุณค่าของศิลปะ วัฒนธรรม ประเพณีของชาติ และการศึกษาได้ช่วยให้คนเคารพกฎหมาย รู้จักหน้าที่ของตนและมีระเบียบวินัย ตลอดจนการศึกษาได้ช่วยอบรมบ่มนิสัยให้มีคุณสมบัติที่ดี จะเห็นได้ว่าการศึกษานั้นได้ช่วยพัฒนามนุษย์ให้มีความรู้ความสามารถ มีความคิดความอ่าน มีความประพฤติที่ดีงาม รู้จักค่านิยมคุณธรรมของบุคคล ทั้งนั้นและทั้งนี้ การศึกษาได้ช่วยให้การดำรงชีวิตอยู่ในสังคมเป็นไปอย่างมีความสุข จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาได้มีความสำคัญในการที่จะพัฒนาตนพัฒนาตัวบุคคล และ พัฒนาเศรษฐกิจ พัฒนาประเทศชาติ ให้มีความเจริญรุ่งเรือง มีความก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป ประเด็นดังกล่าวเหล่านี้ได้เป็นตัวชี้ให้เห็นถึงความสำคัญเกี่ยวกับการศึกษาได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้แล้ว ความสำคัญของการศึกษาตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ จะต้องประกอบไปด้วยส่วนสำคัญอีก ๓ ประการด้วยกัน นั่นก็คือ

๑. จะต้องมีความรู้ความเข้าใจ ในสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เพื่อให้เป็นประโยชน์ในการปรับตัว และอยู่กับสภาพสิ่งแวดล้อมเหล่านั้นอย่างถูกต้อง การรู้จักปรับตัวเพื่อให้อยู่รอด ย่อมมีความจำเป็นที่จะต้องรู้ว่าสิ่งใดควรปรับที่ใด อย่างไร ฯลฯ

๒. จะต้องรู้จักปรับตัวเพื่อเพิ่มพูนความสามารถในการดำรงอยู่โดย มีการพัฒนาองค์ประกอบภายนอก ทางด้านร่างกายให้มีความสามารถ มีความพร้อมในการดำเนินชีวิตในแต่ละวัน ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องให้ความสำคัญดูแลเอาใจใส่ในสุขภาพร่างกาย มิฉะนั้นหากสุขภาพร่างกายเกิดภาวะผิดปกติขึ้นมา ไม่ว่าจะเป็นด้วยโรคภัยไข้เจ็บหรือเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตามที่ จะไม่สามารถเอื้อต่อการทำประโยชน์ต่าง ๆ ที่ควรทำได้เลย จึงต้องหมั่นดูแลให้มีความเจริญเติบโตแข็งแรง และมีสุขภาพที่ดีอยู่เสมอ ๆ ฯลฯ

นอกจากนี้การพัฒนาองค์ประกอบภายใน ทางด้านจิตใจให้แข็งแกร่งสามารถยิ่งขึ้น ก็เป็นสิ่งสำคัญ เช่น ฝึกให้มีสติปัญญามากขึ้น มีคุณธรรมอื่น ๆ เช่น เมตตากรุณาสูงขึ้น เหล่านี้เป็นต้น เป็นสิ่งที่จะต้องมีการพัฒนาให้มีศักยภาพที่ดีขึ้นมา ฯลฯ

๓. จะต้องรู้จักเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ ตลอดจนปรับสิ่งแวดล้อมให้เป็นประโยชน์แก่ตน โดยได้แบ่งออกเป็น ๔ ประเด็นดังต่อไปนี้

๑. การรู้จักถือเอาประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมเท่าที่มีอยู่ โดยไม่เป็นโทษ
๒. การไม่ทำลายหรือทำตนให้เป็นอันตรายแก่สิ่งแวดล้อมที่เกื้อกูลแก่ชีวิต
๓. การทำตนให้เกื้อกูลแก่สิ่งแวดล้อม เพื่อให้ตนเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่ง ซึ่งร่วมสร้างสิ่งแวดล้อมที่ดี อันเป็นประโยชน์ร่วมกัน
๔. การรู้จักสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ และสร้างสิ่งแวดล้อมใหม่ ๆ ที่อำนวยประโยชน์แก่ชีวิต^{๓๓}

จากความสำคัญของการศึกษาดังกล่าว ได้มีมุมมองในด้านการพัฒนาบุคคลให้เป็นคนที่มีความรู้ความสามารถเป็นเลิศทั้งด้านวิชาการและวิชาชีพ และในขณะเดียวกันการศึกษายังมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาบุคคลให้เป็นคนดี มีคุณธรรม ส่วนในด้านการดำเนินชีวิตและการทำงาน เมื่อการศึกษาทำหน้าที่ทั้งสองอย่างแล้ว การศึกษาจึงมีความสำคัญต่อการศึกษาพัฒนาบุคคล พัฒนาสังคม พัฒนาประเทศชาติ

จะเห็นว่าการศึกษาที่พระพรหมคุณาภรณ์กล่าวถึงนั้น มีความสำคัญอยู่มากทีเดียว แต่สิ่งสำคัญของการศึกษาโดยแท้จริงแล้ว จะต้องเน้นให้รู้และเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ตลอดจนถึงการดำเนินชีวิตอยู่ท่ามกลางสิ่งแวดล้อมด้วยการพัฒนาจิตใจให้เข้มแข็งมีคุณธรรม ตลอดจนมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม จะเห็นว่าสิ่งแวดล้อมทางสังคมจะเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างมาก บุคคลจะมีสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ดีก็ต่อเมื่อบุคคลรอบข้างได้รับการศึกษาเรียนรู้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องด้วย^{๓๔}

๔.๓.๒ ความสำคัญของการพัฒนาตน

พระพุทธศาสนานั้น เป็นศาสนาแห่งการทำความเพียร ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “บุคคลจะล่วงพ้นทุกข์ได้ ด้วยความเพียร”^{๓๕} จากพระพุทธรคำรัสนี้ทำให้ทราบได้ว่า การพัฒนาตนมีความสำคัญต่อมนุษย์มากน้อยแค่ไหน ซึ่งแน่นอนที่สุดว่ามนุษย์ทุกคนย่อมปรารถนาที่จะพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ดำรงชีวิตอยู่อย่างไม่ลำบาก ไม่มีความเดือดร้อน

^{๓๓} คุรยละเอียดใน, พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่, หน้า ๑๔-๑๕.

^{๓๔} คุรยละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕-๑๖.

^{๓๕} พุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๑๖๖/๕๔๔.

กระวนกระวายใจจากสิ่งอื่นใด ซึ่งเป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคนต้องการ การพัฒนาตนจึงเป็นปัจจัยหลักอันสำคัญที่เดียวต่อการได้รับอิสรภาพ หรือหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงนั่นเอง ความสำคัญของการพัฒนาตนเป็นการบอกเงื่อนไขให้มนุษย์ได้ตื่นรู้ถึงความสำคัญที่ตนต้องฝึกฝนพัฒนาตนเอง มิฉะนั้น อะไรก็ตามที่ ไม่ว่าจะเป็นคุณธรรมความดีต่าง ๆ มนุษย์จะไม่สามารถได้มาอย่างง่ายดาย เพราะสิ่งเหล่านั้น ล้วนแต่จะต้องผ่านการฝึกฝนพัฒนาตนมาทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นหน้าที่การงาน หรือการใช้ชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันวัตถุสภาพ ไม่เป็นทาสของการเสพอารมณ์ทางทวาร ๖ เหล่านี้เป็นต้น

จากการศึกษาความสำคัญของการพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ พบว่า การพัฒนาตนนั้นได้เป็นบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์ที่ไม่สามารถละเลยได้เลย เพราะเป็นการพัฒนาปัญญาให้รู้เท่าทันต่ออำนาจของกิเลสทั้งหลาย แต่การที่จะพัฒนาปัญญาให้เกิดมีขึ้นได้นั้น ก็จะต้องกระทำความเพียร ผู้ใดมีความเพียรน้อย ก็จะหลุดพ้นจากความทุกข์ได้น้อย ผู้ใดมีความเพียรมาก ก็จะหลุดพ้นจากความทุกข์ได้มาก แต่ถ้าหากมีความเพียรสูงสุด ก็จะมีชีวิตจิตใจอยู่เหนือความทุกข์ทั้งปวง เป็นชีวิตที่ประเสริฐ เรียกบุคคลประเภทนี้ว่า พระอรหันต์ เพราะมีปัญญาสูงสุดในการกำจัดทุกข์ได้สิ้นเชิง ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า บุคคลมีความเป็นอยู่ด้วยปัญญา นักปราชญ์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่ามีชีวิตประเสริฐ^{๑๖} ในชีวิตมนุษย์จะประเสริฐได้ ก็ต่อเมื่อมีการพัฒนาตน และการพัฒนาตนนี้แหละ คือการพัฒนาปัญญาให้ถึงซึ่งความเป็นอิสรภาพ

จะเห็นได้ว่ามนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก ถ้าไม่ฝึกก็ไม่ประเสริฐ^{๑๗} เมื่อไม่ฝึกฝนพัฒนาตน ชีวิตของมนุษย์ก็หาได้ประเสริฐแต่อันใดไม่ ที่ควรค่าแก่การชื่นชมยินดี มีหน้าซ้ำความเป็นอยู่ก็สู้บรรดาสัตว์ทั้งหลายไม่ได้ ที่อยู่ได้ด้วยสัญชาตญาณ และก็อาจจะด้อยกว่าสัตว์เหล่านั้นอีกด้วย ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ก็ได้กล่าวว่า สัตว์เหล่านั้น เกิดมาแล้วอาศัยสัญชาตญาณก็อยู่ได้ แต่มนุษย์อาศัยสัญชาตญาณได้น้อยมาก เมื่อเกิดมาสัตว์อื่นสามารถช่วยตัวเอง เดิน ว่ายน้ำ ได้แทบจะทันที หากินได้แทบจะทันที มนุษย์เกิดมาแล้วช่วยตัวเองแทบไม่ได้เลย ทุกอย่างต้องเรียนรู้ ทุกอย่างต้องฝึก แม้แต่การกิน ก็ต้องฝึก การเดินก็ต้องฝึก

^{๑๖} ตี.ส. (ไทย) ๑๕/๗๓/๘๐.

^{๑๗} คุรยละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), รุ่งอรุณของการศึกษาเบิกฟ้าแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๘๘.

การขบถ่ายก็ต้งฝึก การดำเนินชีวิตทุกอย่างของมนุษย์ได้มาจากการฝึก^{๑๘} การฝึกก็คือ ทำให้พัฒนาขึ้นด้วยสติและปัญญา^{๑๙} การมีปัญญาแก้ไขปัญหาค่าง ๆ ได้ สร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ได้ จัดการดำเนินการต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วง โปร่งโล่งไปได้นี้เรียกว่า หลุดพ้นเป็นอิสระ นั่นคืออิสรภาพ ซึ่งได้แก่อิสรภาพทางกาย อิสรภาพทางสังคม อิสรภาพทางจิตใจ และอิสรภาพทางปัญญา^{๒๐}

ฉะนั้นในความสำคัญของการพัฒนาตนตามทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ มนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐก็ต่อเมื่อได้รับการฝึกฝนพัฒนาตนดีแล้วเท่านั้น มนุษย์สามารถพัฒนาตัวเองได้อย่างสูงสุดไม่มีขอบเขตจำกัด บุคคลที่พัฒนาตนได้สูงสุดนั้นสามารถเป็นได้แม้กระทั่งพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพระพุทธเจ้า และพระอรหันต์ พระอริยบุคคล เป็นต้น ซึ่งบรรดาสัตว์ทั่วไป ไม่สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองได้ หากจะมีบ้างก็ต้องอาศัยมนุษย์เป็นผู้ฝึกให้ และมีขอบเขตจำกัดในการฝึก ที่สำคัญสัตว์เหล่านั้นมีความเป็นอยู่ด้วยสัญชาตญาณ แต่ข้อดีของสัตว์เหล่านี้คือ สามารถดำรงชีวิตอยู่เองได้ ซึ่งแตกต่างจากมนุษย์ มนุษย์ต้องได้รับการฝึกฝนพัฒนาตนเท่านั้น จึงจะมีชีวิตอยู่รอดได้ เริ่มตั้งแต่การฝึกหัดยืน เดิน นั่ง นอน กิน พุด เหล่านี้เป็นต้น

๔.๓.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างความสำคัญของการศึกษากับการพัฒนาตน

จากการศึกษาพบว่า ความสำคัญของการศึกษา ได้เป็นปัจจัยสนับสนุนต่อการพัฒนาตน เพราะชีวิตมนุษย์นั้นจะต้องมีการฝึกหัดพัฒนาเรียนรู้ ไม่มีการศึกษาเรียนรู้ ชีวิตจะฝึกฝนพัฒนาตนไม่ได้ ขณะเดียวกันเมื่อชีวิตรู้ถึงความสำคัญที่ตนต้องพัฒนาตัวเองว่าจะประเสริฐได้ก็ต่อเมื่อได้ฝึกฝนพัฒนาตน ก็ยอมไม่ละทิ้งการศึกษา หรือต้องเข้ามาพึ่งพิงการศึกษา เพื่อฝึกฝนพัฒนาตนนั่นเอง ความสัมพันธ์กันระหว่างความสำคัญของการศึกษากับการพัฒนาตนนั้น จึงไม่อาจที่จะแยกออกจากกันได้ มีความเกี่ยวพันต่อกันและกันอย่างนี้ไปตลอด เพราะชีวิตมนุษย์จะดีได้ ประเสริฐได้ ก็ต่อเมื่อมีการฝึกฝนพัฒนาตน ชีวิตมนุษย์ไม่ใช่ประเสริฐขึ้นมาได้ด้วยเพียงแต่การได้เกิดมาเป็นมนุษย์เท่านั้น แต่จะต้องผ่านขั้นตอนการฝึกฝนพัฒนาตนอย่างมีประสิทธิภาพประสิทธิผล เป็นไปอย่างถูกต้องครบถ้วนกระบวนการ

^{๑๘} คุราลละเอียดยใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน, หน้า ๑๒.

^{๑๙} คุราลละเอียดยใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพฯมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓.

^{๒๐} คุราลละเอียดยใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘-๑๙.

ไม่พลาดเป้าของชีวิต เป็นประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่น หรือมีชีวิตอยู่อย่างไม่มีทุกข์บีบคั้นกั๊กคุกคาม ก็ต่อเมื่อชีวิตได้ให้ความสำคัญแก่การพัฒนาตนเอง และให้ความสำคัญกับการศึกษา และอาศัยการศึกษานี้แหละ เป็นเครื่องมือในการฝึกฝนพัฒนาตน จะเห็นได้ว่า ความสำคัญของการศึกษาก็ดี ความสำคัญของการพัฒนาตนก็ดี ได้เป็นแบบแผนสำคัญในการพัฒนาชีวิตมนุษย์ การให้ความสำคัญกับการศึกษา ก็คือการให้ความสำคัญกับการพัฒนาตน ทั้งสองปัจจัยนี้ได้อิงอาศัยซึ่งกันและกัน

โดยสรุป จากความสัมพันธ์ระหว่างความสำคัญของการศึกษากับการพัฒนาตนที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น ทำให้ทราบว่า การให้ความสำคัญกับการศึกษาและการพัฒนาตน เป็นสิ่ง ที่ควรกระทำให้ปรากฏแก่ชีวิตมนุษย์ ที่มีโอกาสเกิดมาในชาติหนึ่ง ๆ เพราะการดำเนินชีวิตของมนุษย์ล้วนแต่จะต้องอาศัยการศึกษาและการพัฒนาตน เพื่อพัฒนาชีวิตให้บรรลุไปยังเป้าหมายนั้น ๆ ตลอดถึงการใช้ชีวิตอยู่ในสังคมสภาพแวดล้อมและปัจจัยอื่นๆ ในการดำรงชีวิตของความเป็นมนุษย์ การใช้สติปัญญาในการเข้าไปแก้ไขปัญหาคือเป็นทางรอดเดียวแห่งการชนะอุปสรรคทั้งปวง ที่ผ่านเข้ามาในชีวิต และด้วยเหตุนี้ชีวิตจึงจำเป็นต้องมีการศึกษาเพื่อบ่มเพาะปัญญาให้แก่กล้าเพียงพอต่อการช่วยขจัดปัญหาต่าง ๆ ที่เป็นอยู่ในชีวิตแต่ละวัน โดยเฉพาะปัญหาที่เกิดจากกิเลสเป็นแรงจูงใจให้เกิดความอยากไปต่าง ๆ นานา และต้องเสาะแสวงหาจนกว่าจะได้มา ซึ่งเป็นปัญหาทำให้ชีวิตมนุษย์ต้องพบกับปัญหามากมายหลายประการ เพราะมีความอยากเกินความจำเป็น

เหตุปัจจัยเหล่านี้ คือที่มาของความทุกข์ทั้งหมด การศึกษาเรียนรู้เพื่อพัฒนาตนจึงมีความสำคัญอย่างมาก ทั้งนั้นและทั้งนี้ ก็เพราะมนุษย์ได้รู้ถึงเหตุผลในการที่ต้องพัฒนาตนเอง หากขาดการพัฒนาตนเองเมื่อไหร่ ความเจริญก้าวหน้าในชีวิตก็เป็นอันต้องหยุดชะงักไปด้วย และอาจจะมีทุกข์เพิ่มขึ้นมาแทนที่ถ้าเป็นเช่นนี้ ชีวิตจำเป็นจะต้องฝึกฝนพัฒนาตนอยู่เสมอ จะได้ไม่ก่อเกิดปัญหาอันไม่พึงประสงค์ตามมา นั่นก็คือความทุกข์นั่นเอง ปัญหาใหญ่ของมนุษย์ ไม่มีปัญหาใดจะสำคัญและยิ่งใหญ่เท่ากับปัญหาการมีทุกข์ในชีวิต ฉะนั้นการอาศัยการศึกษาเข้ามาเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ถึงวิธีการพัฒนาตนพัฒนาชีวิต จึงเป็นวิถีแห่งการพัฒนาตน และตรงนี้เองจึงได้เป็นที่มาอันสำคัญว่า การศึกษาเพื่อพัฒนาตน

๔.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของการศึกษากับการพัฒนาตน

ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๔.๔.๑ องค์ประกอบของการศึกษา

จากการศึกษาได้พบว่ามีอยู่ด้วยกัน ๒ ประการ คือ ปรโตโมสะ และโยนิโสมนสิการ บุคคลผู้มีปรโตโมสะและโยนิโสมนสิการที่ดีแล้ว ย่อมมีความคิดเห็นถูกต้องเป็นสัมมาทิฐิมั่นคง ไม่แปรเปลี่ยนง่าย ไม่สั้นไหว่ง่าย และย่อมมองสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญา ไม่มองอย่างผิวเผิน หรือมองผลเฉพาะหน้า แต่มองอย่างสืบค้นแยกแยะด้วยเหตุผล พระพุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาแห่งการใช้ปัญญา และปัญญานั้นก็มีใช้ว่าจะเกิดจากความทรงจำ หรือคำบอกเล่าจากผู้อื่นต่อ ๆ กันมาเสียอย่างเดียว หรือแม้กระทั่งการใช้ความคิดเห็นเชิงตรรกะมาอ้างอิงสนับสนุนก็ตาม แต่พระพุทธศาสนายังค้นพบกระบวนการเข้าสู่ความจริงอันสูงสุด นั่นคือการพัฒนาตนให้พ้นจากความทุกข์นั่นเอง

องค์ประกอบของการศึกษาตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์พบว่า ได้มีปัจจัยสำคัญอยู่ ๒ ประการเช่นกัน อันได้แก่ปัจจัยภายนอก กับปัจจัยภายใน ปัจจัยภายนอกนั้นได้แก่ ปรโตโมสะ ภาคส่วนของกัลยาณมิตร ที่ได้ทำหน้าที่เป็นปรโตโมสะที่ดีงาม เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ มิตรสหาย ตลอดจนแหล่งข้อมูลข่าวสารจากที่ต่าง ๆ ปรโตโมสะมีบทบาทในการคอยกระตุ้นเตือน ให้เกิดปัจจัยภายใน ซึ่งเรียกว่า โยนิโสมนสิการ คือการทำไว้ในใจโดยแยบคาย การคิดอย่างถูกวิธี สามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ โยนิโสมนสิการเป็นส่วนสำคัญที่สุดในบรรดาปัจจัยทั้งสองนั้น บุคคลบางคนชีวิตอาจจะไม่จำเป็นจะต้องมีปรโตโมสะ เช่น พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือบุคคลที่เป็นอัจฉริยะยอดเยี่ยม

แต่โยนิโสมนสิการนั้น ไม่มีใครสามารถละทิ้งได้เลย เพราะเป็นองค์แห่งปัญญา ทำให้บุคคลเข้าถึงอิสรภาพความหลุดพ้นจากทุกข์ได้ โยนิโสมนสิการ แม้ว่าจะมีวิธีการคิดหลากหลายวิธี แต่โดยที่สุดแล้วก็สรุปย่อลงเหลือแค่ ๒ วิธี คือวิธีการคิดให้เกิดปัญญาในระดับที่จะสามารถหลุดพ้นจากทุกข์ได้ และอีกระดับหนึ่งเป็นวิธีคิดที่ทำให้ก่อเกิดกุศลธรรมคุณงามความดีในการดำรงชีวิตอยู่ในปัจจุบัน ความสำคัญของการใช้โยนิโสมนสิการ ก็คือ การพิจารณาให้รู้เท่าทันไตรลักษณ์^{๒๐} หรือกฎเกณฑ์ทางธรรมชาตินั่นเอง

^{๒๐} คุรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ธรรมกับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๓๓.

ดังนั้น องค์ประกอบของการศึกษาตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ จึงได้มี ปัจจัยหลักอยู่ ๒ ประการ คือ ปัจจัยภายนอก กับปัจจัยภายใน แต่ความสำคัญของปัจจัยทั้งสองนั้น ปัจจัยภายในถือว่า สำคัญที่สุด เพราะเป็นองค์แห่งปัญญาในการดำรงชีวิตให้เข้าถึง สัจธรรม

นอกจากนี้ ปัจจัยที่สนับสนุนการศึกษาให้สำเร็จที่เกิดจากปัจจัยหลัก ๒ ประการที่ ได้กล่าวไปแล้วในช่วงต้นนั้นอีก ๗ อย่างด้วยกัน คือ

๑. รู้จักเลือกหาแหล่งความรู้และแบบอย่างที่ดี คือ การรู้จักเลือกสรร และใช้ ประโยชน์จากสภาพแวดล้อมทางสังคม โดยเฉพาะการเลือกแหล่งความรู้ และแบบอย่างที่เป็น กัลยาณมิตร

๒. มีชีวิตและอยู่ร่วมสังคมเป็นระเบียบด้วยวินัย คือมีวินัยในการดำเนิน ชีวิต หรือรู้จักจัดระเบียบชีวิต

๓. พร้อมด้วยแรงจูงใจใฝ่รู้ ใฝ่สร้างสรรค์ คือ มีแรงจูงใจที่ถูกต้อง ที่เรียกว่า “ฉันทะ”

๔. มุ่งมั่นพัฒนาตนให้เต็มศักยภาพ คือ มีความมั่นใจในศักยภาพของตนที่ พัฒนาได้ในฐานะที่เป็นมนุษย์

๕. ปรับทัศนคติ และค่านิยมให้สมแนวเหตุผลคือ มีความเชื่อถือ แนวความคิดความเข้าใจ ทัศนคติและค่านิยมที่ดีงาม

๖. มีสติระลึกรื้อรันทันตัวตลอดเวลา คือมีจิตสำนึกต่อกาลเวลา และความ เปลี่ยนแปลงที่จะทำให้ตื่นตัว มีความระลึกรื้อรันทันในการเรียนรู้ พัฒนาการ

๗. แก้ปัญหาและพึ่งพาตนได้ด้วยความรู้คิด คือรู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จัก สำเหนียก รู้จักมองหาคุณค่าและเรียนรู้จากสิ่งต่างๆ^{๒๒}

สถานที่ศึกษาต้องมีความกระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดความเชื่อมั่น ในศักยภาพของตนใน การสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม สถานที่ศึกษาไม่เพียงแต่สถานที่ดี แต่ต้องมีบุคลากรที่ดี เพื่อ เสริมสร้างการกระตุ้นแก่ผู้เรียนเกิดการเปลี่ยนแปลงที่ดีต่อไปได้ และต้องทำหน้าที่เพื่อ ตอบสนองความต้องการต่อชุมชน พร้อมกันไปด้วย มิฉะนั้นก็ ไม่สามารถเป็นเครื่องรองรับ

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ศิลปะศาสตร์แนวพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม), หน้า ๗๑-๗๓.

ความมั่นคง ของความเป็นมหาวิทยาลัย มุ่งประโยชน์สุขของสังคม จะกลายเป็น “การมุ่งเพื่อการผลิตผลิตินทางวิชาการ”^{๒๓}

๔.๔.๒ องค์ประกอบของการพัฒนาตน

จากการศึกษาพบว่าพระพรหมคุณาภรณ์ ได้ใช้คำศัพท์ว่า ทมะ ลึกข่า และภาวนา เป็นองค์ประกอบสำคัญ ซึ่งสามารถใช้แทนกันได้ เพียงแต่ว่า คำว่า ลึกข่า นั้น ใช้กับกระบวนการฝึก ส่วนความหมายของภาวนา จะใช้ในกรณีของการตรวจสอบ และในส่วนของทมะนั้น เป็นคำที่ได้มาจากการมองมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และจำเป็นจะต้องฝึก ซึ่งก็มองให้เห็นถึงความสำคัญของมนุษย์ที่มีความจำเป็นในการฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเอง จะอย่างไรก็ตาม ปัจจัยสำคัญที่จะเข้ามามีบทบาทในการฝึกฝนอบรมมนุษย์ ให้มีชีวิตอยู่อย่างผู้ไกลห่างจากความทุกข์ และการมีชีวิตอยู่ท่ามกลางสังคมที่เต็มไปด้วยความสุข ไม่พ้นไปจากที่มนุษย์ทุกคนต้องพัฒนาฝึกฝนอบรมตนเอง โดยใช้หลักดังกล่าวนี้ เพราะมนุษย์ที่ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พักอันได้โดยยาก แม้แต่เทพเจ้า เทวดา มาร พรหมที่กล่าวกันว่าเลิศ หรือประเสริฐกว่านั้น ยังต้องกราบไหว้บูชา ซึ่งตรงนี้ก็มิใช่พระพุทธรูปทรงเป็นแบบอย่าง เป็นตัวอย่างของมนุษย์ผู้ฝึกตนดีแล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้มนุษย์ทุกคนจะต้องฝึกฝนพัฒนาตนเอง เพราะนั่นมันหมายถึงความแตกต่างระหว่างมนุษย์กับสัตว์โดยทั่วไป และเป็นที่ยืนยันในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาอีกว่า สิ่งทีประเสริฐสำหรับมนุษย์ไม่ใช่ได้มาด้วยการนั่งนอนใจหรืออยู่เฉย หากแต่จะต้องผ่านการฝึกฝนพัฒนาตนนั้นต่างหาก

จากการศึกษาองค์ประกอบของการพัฒนาตน ทมะ ลึกข่า และภาวนา เป็นหลักที่นำมาใช้เพื่อพัฒนาพฤติกรรม มีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันเป็นสำคัญ เริ่มตั้งแต่การใช้ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการรับรู้อย่างไม่เป็นโทษของสิ่งเสพทีเข้ามากระทบ ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมที่ตนได้อยู่ร่วมอาศัย ไม่ว่าจะกับเพื่อนมนุษย์ด้วยกันหรือระบบสิ่งแวดล้อมภายนอกต่าง ๆ ทีจะต้องอาศัยการพึ่งพาอาศัยความเมตตา กรุณาต่อกันและกัน ตลอดถึงการประกอบสัมมาอาชีพทีถูกทีควรเอื้อต่อคุณธรรมความดีในการดำรงชีวิตอยู่ในสังคม พัฒนาจิตใจ ทีมีผลต่อความรู้สึกรับผิตชอบชั่วดี พัฒนาความขยันหมั่นเพียร ความอดทน ความมีสติยั้งคิด สามารถควบคุมตนเองได้ และความมีสมาธิจิตใจแน่วแนในการทำงาน เป็นต้น และพัฒนาปัญญา ซึ่งได้รับพัฒนาการมาจากด้านจิตใจทีดีแล้วนั้น ทำให้มีการพัฒนาความรู้ความเข้าใจถนัดชัดเจน

^{๒๓} คุรยละเอียดใน,พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ทิศทางการศึกษาคณะสงฆ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๓๒-๔๐.

ยิ่งขึ้น ส่งผลให้ก่อเกิดปัญหาที่จะรับรู้ความจริงจากธรรมชาติ เป็นประโยชน์ต่อตนเองและเพื่อนมนุษย์

จะอย่างไรก็ตาม องค์ประกอบของการพัฒนาตนในมุมมองของพระพรหมคุณาภรณ์ ได้เป็นปัจจัยสัมพันธ์ต่อการฝึกฝนพัฒนาชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก ที่จะต้องพัฒนาให้ไปด้วยกัน เพราะพฤติกรรมของมนุษย์ไม่อาจจะแยกได้จากส่วนของจิตใจ การกระทำทุกอย่างล้วนบ่งบอกถึงจิตใจของผู้กระทำ ในทำนองเดียวกัน ส่วนของจิตใจเองก็ไม่อาจจะแยกขาดได้จากส่วนของปัญญา เพราะหากจิตใจว่าวุ่น ฟุ้งซ่าน ไม่มีสมาธิ ก็ไม่สามารถที่จะคิดเห็นอะไรได้ตามความเป็นจริง ในส่วนของปัญญาเอง จะเห็นว่า จะต้องอาศัยคุณภาพจิตใจที่ดีเช่นกัน ถึงจะพัฒนาปัญญาให้มีประสิทธิภาพได้^{๒๔}

๔.๔.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของการศึกษากับการพัฒนาตน

จากการศึกษาองค์ประกอบของการศึกษาและการพัฒนาตนทำให้ทราบว่า มีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันและกัน ดังจะเห็นได้ว่า ปรโตโมสะที่ดี หรือกัลยาณมิตรนั่นเอง กับโยนิโสมนสิการ ได้เป็นปัจจัยสัมพันธ์ต่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์ ซึ่งมีทมะ สิกขา และภาวนา คอยควบคุมพฤติกรรม จิตใจ และปัญญาของมนุษย์ให้อยู่ในหลักของคุณธรรม การที่จะเกิดการพัฒนาตนได้นั้น ย่อมจะต้องอาศัยแหล่งข้อมูลข่าวสารที่ดี ตลอดถึงมิตรสหาย ครูบาอาจารย์คอยชี้แนะแนวทางในการประพฤติปฏิบัติตนให้เกิดความดีงามขึ้นมาในชีวิต แน่นอนที่สุดว่า โยนิโสมนสิการเองเป็นสิ่งสำคัญมากไม่น้อยไปกว่าปรโตโมสะเลย และอาจจะมีมากกว่าด้วยซ้ำไป เพราะหมายถึงตัวปัญญา ทั้งปรโตโมสะและโยนิโสมนสิการ จึงมีเป้าหมายเพื่อให้เกิดปัญญาต่อการพัฒนาตน

ดังจะเห็นได้ว่า การที่จะพัฒนาพฤติกรรม พัฒนาจิตใจ และพัฒนาปัญญาได้นั้น ล้วนแล้วแต่ต้องใช้หลักของโยนิโสมนสิการเข้ามาเป็นส่วนช่วยเหลือทั้งนั้น ไม่มีโยนิโสมนสิการ จะรู้ได้อย่างไรว่าพฤติกรรมอันไหนดีไม่ดี ควรทำหรือไม่ควรทำ ไม่มีโยนิโสมนสิการ จะรู้ได้อย่างไรว่าอะไรควรคิดควรยับยั้ง หรือควรข่มใจตนเองไว้อย่าให้ออกมาเป็นพฤติกรรมที่ไม่ดี และหากไม่มีโยนิโสมนสิการ ก็จะไม่สามารถที่จะพัฒนาปัญญาให้แจ่มแจ้ง หรือให้พ้นจากความทุกข์ที่มีอยู่นั้น ได้เลย ตลอดถึงการมีปัญญาที่จะมองเห็นถึงหลักคุณธรรมต่าง ๆ ที่มนุษย์ควรทำให้เกิดขึ้น ซึ่งเรียกว่าหลักกุศลธรรม

^{๒๔}ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ศิลปศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓๕-๑๔๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ก็ย่อมที่จะเห็นถึงความสัมพันธ์ของปรโตโมสะ และโยนิโสมนสิการ อย่างเห็นได้ชัดว่ามีความสัมพันธ์ต่อการพัฒนาพฤติกรรม จิตใจ และปัญญาของมนุษย์ เพราะ หากไม่มีปรโตโมสะกับโยนิโสมนสิการแล้ว ไชรี ก็ย่อมไม่สามารถที่จะพัฒนาพฤติกรรม จิตใจ และปัญญาให้ประสบความสำเร็จได้เท่าที่ควร และในภาคส่วนของพฤติกรรม จิตใจ และปัญญาเมื่อได้รับการพัฒนาที่ดีแล้ว ย่อมหมุนเวียนเปลี่ยนกลับไปเป็นปรโตโมสะหรือ กัลยาณมิตรที่ดีให้กับบุคคลอื่นอีกต่อไป ซึ่งจะเป็นผลส่งต่อให้บุคคลที่ได้รับนั้น เกิดโยนิโสมนสิการขึ้นมาได้ด้วยตนเอง เพราะโยนิโสมนสิการนั้นเป็นคุณสมบัติภายใน ไม่สามารถที่จะ รับเข้ามาจากภายนอกได้ แต่อาศัยเหตุจากภายนอก คือปรโตโมสะนี้แหละเป็นปัจจัยให้เกิด โยนิโสมนสิการที่ดีในภายในของตัวบุคคลเหล่านั้นได้

เพราะฉะนั้นจึงเห็นความสัมพันธ์กันระหว่างองค์ประกอบของการศึกษากับ องค์ประกอบของการพัฒนาตนนั้น ได้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องและเชื่อมโยงถึงกันอย่างเสีย ขาดไม่ได้เพราะเป็นปัจจัยในการพัฒนาตน พัฒนาชีวิตมนุษย์ให้เข้าถึงอิสรภาพภายนอกและ ภายใน ไม่ติดกับวัตถุเสพที่ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และที่สำคัญคือมีจิตใจที่เป็น อิสรระจากความทุกข์ หลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการทั้งปวง ซึ่งเป็นเป้าหมายทาง พระพุทธศาสนา ที่มุ่งเพื่อให้มนุษย์มีชีวิตอยู่อย่างใช้ปัญญา และปราศจากทุกข์บีบคั้นในชีวิต นี้ ความสุขอยู่ไม่ไกล ถ้ามุขยู้จักเอาชนะใจตัวเอง และมีตาที่แหลมคม นั่นก็คือตาแห่ง ปัญญา

โดยสรุป จากความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของการศึกษาและการพัฒนาตน ทำให้ทราบว่า องค์ประกอบของการศึกษาและการพัฒนาตนนั้น เป็นปัจจัยต่อการพัฒนา มนุษย์ ซึ่งจะเห็นได้ว่า องค์ประกอบในแต่ละข้อนั้น มีเป้าหมายต่อการพัฒนาชีวิตทั้งสิ้น ขาด องค์ประกอบอย่างใดอย่างหนึ่งไปเสีย ไม่ว่าจะองค์ประกอบทางการศึกษาก็ดี หรือแม้แต่องค์ประกอบของการพัฒนาตนก็ตาม ชีวิตมนุษย์ไม่สามารถก้าวไปสู่การพัฒนาตนเองได้เลย องค์ประกอบทางการศึกษาได้เป็นปัจจัยต่อองค์ประกอบของการพัฒนาตน และองค์ประกอบของการพัฒนาตนก็ได้เป็นปัจจัยต่อการพัฒนาชีวิต พัฒนาสภาพแวดล้อม พัฒนาสังคม พัฒนา ประเทศชาติ ซึ่งเป็นผลมาจากการได้รับองค์ประกอบทางการศึกษานั้นเอง

การศึกษาดังกล่าว จึงเป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาตน และมีขึ้นเพื่อพัฒนาตน พัฒนา ชีวิตมนุษย์ เพราะมนุษย์แม้เพียงหนึ่งคนที่ได้ผ่านการฝึกฝนอบรมตนเองดีแล้ว ย่อมมีผลต่อ การพัฒนาเพื่อนมนุษย์ด้วยกันอีกหลาย ๆ คน หรือแม้แต่เป็นแบบอย่างให้กับผู้อื่นในการ

พัฒนาก็ย่อมที่จะเป็นไปได้ เช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ ตลอดถึงพระอริยบุคคลทั้งหลาย เป็นต้น ปัจจัยสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ ได้แผ่ขยายออกไปเป็นวงกว้าง ฉะนั้นจึงไม่แปลกที่ว่า เอกอัครบุรุษเพียงหนึ่งเดียว เกิดขึ้นมาสามารถช่วยโลกได้ทั้งโลก

๔.๕ ความสัมพันธ์ของกระบวนการระหว่างการศึกษากับการพัฒนาตน

ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๔.๕.๑ กระบวนการของการศึกษา

จากการศึกษาพบว่า เป็นการกล่าวถึงหลักของการศึกษา อันได้แก่ ไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ว่าโดยสาระสำคัญได้ ดังนี้

อธิศีลสิกขา ได้เปรียบเสมือนวินัยคอยคุมพฤติกรรมของมนุษย์ให้อยู่ในหลักของศีลธรรม ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ดำรงตนด้วยดีในสังคม รักษาระเบียบวินัย ปฏิบัติหน้าที่และความรับผิดชอบทางสังคมให้ถูกต้อง มีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีงามเกื้อกูลเป็นประโยชน์ ช่วยรักษาและส่งเสริมสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะในทางสังคม ให้อยู่ในภาวะเอื้ออำนวยแก่การที่ทุก ๆ คนจะสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม^{๒๕} การให้ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์เกี่ยวข้องนั้น อย่างถูกต้องและมีผลดี แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สิ่งแวดล้อมทางสังคม ได้แก่ เพื่อนมนุษย์ รวมทั้งสัตว์อื่นทั้งหลายทั้งปวงด้วย
๒. สิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ได้แก่ ปัจจัย ๔ เครื่องใช้วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ รวมทั้งเทคโนโลยี และสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ในธรรมชาติ^{๒๖}

อธิจิตตสิกขา การควบคุมอารมณ์ของมนุษย์ให้อยู่บนรากฐานของการมีจิตใจที่ดีงามประกอบไปด้วยคุณธรรมต่อเพื่อนมนุษย์ โดยสาระก็คือ การฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวนหรือทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้งและตรงตามความเป็นจริง

^{๒๕} คุรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๖๑๘.

^{๒๖} คุรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑.

อธิปัญญาศึกษา บันไดขั้นสุดท้ายที่มุ่งเน้นในการพัฒนามนุษย์ไปสู่เป้าหมายอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือชีวิตที่ปราศจากทุกข์อย่างสิ้นเชิง เข้าสู่ความเป็นอิสรภาพที่แท้จริง เป็นการฝึกปรือปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบาน โดยสมบูรณ์ ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกอบรมให้เกิดปัญญาบริสุทธิ์ที่รู้แจ้งชัดตรงตามสภาพความเป็นจริง ไม่เป็นความรู้ความคิดความเข้าใจที่ถูกบิดเบือนเคลือบคลุม ย้อมสีอำพราง หรือพรำมัว เป็นต้น

ไตรสิกขา ได้เป็นระบบการเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตนให้ดำเนินชีวิตที่ดีงามและถูกต้อง รวมถึงการปฏิบัติตนต่อสังคมและสภาพแวดล้อมให้มีความเป็นอยู่โดยผาสุก ปราศจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ชีวิตนี้พระพรหมคุณาภรณ์กล่าวว่า คือการศึกษาเรียนรู้พัฒนา ชีวิตที่ดีจะต้องมีการศึกษาอยู่ตลอดเวลา หรือมีการฝึกฝนพัฒนาตนเองอยู่เสมอ ระบบการศึกษาที่สมบูรณ์จะต้องมีองค์ประกอบพร้อมทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ถ้าขาดเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง จะกลายเป็นระบบการศึกษาที่ทำลายการศึกษาเอง และนำความหายนะมาสู่สังคม

กระบวนการของการศึกษาจึงเป็นกระบวนการแก้ไขปัญหาสำคัญของมนุษย์ ปัญหาพื้นฐานของชีวิตและของมนุษย์ทั้งหมด ได้แก่ความติดขัดคับข้องบีบคั้น ซึ่งเกิดจากความไม่รู้ ที่เรียกว่า ความทุกข์ การไม่รู้เท่าทันความจริงของโลกและชีวิต จึงทำให้เกิดความทุกข์ขึ้นมาในชีวิตมนุษย์ทุกคน^{๒๓} ฉะนั้น การทำให้ชีวิตหลุดพ้นไปจากความทุกข์เสียได้ถือว่าเป็นความสุขที่มนุษย์ทุกคนปรารถนา แต่จะสามารถทำให้ชีวิตอยู่เหนือความทุกข์ได้นั้น ก็จำต้องอาศัยปัญญา ปัญญาเกิดขึ้นเมื่อไหร่ อวิชชาและตัณหาที่จะลดลงไปด้วย ขณะเดียวกันความทุกข์ที่เป็นอยู่ก็จะหมดไป ไตรสิกขาจึงเป็นหลักสำคัญในกระบวนการศึกษาในพระพุทธศาสนา ทั้งนี้และทั้งนั้น จะวัดผลดูว่ากระบวนการศึกษาประสบความสำเร็จในชีวิตมนุษย์มากน้อยแค่ไหน ก็จะต้องใช้หลักของภavana ๔ เข้ามาตัดสิน หรือที่เรียกว่ากระบวนการพัฒนาตนนั่นเอง

๔.๕.๒. กระบวนการของการพัฒนาตน

จากการศึกษาพบว่า ก็คือ ภavana ๔ ซึ่งได้หมายถึง การทำให้เป็น ให้มีขึ้น, การฝึกอบรม, การพัฒนา และมีการพัฒนาอยู่ ๔ ประเภท คือ

๑. กายภavana คือ การเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรม ให้รู้จักติดต่อกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับ

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ศิลปศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน, หน้า ๕๕.

สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ และพัฒนาอินทรีย์ ๖ ได้แก่ การใช้อินทรีย์ ๖ ภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเป็นสิ่งที่ใช้สำหรับสัมพันธ์กับโลกภายนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อารมณ์ที่ใจรับรู้ เปิดช่องทางที่เข้าไปสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางวัตถุ และทางธรรมชาติ ทั้งหมด ในการฝึกพัฒนากายหรือฝึกฝนพัฒนาอินทรีย์ ส้ารวมอินทรีย์ ๖ เพื่อเป็นเครื่องมือให้เกิดความแข็งแกร่งของศีล ความประพฤติ เพื่อสนับสนุนจิตให้มีพลังที่มั่นคงและเป็นทางให้เจริญปัญญาอีกด้วย

๒. ศิลภาวนา คือ การเจริญศีล, พัฒนาความประพฤติ, การฝึกอบรมศีล, ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัยไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกันกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน ศีล นั้นแปลว่า ปกติ เย็น เกษม ตั้งกาย วาจา หมายความว่า รักษากาย วาจา ให้เรียบร้อยดีเป็นปกติ เย็นกาย เย็นใจ ไม่มีภัย ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู ไม่มีความเดือดร้อน มีแต่ความสงบสุข ไม่มีอันตราย รักษากายให้ตั้งอยู่ในสุจริต ๓ รักษาวาจาให้ตั้งอยู่ในวจีสุจริต ๔ ไว้เป็นปกติ เมื่อบุคคลมีศีลดีแล้ว คุณธรรมอื่น ๆ ที่ดีงาม ก็เกิดขึ้นมาตามลำดับ

๓. จิตตภาวนา คือ การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีความเมตตา มีฉันทะ ขันหมั่นเพียร อุตุน มีสมาธิ และสดชื่นเบิกบาน เป็นสุขผ่องใส ฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิเข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวนหรือทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การ ใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้งและตรงตามความเป็นจริง ซึ่งเรียกได้ว่า ความมีสุขภาพจิตที่ดีนั่นเอง

๔. ปัญญาภาวนา คือ การเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลอดพ้นจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา การฝึกปรือปัญญาให้เกิดความรู้ ความเข้าใจในสรรพสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง จนกระทั่งหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ได้แก่รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกอบรมให้เกิดปัญญาบริสุทธิ์ที่รู้แจ้งชัดตรงตามสภาพความเป็นจริง ไม่เป็นความรู้ ความคิด ความเข้าใจที่ถูกบิดเบือน เคลือบคลุม อำพราง พร่ามัว เป็นต้น

๔.๕.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการของการศึกษากับการพัฒนาตน

จากการศึกษาพบว่า กระบวนการของการศึกษา คือ ไตรสิกขาได้มีความสัมพันธ์ต่อกระบวนการของการพัฒนาตน คือ หลักภavana ๔ ดังนี้ ไตรสิกขาได้เป็นกระบวนการฝึกฝนอบรมตนในด้านความประพฤติทางกาย ทางจิต และความสามารถทางปัญญา เพื่อการหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส อันเนื่องมาจากความไม่รู้แจ้งสัจธรรมตามความเป็นจริง ขณะที่ ภavana ๔ เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นจากการฝึกอบรมนั้น ซึ่งสามารถนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตให้พ้นไปจากความทุกข์ ความสัมพันธ์ดังกล่าวจึงเป็นเหตุปัจจัยต่อกัน ที่เอื้อต่อการพัฒนาตนเอง ซึ่งจะแยกให้เห็นได้เป็นกรณีไป

๑). ความสัมพันธ์ของอริสยสิกขาที่มีต่อภavana ๔ มีดังนี้

- ความสัมพันธ์โดยตรงต่อกายภavana ดังมีพุทธคำรัสว่า “บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมได้รับอานิสงส์จากศีล คือ มิโภกทรัพย์เป็นอันมาก, มิกิดติศัพท์อันดีงาม, จะเข้าไปยังบริษัทใด ๆ ย่อมแก่ล้ากว่า ไม่เก้อเงิน, เวลาตายย่อมไม่หลงลืมสติ, ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์”^{๒๘} ดังนั้น การฝึกในขั้นอริสยสิกขา ซึ่งเป็นเรื่องของการฝึกฝนขัดเกลาพฤติกรรมและความเป็นอยู่ในชีวิต จึงมีความสัมพันธ์โดยตรงต่อการสร้าง กายภavana

- ความสัมพันธ์โดยตรงต่อศีลภavana เป็นความประพฤติในสิกขาบท เพื่อเกื้อกูลต่อการไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่นในสังคม, เพื่อประโยชน์สุขในการอยู่ร่วมกัน, เพื่อควบคุมคนไม่ดีไม่ให้ก่อความเดือดร้อนวุ่นวาย, เพื่อสร้างความสามัคคีด้วยการสร้างมาตรฐานทางความคิดและความประพฤติอย่างเดียวกัน, เพื่อป้องกันการทำร้ายเบียดเบียนกันในปัจจุบันและในอนาคต ฯลฯ^{๒๙} ดังนั้น การปฏิบัติตามสิกขาบทจึงเป็นการฝึกอบรมพฤติกรรมในด้านการมีปฏิสัมพันธ์กับสังคมให้มีระเบียบอยู่ในกฎเกณฑ์ ซึ่งได้เป็นความสัมพันธ์โดยตรงต่อการสร้าง ศีลภavana

- ความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อจิตตภavana ดังพุทธพจน์ว่า “กุศลศีลมีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน”^{๓๐} เพราะเป็นการกระทำที่ประกอบด้วยศีลนั้นเกิดจากจิตที่ประกอบด้วยเมตตา จึงตั้งเจตนางดเว้นหรือเว้นขาดจากการเบียดเบียน ทำให้ไม่ต้องเดือดร้อนใจจากการกระทำของ

^{๒๘} คุรยลละเอียคใน, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๐/๕๔-๕๕.

^{๒๙} คุรยลละเอียคใน, วิ.ม. (ไทย) ๑/๓๕/๒๘-๒๙.

^{๓๐} คุรยลละเอียคใน, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕/๖๐.

ตน และความไม่เดือดร้อนใจนั้นก็ส่งผลให้เกิดความเข้มข้นเบิกบานใจเมื่อได้ระลึกถึงการประพฤติดีของตน, เกิดความอึ้งใจ, ความสงบเย็นใจ และความสุขใจ ก็จะตามมา^{๓๑} ด้วยเหตุนี้ การฝึกอบรมขั้นอริยจิตศึกษา จึงมีส่วนทำให้จิตมีคุณภาพ คือ ตั้งอยู่ในกุศลธรรม และยังมีส่วนช่วยให้สุขภาพจิตดีอีกด้วย อริยจิตศึกษาจึงมีความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อการสร้าง จิตตภาวนา

- ความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อปัญญาภาวนา ดังพุทธพจน์ว่า “ปัญญาย่อมมีแก่ผู้มีศีล”^{๓๒} กล่าวคือ การฝึกใช้อินทรีย์เพื่อติดต่อสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุก็ตามและฝึกอบรมพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจ เพื่อติดต่อสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคัมก็ตาม ล้วนต้องอาศัยการสำรวมระวังอย่างมีสติ เพื่อมิให้ถูกความ โลก ความ โกรธ ความ หลงครอบงำ จึงจะสามารถใช้ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อย่างเป็นประโยชน์^{๓๓} ทำให้เกิดปัญญาคุณค่าของการตั้งตนอยู่ในศีลและโทษของการเบียดเบียน ก่อเวร ซึ่งส่งผลให้เกิดหิริโอตตปปะ คือ มีความละอายและเกรงกลัวต่อบาป ด้วยเหตุนี้ จึงสรุปได้ว่า การฝึกอบรมขั้นอริยจิตศึกษานั้นมีความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อการสร้าง ปัญญาภาวนา

๒). ความสัมพันธ์ของอริยจิตศึกษาที่มีต่อภาวนา ๔ มีดังนี้

- ความสัมพันธ์โดยตรงต่อจิตตภาวนา กล่าวคือ ทำให้จิตมี “คุณภาพ” ขึ้น คือ มีพรหมวิหารธรรม เป็นกลาง ปราศจากอคติ บริสุทธิ์จากกิเลส นอกจากนี้ จิตยังมี “สมรรถภาพ” ขึ้น คือ มีความเพียร ความขยันอดทน มีสติ รู้จักยับยั้งชั่งใจ มีความมั่นใจ ความแน่วแน่มั่นคง มีสมาธิ เป็นต้น และท้ายที่สุด คือ “มีสุขภาพจิต” ที่ดีขึ้น มีความอ่อนใจ ความอึ้งใจ ความซาบซึ้ง ความว่างเร็ง ความสงบเย็น ความผ่อนคลาย ความชื่นใจ ความโปร่งโล่ง ความเบิกบานใจ เป็นต้น^{๓๔} ดังนั้นการฝึกในขั้นอริยจิตศึกษา เป็นการฝึกฝนอบรมจิตใจให้เกิดคุณสมบัติที่เป็นประโยชน์ต่อการบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต จึงมีความสัมพันธ์โดยตรงต่อการสร้าง จิตตภาวนา

^{๓๑} คุรยละเอียดใน, อัง.เอกาทศก. (ไทย) ๒๔/๑/๓๘๕-๓๘๖.

^{๓๒} คุรยละเอียดใน, ที.สี (ไทย) ๕/๓๑๓/๑๒๒.

^{๓๓} คุรยละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ : ดวงแก้ว, ๒๕๔๔), หน้า ๓๕๖.

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), “สุขภาพองค์รวมแนวพุทธ”, ใน พุทธจักร, ปีที่ ๖๐ เล่มที่ ๑ (มกราคม ๒๕๔๕) : หน้า ๑๑.

- ความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อกายภาวนา เนื่องจากจิตและกายนั้นมีความสัมพันธ์ที่อิงอาศัยกันอยู่ ดังนั้น ในระหว่างการฝึกอบรมจิตจึงส่งผลปรากฏให้เห็นทางกายด้วย ดังพุทธพจน์ว่า “เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ”^{๓๕} ความปีติสุขที่เกิดขึ้นในระหว่างการเจริญภาวนายังส่งผลให้ผิวพรรณผ่องใส ใบหน้าอímเอิบ ดังที่พระสารีบุตรกล่าวแก่พระอานนท์ว่า ท่านอยู่ด้วยวิหารธรรม คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และนิโรธสมาบัติ ตามลำดับ จึงทำให้อันตรียผ่องใส สีหน้าผุดผ่อง^{๓๖} ด้วยเหตุนี้ จึงสรุปได้ว่า การสร้างสุขภาพใจที่ดี มีผลให้เกิดสุขภาพกายที่ดี ทำให้สรุปได้ว่า การฝึกอบรมขั้นอนิจิตตสิกขามีความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อการสร้าง กายภาวนา

- ความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อศีลภาวนา ถึงแม้ว่าการฝึกอบรมจิตจะมุ่งเน้นไปที่การเจริญภาวนาเพื่อชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ และรักษาจิตให้พ้นจากนิวรณ์ ๕ ซึ่งขวางกั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม แต่ทว่า การฝึกอบรมเพื่อรักษาตนนั้นก็ชื่อว่าเป็นการรักษาผู้อื่นด้วย^{๓๗} เพราะจิตที่กำลังสงบในสมาธิ และตั้งมั่นอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ ย่อมไม่คิดไปเบียดเบียนผู้อื่น หรือเมื่อถูกเบียดเบียนก็ยอมไม่ให้ความรู้สึกชอบ-ชังและความคิดเบียดเบียนที่ทำให้จิตขุ่นมัวนั้น ตั้งอยู่ได้ด้วยการละ, บรรเทา หรือทำให้หมดไป การอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมจึงเป็นไปได้ ซึ่งสรุปได้ว่า การฝึกอบรมจิตมีความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อการสร้าง ศีลภาวนา

- ความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อปัญญาภาวนา กล่าวคือ การฝึกอบรมจิตเพื่อให้มีสมาธิตั้งมั่นจนอยู่ในสภาพควรแก่การใช้งาน (กมฺมณีโย) นั้น ต้องอาศัยการเจริญสติสัมปชัญญะเพื่อยกจิตให้พ้นจากความเชื่องซึม เฉื่อยชาหรือข่มจิตไม่ให้ซัดส่ายไปมาด้วยความฟุ้งซ่าน^{๓๘} พร้อมด้วยความเพียรที่พอเหมาะเพื่อการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ไม่ให้เกิดความฟุ้งซ่านหรือเกียจคร้าน^{๓๙} ซึ่งจะเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติ โดยนัยนี้ การฝึกอบรมจิต จึงทำให้เกิดปัญญาที่รู้เข้าใจคุณค่าของการรักษาสภาพจิต และโทษของการปล่อยให้อจิตถูกรอบงำโดยกิเลส ซึ่งเป็นการเรียนรู้จากสภาวะที่ปรากฏตามความเป็นจริง ด้วยเหตุนี้ จึงสรุปว่า การฝึกอบรมขั้นอนิจิตตสิกขามีความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อการสร้าง ปัญญาภาวนา

^{๓๕} ที.สี. (ไทย) ๘/๒๒๕/๖๕.

^{๓๖} คุราวละเอียคใน, ส.บ. (ไทย) ๑๓/๓๓๒-๓๔๐/๓๔๒-๓๔๓.

^{๓๗} คุราวละเอียคใน, ส.ม. (ไทย) ๑๘/๓๘๕/๒๔๒.

^{๓๘} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๕๗๘/๔๕๕.

^{๓๙} คุราวละเอียคใน, อัง.ภก. (ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๓-๕๓๕.

๓). ความสัมพันธ์ของอริปัญญาศึกษาที่มีต่อภาวนา ๔ มีดังนี้

- ความสัมพันธ์โดยตรงต่อปัญญาภาวนา กล่าวคือ การฝึกอบรมปัญญาให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ นั้น ทำได้ด้วยการเฝ้าสังเกตสถานะที่แท้จริงของขั้น ๕, ธรรมชาติของสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เพราะอิงอาศัยเหตุปัจจัย, ธรรมชาติของความไม่รู้, ความทะยานอยากและความยึดมั่นถือมั่นว่า มีตัวตนที่เป็นเรา เป็นของเรา และธรรมชาติอันปราศจากการปรุงแต่งว่ามีตัวตน ซึ่งทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจโลกและชีวิตมากพอที่จะไม่หลงตีราคาโลกธรรมต่าง ๆ ไปตามแรงปลุกปั่นของกิเลส จึงแน่วคั่งไปในทางแห่งการตรัสรู้ ด้วยความเชื่อมั่นในพระรัตนตรัย^{๔๐} ด้วยเหตุนี้ การฝึกอบรมปัญญาให้สามารถมองปัญหาชีวิตได้ตรงตามความเป็นจริง และแก้ไขจัดการ ได้อย่างเหมาะสมโดยปราศจากความทุกข์ที่เกิดจากการครอบงำของกิเลส จึงมีความสัมพันธ์โดยตรงต่อการสร้าง ปัญญาภาวนา

- ความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อกายภาวนา เนื่องจากการฝึกอบรมปัญญานั้น ทำให้รู้เท่าทันความจริงของกามสุขที่เกิดจากการเสพรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสที่น่าปรารถนาว่ายังเป็นความสุขอย่างหยาบ มีความหวานชื่นน้อย แต่มีทุกข์มาก มีโทษมาก นำความเดือดร้อนมาให้ ผู้ปฏิบัติที่บรรลุมิธรรมที่สูงขึ้นไปด้วยสัมมาปัญญา ย่อมโน้มใจไปหาสุขที่ประณีตยิ่งกว่า และเป็นสุขไม่ต้องอาศัยกาม ด้วยเหตุนี้ ความต้องการเสพวัตถุสิ่งของที่เป็นสิ่งแวดล้อมทางกายภาพเพื่อแสวงกามสุขจึงลดลงและอยู่ภายใต้ขอบเขตแห่งความดีงาม^{๔๑} ดังนั้น การฝึกอบรมปัญญาจึงมีความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อการสร้าง กายภาวนา

- ความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อศีลภาวนา คุณสมบัติประการหนึ่งของบุคคลผู้ชื่อว่า มีปัญญามากในพระพุทธศาสนา คือ บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลคนหมู่มากให้ตั้งอยู่ในอริยธรรมที่ควรรู้ ได้แก่ ความเป็นผู้มีกัลยาณธรรม ความเป็นผู้มีกุศลธรรม เพื่อสุขแก่เขาเหล่านั้น^{๔๒} ดังที่พระพุทธองค์และพระอริยสาวกทั้งหลายเคยประสบกับความทุกข์ยากลำบากที่เกิดจากความไม่รู้ของตนมาก่อน เมื่อท่านเหล่านั้นรู้แจ้งสัจธรรมที่ทำให้พ้นไปจากความทุกข์แล้ว จึงนำวิธีปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์นั้นมาบอก แสดงเปิดเผย เพื่อช่วยเหลือผู้อื่นด้วย

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๔๒๘.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๕-๕๔๔.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน, อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๕/๕๖.

ความกรุณา ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า การฝึกอบรมปัญญา มีความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อการสร้าง ศิลปภาวนา

- ความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อจิตตภาวนา ทั้งนี้เพราะบุคคลผู้ฝึกอบรมปัญญาจน เกิดความรู้เท่าทันความจริง ย่อมงดเว้นจากการปรุงแต่งไปต่าง ๆ นานาด้วยความไม่รู้ จึง มองเห็นแต่ความปลอดโปร่ง ปราศจากความหวั่นไหวทั้งปวง^๓ นอกจากนี้ ยังทำให้เป็นผู้มี ความสุขและไม่เศร้าโศกว่า จะได้เป็นหรือจะไม่ได้เป็นอย่างที่คาดหวังและยึดมั่นถึมัน^๔ ผู้ ที่ได้ฝึกอบรมปัญญาแล้วจึงเริ่มรู้จักความสุขสงบผ่องใส ความเป็นอิสระเบิกบานที่เป็น ด้านโลกุตระ^๕ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า การฝึกอบรมปัญญาจึงมีความสัมพันธ์โดยอ้อมต่อการ สร้าง จิตตภาวนา

๔). ความสัมพันธ์ของภาวนา ๔ ที่มีต่อไตรสิกขา

เป็นการนำภาวนา ๔ นั้นมาใช้ตรวจสอบความก้าวหน้าของการฝึกปฏิบัติ ไตรสิกขาในแต่ละด้าน ดังนี้

ด้านกายภาวนาและศีลภาวนา สามารถใช้ประเมินผลการฝึกขั้นอธิศีลสิกขา เช่น มี พฤติกรรมทางกาย วาจา ที่ต่างพร้อม บิดเบือน ล่วงละเมิดศีล เพราะเห็นแก่ประโยชน์ทางโลก เกียรติยศ ชื่อเสียง ญาติมิตร ร่างกายและชีวิต หรือไม่,^๖ เมื่อพบว่าตนกระทำการสิ่งทีละเมิดศีล แล้วได้ทำการพิจารณาตนเอง เพื่อจะสำรวมระวังต่อไปหรือไม่,^๗ นอกจากนี้ ยังสามารถ สังเกตได้จากสภาพจิตว่า จิตไม่เกิดความคิดที่จะทำความชั่วเลย หรือเมื่อจิตถูกกิเลสคลุมรุม นั้น บุคคลผู้มีศีลย่อมสามารถข่มกิเลสไว้ได้จึงไม่มีการละเมิด หรือพ่ายแพ้ต่อกิเลสจึงมีการ ละเมิด^๘

ด้านจิตตภาวนา สามารถใช้ประเมินผลการฝึกขั้นอธิจิตตสิกขา เช่น เมื่อมีอารมณ์ที่ รุนแรงมากกระทบ หรือ เมื่อมีอารมณ์ทั่วไปมากกระทบ สามารถวางจิตเป็นกลาง ไม่หลงใหล

^๓ คูรายละเอียดคนใน, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๕๖๐/๗๒๕.

^๔ คูรายละเอียดคนใน, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๒๐/๒๐๘.

^๕ คูรายละเอียดคนใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๔๒๘.

^๖ คูรายละเอียดคนใน พ.ศ. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๓-๕๘.

^๗ คูรายละเอียดคนใน, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๔/๑๕๓-๑๕๗.

^๘ คูรายละเอียดคนใน, ที.ที.อ. (ไทย) ๑๒/๘๗.

ไม่หวั่นไหวในการรับอารมณ์มาพิจารณาได้หรือไม่, เมื่อเกิดนิรณ ๕ สามารถเอาชนะนิรณ ๕ ได้ ด้วยความยากลำบากหรือไม่, มีภาวะที่จิตใจปลอดโปร่งผ่องใสเจิดจ้า ไม่มีความมัวหมองวุ่นวาย หรือเรื่องติดค้างกังวลใจใด ๆ หรือไม่^{๔๘}

ด้านปัญญาภาวนา สามารถใช้ประเมินผลการฝึกขั้นอภิปัญญาสิกขา เช่นเมื่อได้ฟังคำสอนและนำมาพิจารณาจนเกิดความเห็นคล้อยตามแล้ว สามารถปฏิบัติตามได้อย่างที่เข้าใจหรือไม่, มีความเห็นชอบที่ทำให้ดำเนินชีวิตโดยไม่ถูกตัณหาลากไปทำชั่วได้หรือไม่, รู้จักพิจารณาคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม โดยคำนึงถึงประโยชน์ปัจจุบัน-ประโยชน์อนาคต-ประโยชน์สูงสุดหรือไม่,^{๔๙} มีความดำริชอบที่จะพึงตนเองได้อย่างเป็นอิสระโดยไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นหรือไม่^{๕๐}

โดยสรุป ความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการของการศึกษากับการพัฒนาตน จากการศึกษพบว่า กระบวนการของการศึกษาคือ ไตรสิกขานั้นเป็นระบบการศึกษาของพระพุทธศาสนาที่เน้นการฝึกอบรมตนเองอย่างเป็นลำดับขั้นตอน เพื่อไปสู่ความพ้นทุกข์ โดยไตรสิกขานั้นมีความสำคัญทั้งในฐานะหลักการที่เป็นไปเพื่อการดับกิเลส และเป็นรากฐานสำคัญของการกำหนดแบบแผนพฤติกรรมในพระวินัยที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อการละอุปกิเลสจากหายไปถึงละเอียด และเป็นวิธีการปฏิบัติซึ่งช่วยพัฒนาบุคคลไปเป็นลำดับจากปุถุชนไปสู่อริยบุคคล

ส่วนภาวนา ๔ นั้น พระพรหมคุณาภรณ์ได้ขยายความว่า เป็นภาพลักษณ์ของบุคคลผู้ได้รับการศึกษาที่จะสะท้อนออกมาทางกาย, ศีล (สังคม), จิต (อารมณ), ปัญญา ว่าเป็นผู้ที่พัฒนาแล้ว โดยปรากฏให้เห็นจากการดำเนินชีวิตในแง่นี้ภาวนา ๔ จึงเป็นคุณสมบัติที่เพิ่มค่าให้บุคคลกลายเป็นผู้ควรแก่การยกย่องบูชา นอกจากนี้บุคคลผู้มีภาวนา ๔ ยังช่วยสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืน เพราะภาพลักษณ์ที่งดงามนั้น ย่อมสร้างความเลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้พบเห็น ชวนให้นำไปเป็นแบบอย่าง ทำยที่สุด ภาวนา ๔ ยังสามารถนำมาใช้เป็นเครื่องวัดความก้าวหน้าในการฝึกปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาได้อีกด้วย

^{๔๘} คุรายละเอียดใน, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๖๕-๖๖.

^{๔๙} คุรายละเอียดใน, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๕๔๓.

^{๕๐} คุรายละเอียดใน, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ กระบวนการของการศึกษาดังกล่าวนี้เป็นไปตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งมุ่งให้พ้นจากความทุกข์ กระบวนการของการศึกษาจะดำเนินไปด้วยดี จะต้องเป็นไปตามในข้อปฏิบัติ เพื่อกำจัดเหตุแห่งทุกข์หรือวิธีแก้ปัญห เรียกว่า มรรค ซึ่งมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ รวมย่อลงในหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา จากนั้นก็นำเข้าสู่กระบวนการพัฒนาตน คือการพัฒนากาย พัฒนาศีล พัฒนาจิต และพัฒนาปัญญา

๔.๖ วิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)

การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ จากการศึกษาค้นพบว่า หมายถึง การพัฒนาชีวิตด้วยระบบการศึกษา ซึ่งท่านได้ให้ความสำคัญตั้งแต่ ระดับความหมายของการศึกษา คือ การฝึกฝนพัฒนาตนให้ถึงเป้าหมายของชีวิต มีความเป็นอิสระภาพทั้งภายในภายนอก ดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา รู้เท่าทันเหตุปัจจัยทั้งปวง ที่สำคัญจะต้องมีสัมมาทิฏฐิในการดำเนินชีวิต

ระดับความสำคัญของการศึกษา ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญต่อความรู้ความเข้าใจ ในสถานะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เพื่อให้เป็นประโยชน์ในการปรับตัว และอยู่กับสภาพสิ่งแวดล้อมเหล่านั้นอย่างถูกต้อง และเพื่อเพิ่มพูนความสามารถในการดำรงอยู่ โดยมีการพัฒนาตนทั้งทางร่างกายและจิตใจ ให้มีความสามารถ มีความพร้อมในการดำเนินชีวิตในแต่ละวัน

ระดับจุดมุ่งหมายของการศึกษา ก็เพื่อที่จะให้ได้รับประโยชน์ของชีวิต คือ ประโยชน์บัดนี้ ประโยชน์ขั้นที่ตามองเห็นกันได้เฉพาะหน้า ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ขั้นเลยจากตามองเห็น เป็นประโยชน์ด้านคุณค่าของชีวิต หรือมีคุณค่าด้านจิตใจ และความประพฤติที่ชอบธรรม และประโยชน์สูงสุด หรือประโยชน์ขั้นหลุดพ้นเป็นอิสระอยู่เหนือโลก ซึ่งเป็นสาระแท้จริงของชีวิต นอกจากนี้ยังมีประโยชน์ตน คือ การบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของตน ประโยชน์ผู้อื่น คือการช่วยเหลือสนับสนุนให้ผู้อื่นบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของเขา โดยการทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร และประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือ การสร้างสรรค์ปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้ทุกคนทุกฝ่ายทั้งสังคมบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตทั่วกัน ทั้งนี้เพื่อเป็นผลเกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและคนอื่น ๆ หรือแก่สังคม แก่ชุมชนอันเป็นส่วนรวม

ระดับองค์ประกอบของการศึกษา ได้มีปัจจัยสำคัญอยู่ ๒ ประการ ได้แก่ปัจจัยภายนอกกับปัจจัยภายใน หรือปรโตโมสะกับโยนิโสมนสิการ ปรโตโมสะคือความเป็นกัลยาณมิตรที่ดีงาม เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ มิตรสหาย ตลอดถึงแหล่งข้อมูลข่าวสาร ส่วนโยนิโสมนสิการ คือการทำไว้ในใจโดยแยบคาย เป็นการคิดอย่างถูกวิธี สามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ ทั้งสองประการนี้ เป็นปัจจัยต่อการพัฒนาตนได้เป็นอย่างดี

และในระดับกระบวนการของการศึกษา ซึ่งได้แก่ หลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ไตรสิกขา เป็นระบบการเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตนให้ดำเนินชีวิตที่ดีงามและถูกต้อง รวมถึงการปฏิบัติตนต่อสังคมและสภาพแวดล้อมให้มีความเป็นอยู่โดยผาสุกปราศจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ชีวิตที่ดีจะต้องมีการศึกษาอยู่ตลอดเวลา หรือมีการฝึกฝนพัฒนาตนเองอยู่เสมอ ซึ่งมีหลักในการตรวจสอบวัดผลการพัฒนาตน คือ ภาวนา ๔ ได้แก่ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา การพัฒนาตนจะสมบูรณ์แบบก็ต่อเมื่อการพัฒนาตนครบทั้ง ๔ ด้านนี้ ชีวิตก็จะพบกับความมีอิสรภาพทั้งภายนอกและภายใน ปราศจากความทุกข์บีบคั้นนั่นเอง เรียกว่าความเป็นพระอรหันต์

โดยสรุป การศึกษาในพระพุทธศาสนานั้นได้มีขึ้นเพื่อการพัฒนาตน พัฒนาชีวิตของมนุษย์โดยสิ้นเชิง เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษาเรียนรู้ฝึกฝนอบรมตนจากการศึกษาวิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) สามารถทำให้ทราบได้ดังต่อไปนี้

๑. การศึกษาเกิดขึ้นมาเพื่อให้รู้จักชีวิตและวิธีการดำเนินชีวิตของตนอย่างถูกทำนองคลองธรรม แล้วพัฒนาการดำเนินชีวิตไปสู่ประโยชน์สุข ตามแบบอย่างที่ชาวโลกจะพึงได้รับ คือ การกินคืออยู่ดี การไม่มีหนี้สิน และประกอบสัมมาอาชีพ อันเป็นประโยชน์ที่พึงได้รับในปัจจุบัน

๒. การศึกษาเกิดขึ้นมาเพื่อให้เข้าใจถึงการสืบต่อของชีวิต คือ การเวียนว่ายตายเกิด แล้วพัฒนาชีวิตตามหลักธรรม เพื่อความมีชีวิตใหม่ในสุคติภูมิ トラบเท่าที่ยังมีกิเลส อันเป็นประโยชน์ที่ถาวร มั่นคงกว่า ซึ่งจะอำนวยผลให้ทั้งในชาติปัจจุบัน และชาติต่อ ๆ ไปด้วย

๓. การศึกษาเกิดขึ้นมาเพื่อให้รู้ชีวิตและดำเนินชีวิตไปสู่ความเป็นอิสระอันยิ่งใหญ่ คือ การหลุดพ้นจากกิเลส ซึ่งเป็นประโยชน์สูงสุด

ฉะนั้น การศึกษาเพื่อพัฒนาตน ก็คือ การอาศัยการศึกษาเพื่อพัฒนาชีวิตมนุษย์ที่ได้เกิดมาในชาติหนึ่ง ๆ และฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเองเพื่อความไม่มีทุกข์ ตลอดถึงศึกษาวิธีการกำจัดกิเลสให้ได้อย่างสิ้นเชิง เพื่อความเป็นอิสรภาพตลอดไป ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสังสารนี้อีก ซึ่งได้มีพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์สาวกทั้งหลาย ได้เป็นแบบอย่างแห่งการพัฒนาตน จึงเห็นได้ว่า การศึกษาเพื่อการพัฒนาตนนั้น เป็นสิ่งสำคัญของมนุษย์ที่จะต้องกระทำ และกระทำให้สำเร็จด้วย มิฉะนั้น มนุษย์ก็จะไม่สามารถที่จะหลุดพ้นไปจากทุกข์ทั้งปวงได้เลย ชีวิตจะต้องวนเวียนอยู่กับทุกข์ซ้ำ ๆ ซาก ๆ ชาติแล้วชาติเล่า หาที่สิ้นสุดไม่ได้

พระพุทธศาสนาได้เห็นถึงเหตุปัจจัยดังกล่าวนี้ จึงได้ให้ความสำคัญกับการพัฒนาตน ชีวิตมนุษย์ไม่มีอะไรจะยิ่งใหญ่เท่าไปกว่าการดับทุกข์ หรือไม่มีทุกข์บีบคั้น เพราะในชีวิตของมนุษย์แต่ละวัน ก็ย่อมประสบอยู่ในกองทุกข์ทั้งมวล ที่ปรากฏได้ชัด คือ ทุกข์ที่ต้องบริหารชั้น ๕ นี้ ไม่มีใครปฏิเสธได้ว่า สังขารร่างกายนี้ไม่เป็นทุกข์ ชื่อว่าความหิว ความกระหาย หนาวร้อน ย่อมบังเกิดขึ้นในกองสังขารนี้ไม่เว้นแต่ละวัน นอกจากนี้ยังมีทุกข์ที่ต้องดิ้นรนฝ่าฝืนแสวงหาให้ได้มาในสิ่งที่ตนต้องการอีก เป็นต้นว่า วัตถุเสพต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งบางทีก็เกิดความจำเป็นต่อชีวิตด้วยซ้ำ แต่เพราะความไม่รู้เท่าทันในอารมณ์ หรือที่เรียกว่า ตัณหา เป็นเหตุนำพาชีวิตให้หลงไหลไปกับการเสพบริโภค จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้ชีวิตต้องประสบทุกข์ต่าง ๆ นานา ทั้งนี้เป็นเพราะชีวิตขาดการเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตนนั่นเอง เพื่อให้การดำเนินชีวิตเป็นไปด้วยดีไร้ซึ่งทุกข์บีบคั้นภัยคุกคาม การศึกษาเพื่อพัฒนาตน จึงเป็นปัจจัยสำคัญต่อชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างยิ่ง ความมีสติปัญญารู้เท่าทันต่อกลไกของกิเลส เป็นหนทางเดียวที่จะทำให้ชีวิตมีอิสรภาพทั้งภายนอกและภายใน ตลอดถึงความเป็นอยู่โดยผาสุก ย่อมบังเกิดมีแก่ชีวิตอย่างยั่งยืนตลอดไป

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) สรุปผลการวิจัย ได้ดังนี้คือ

๑) การศึกษาและการพัฒนาตนตามแนวพระพุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาวิจัย ทำให้ทราบได้ว่า การศึกษาในพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของการศึกษาตลอดชีวิต หรือ การมีชีวิตที่เป็นอยู่เพื่อการศึกษา มนุษย์จะบรรลุเป้าหมายของตัวเอง ย่อมเกิดจากการศึกษา ซึ่งหลักการศึกษาในพระพุทธศาสนา คือ ไตรสิกขา หรือ ศีล สมาธิ ปัญญา มีจุดมุ่งหมายสูงสุด ที่ความเป็นพระอรหันต์ นอกจากนี้การศึกษายังเป็นเครื่องวัดและเป็นตัวบ่งชี้ความสำเร็จของมนุษย์ ได้พัฒนามนุษย์ให้มีความรู้ ความสามารถ ความคิดความอ่าน ความประพฤติที่ดีงาม

การศึกษานั้นได้เข้ามาช่วยในการฝึกฝนอบรมพัฒนาคนให้เกิดความดีงาม ความเจริญทางด้านจิตใจเป็นส่วนสำคัญ และหากจะมองถึงการศึกษาที่สังคมไทยปัจจุบันควรจะได้รับ นั่นก็คือ การศึกษาที่เป็นกระบวนการพัฒนาคนให้เป็นคนดี มีศีลธรรม มีหลักในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง และมีความสุข ตลอดถึงใช้ชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างพอเหมาะพอดีกับสถานภาพของตัวเอง ไม่ทะเยอทะยานจนเกินขอบเขตความสามารถของตน จนเป็นเหตุให้เกิดความประพฤติมิชอบธรรมขึ้น และเมื่อได้รับการศึกษาที่เป็นไปเพื่อการพัฒนาตนเองแล้ว เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เป็นที่พึงพิงให้แก่สังคมได้ ก็ช่วยกันพัฒนาสังคมให้มีความเจริญก้าวหน้า จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาได้มีความสำคัญในการที่จะพัฒนาคน พัฒนาเศรษฐกิจ พัฒนาประเทศชาติ ให้มีความเจริญรุ่งเรือง มีความก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป

ส่วนการพัฒนาตนนั้น ในพระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก เพราะความประเสริฐของมนุษย์อยู่ที่การฝึกฝนพัฒนาตน ถ้าไม่พัฒนาแล้วมนุษย์ไม่ประเสริฐ และมนุษย์นั้น เมื่อพัฒนาตนแล้วสามารถเข้าถึงอิสรภาพและความสุขได้จริง เช่นพระพุทธเจ้า เป็นต้น นี่เป็นข้อยืนยันว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้จากการฝึก การพัฒนาตนนั้นใน

พระพุทธศาสนาใช้หลักภavana ๔ คือ กายภavana สีลภavana จิตตภavana และปัญญาภavana ไว้สำหรับตรวจสอบการพัฒนาตน โดยริเริ่มการฝึกใจเป็นสำคัญ เพราะใจนั้นเป็นผู้บงการให้บุคคลมีพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมา การพัฒนาตนตามแนวพระพุทธศาสนานี้ เป็นการฝึกให้บุคคลมีจิตใจสงบ ถือว่าเป็นการทำให้บุคคลได้พัฒนาคุณธรรมและจริยธรรม และเมื่อมีจิตใจสงบ ก็ย่อมจะมีผลต่อสภาพทางร่างกาย พฤติกรรมหรือการประพฤติปฏิบัติเป็นไปแต่ในสิ่งที่ดีงาม เป็นการฝึกจิตใจให้หลุดจากกิเลสและเกิดความอดกลั้นต่อสิ่งชั่วทั้งหลาย มนุษย์ที่ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พักอัน ได้โดยยาก แม้แต่เทพเจ้า เทวดา มาร พรหมที่กล่าวกันว่าเลิศ หรือประเสริฐกว่านั้น ยังต้องกราบไหว้บูชา

๒) การศึกษาและการพัฒนาตนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์

(ป.อ. ปยุตฺโต)

ผู้วิจัยพบว่า จุดเริ่มต้นของการศึกษา คือการกินอยู่เป็น ซึ่งมีสัมมาทิฏฐิเป็นรากฐานของชีวิต และเป็นแกนนำของกระบวนการของการศึกษา มีองค์ประกอบหลักอยู่ ๒ ประการคือ

๑. ปัจจัยภายนอก เรียกว่า ปรโตโมสะ คือเสียงจากผู้อื่น หรือคำบอกเล่าจากผู้อื่น เป็นการรับถ่ายทอดหรืออิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมทางสังคม เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อนที่คบหา หนังสือ สื่อมวลชน และวัฒนธรรม ซึ่งให้ข่าวสารที่ถูกต้อง สั่งสอน อบรม แนะนำชักจูงไปในทางที่ดีงาม

๒. ปัจจัยภายใน เรียกว่า โยนิโสมนสิการ คือการทำในใจโดยแยกกาย หมายถึงการคิดอย่างถูกวิธี ความรู้จักคิด หรือคิดเป็นนั่นเอง

บรรดาปัจจัย ๒ อย่างนี้ ปัจจัยข้อที่ ๒ คือ โยนิโสมนสิการเป็นแกนกลาง หรือส่วนที่ขาดไม่ได้ของการศึกษา การศึกษาจะสำเร็จผลบรรลุจุดมุ่งหมายได้ก็เพราะปัจจัยข้อที่ ๒ นี้ ซึ่งปัจจัยข้อนี้อาจให้เกิดการศึกษาได้โดยไม่มีข้อที่ ๑ แต่ปัจจัยข้อที่ ๑ จะต้องนำไปสู่ปัจจัยข้อที่ ๒ ด้วย จึงจะสัมฤทธิ์ผลของการศึกษาที่แท้ การค้นพบสิ่งต่าง ๆ มีความคิดริเริ่ม ความก้าวหน้าที่สำคัญ ๆ และการตรัสรู้สังขารธรรม ก็สำเร็จได้ด้วยโยนิโสมนสิการ

แต่ปัจจัยข้อแรก คือ ปรโตโมสะ ก็มีความสำคัญเช่นกัน มีแต่อัจฉริยบุคคลยอดเยี่ยม เช่นอย่างพระพุทธเจ้า เป็นต้น ที่ไม่จำเป็นจะต้องใช้ปัจจัยข้อนี้ นอกเหนือจากนั้นบุคคลในโลก ล้วนต้องอาศัยปรโตโมสะเป็นที่ชักนำชี้ช่องทางให้ทั้งนั้น

ทั้งนี้ ตัวแท้ของการศึกษา ก็คือการฝึกฝนพัฒนาตน พัฒนาปัญญา สามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม โดยเฉพาะการพัฒนาปัญญา เพื่อให้เกิดสัมมาทิฏฐินั้น ถือว่าเป็นรากฐานของกระบวนการของการศึกษา ซึ่งเรียกว่า ไตรสิกขา หรือหลักการศึกษา ๓ ประการ คือ

๑. อธิศีลสิกขา คือการฝึกฝนอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ความสุจริตทางกายวาจา และอาชีวะ เรียกโดยย่อว่า ศีล

๒. อธิจิตตสิกขา คือการฝึกฝนอบรมทางจิตใจ การปลุกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิต เรียกโดยย่อว่า สมาธิ

๓. อธิปัญญาสิกขา คือการฝึกฝนอบรมทางปัญญา ให้เกิดความรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ทำให้แก้ไขปัญหไปตามแนวทางเหตุผล รู้เท่าทันโลกและชีวิต จนสามารถทำจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ ดับกิเลส ดับทุกข์ได้ เป็นอยู่ด้วยจิตใจอิสระผ่องใสเบิกบาน เรียกโดยย่อว่า ปัญญา

กระบวนการของการศึกษานี้ จะเป็นกระบวนการนำไปสู่หนทางแห่งความดับทุกข์ เป็นอิสรภาพภายนอกและภายใน และมีเป้าหมายสูงสุดอยู่ที่ความสิ้นกิเลส นั่นก็คือความเป็นพระอรหันต์นั่นเอง

รวมความว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่จะมีชีวิตที่ดีงามได้ด้วยการศึกษา ก็ต้องเรียนรู้ฝึกหัดพัฒนาตนเอง เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่อยู่รอดได้ด้วยการฝึกฝนพัฒนาตน และยิ่งฝึกฝนพัฒนาก็ยิ่งเจริญงอกงามบรรลุลูกความดีเลิศ ชีวิตจะประเสริฐยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ

ส่วนการพัฒนาตนนั้น หมายถึงการพัฒนาคนให้มีปัญญา เพื่อที่จะให้มีความสามารถในการคลายความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย เพราะได้เห็นว่ามนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก ถ้าไม่ฝึกแล้วก็หาประเสริฐไม่ สู้สัตว์เดรัจฉานก็ไม่ได้ แต่เมื่อใดได้รับการฝึกฝนพัฒนาตนแล้ว ก็จะเปลี่ยนจากชีวิตที่เคยเป็นอยู่ด้วยตัณหา มาเป็นชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา การพัฒนาจะสมบูรณ์แบบก็ต่อเมื่อได้รับการพัฒนาตนครบทั้ง ๔ ด้าน เรียกว่าหลักภาวนา ๔ คือ

๑. กายภาวนา คือการพัฒนากาย ให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ปฏิบัติต่อโลกแห่งวัตถุอย่างได้ผลดี โดยเฉพาะด้วยอินทรีย์ทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เช่น ดูเป็น ฟังเป็น ให้ได้ปัญญา และคุณค่าที่เป็นประโยชน์

๒. ศีลภาวนา คือการพัฒนาศีล ให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม โดยอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์อย่างไม่เบียดเบียน แต่อยู่กันด้วยไมตรี เป็นมิตร เกื้อกูลกัน

๓. จิตตภาวนา คือการพัฒนาจิต ให้มีจิตใจที่มีคุณสมบัติที่ดีงาม มีคุณธรรม ความเข้มแข็งมั่นคง และมีความสุข คือการพัฒนาทั้งด้านคุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต

๔. ปัญญาภาวนา คือการพัฒนาปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันความจริงของโลกและชีวิต เข้าถึงกฎธรรมชาติที่มีความเป็นไปตามเหตุปัจจัย เป็นต้น จนทำให้จิตใจเป็นอิสระได้ เบิกบานผ่อนคลาย เป็นอยู่ด้วยปัญญา

ภาวนา ๔ เป็นหลักไว้ตรวจสอบวัดผลบุคคลที่พัฒนาตนได้ครบทั้ง ๔ ด้านแล้ว ซึ่งจะได้รับประโยชน์จากการฝึกฝนในแนวตั้ง ๓ ประการ คือ

๑. ประโยชน์บัดนี้ หรือประโยชน์ขั้นที่ตามองเห็นได้เฉพาะหน้า

๒. ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ขั้นเลยจากตามองเห็น

๓. ประโยชน์สูงสุด หรือประโยชน์ขั้นหลุดพ้นเป็นอิสระ

นอกจากนี้ ยังได้รับประโยชน์จากแนวราบอีก ๓ ประการ คือ

๑. ประโยชน์ตน คือ การบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของตน

๒. ประโยชน์ผู้อื่น คือ การช่วยเหลือสนับสนุนให้ผู้อื่นบรรลุจุดหมายแห่งชีวิต

ของเขา

๓. ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือ การสร้างสรรค์ปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้ทุกคนทุกฝ่ายทั้งสังคมบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตด้วยกัน

โดยสรุปแล้ว มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก การดำเนินชีวิตอยู่ได้ตลอดจนอยู่ดีของมนุษย์แทบไม่มีอะไรเลยที่ได้มาเปล่า ๆ แต่ล้วนได้มาด้วยการศึกษาคือเรียนรู้ฝึกหัดพัฒนาขึ้นมาทั้งสิ้น ต่างจากสัตว์อื่นทั่วไปที่ดำเนินชีวิตได้ด้วยสัญชาตญาณ แทบไม่ต้องเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนา มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ การที่สามารถเรียนรู้ฝึกหัดพัฒนาได้นี้ เป็นความพิเศษของมนุษย์ ซึ่งทำให้มนุษย์มีชีวิตที่ดีงามประเสริฐ เลิศล้ำ จนแทบจะเป็นอะไรได้ทุกอย่าง ต่างจากสัตว์อื่นทั่วไปที่เกิดมาด้วยสัญชาตญาณอย่างไร ก็ตายไปด้วยสัญชาตญาณอย่างนั้น

๓) ศึกษาวิเคราะห์การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทัศนะของพระพุทธมกุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

ผู้วิจัยพบว่า ในระหว่างความหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน ระหว่างจุดมุ่งหมายของการศึกษากับการพัฒนาตน ระหว่างความสำคัญของการศึกษากับการพัฒนาตน ระหว่างองค์ประกอบของการศึกษากับการพัฒนาตน และระหว่างกระบวนการของ

การศึกษาและการพัฒนาคนนั้น ได้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างเป็นระบบลูกโซ่ที่ถึงกัน เพราะระบบการศึกษาก็คือระบบการพัฒนาคน

การศึกษากับการพัฒนาคน มีความสัมพันธ์ต่อกันเป็นอย่างมาก การศึกษาช่วยให้มนุษย์ถึงจุดมุ่งหมายของชีวิต ด้วยการฝึกฝนพัฒนาคน ทำนองเดียวกัน การพัฒนาคนจำเป็นจะต้องพึ่งการศึกษา จุดมุ่งหมายของชีวิตจึงจะสัมฤทธิ์ผล ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ จึงไม่สามารถแยกออกจากชีวิตมนุษย์ได้

ปัจจัยที่จะทำให้ระบบความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับการพัฒนาคนนั้น เป็นไปด้วยกัน นั่นก็คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นที่ถูกต้อง มีความคิดเป็น ใช้ความคิดได้ และดำเนินชีวิตอยู่บนหลักคุณธรรม องค์ประกอบหลักที่จะเป็นปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฏฐิ มีอยู่ ๒ ประการ คือ ปัจจัยภายนอก หรือ ปรโตโมสะ กับ ปัจจัยภายใน หรือ โยนิโสมนสิการ ทั้งสองนี้ได้สนับสนุนต่อการมีสัมมาทิฏฐิ ซึ่งจะเป็นรากฐานสำคัญของกระบวนการศึกษาและการพัฒนาคน กระบวนการของการศึกษานั้น ได้แก่ ไตรสิกขา ซึ่งเป็นระบบการศึกษาในพระพุทธศาสนา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา หรือ ศีล สมาธิ ปัญญา หลักการศึกษานี้ มีขึ้นมาเพื่อการพัฒนาชีวิตให้หลุดพ้นไปจากความทุกข์ มีความเป็นอิสระภาพในตัวเองและสังคม การพัฒนาคนจะสำเร็จผลก็ต่อเมื่อมีการพัฒนาครบทั้ง ๔ ด้าน คือด้านร่างกาย เรียกว่า กายภาวนา ด้านสังคม เรียกว่า ศีลภาวนา ด้านจิตใจ เรียกว่า จิตตภาวนา และด้านปัญญา เรียกว่า ปัญญาภาวนา กระบวนการของการศึกษาจึงเป็นปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันกับกระบวนการของการพัฒนาคน โดยมีหลักการฝึกฝน คือ ไตรสิกขา และมีหลักตรวจสอบ คือภาวนา ๔

โดยสรุป การศึกษาเพื่อพัฒนาคนตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ ก็คือการใช้การศึกษาเพื่อพัฒนาคน และการศึกษา ก็คือการพัฒนาคน การศึกษามีขึ้นมาเพื่อการพัฒนาคนเท่านั้น หากไม่มีการพัฒนาคน การศึกษาย่อมไม่มีความจำเป็นที่จะต้องมียู่เลย ถึงแม้หากว่าจะมียู่ ก็เป็นการศึกษาที่พลาดเป้า ไม่ใช่เป็นการศึกษาที่มุ่งตรงต่อการพัฒนาชีวิต พัฒนาตนเองให้เจริญก้าวหน้าแต่อย่างใด

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาเพื่อพัฒนาตนตามทศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ยังมีประเด็นที่น่าสนใจ และเป็นประโยชน์ต่อผู้ศึกษาอีกมากมาย เพื่อให้เกิดทักษะความรู้ความชำนาญในการตีความขยายความ หรือแม้แต่นำไปประยุกต์ใช้ในสังคมไทยปัจจุบัน เช่น

๑. ควรจะศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบแนวคิดการศึกษาเพื่อพัฒนาตนของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) กับนักการศึกษาไทยในสังคมปัจจุบัน

๒. ควรจะศึกษาวิเคราะห์หลักในการดำเนินชีวิตของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) เพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน

๓. ควรจะศึกษาวิเคราะห์บทบาทของการศึกษาที่มีต่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามทศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระราชวรมนี. ทางสายกลางของการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร : คณะศึกษาศาสตร์
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๐.

_____. มองอเมริกาแก้ปัญหาไทย. กรุงเทพมหานคร : บริษัทด้านสุทธนาการพิมพ์,
๒๕๒๘.

_____. “พุทธธรรมที่เป็นพื้นฐานสำคัญอันควรบรรจุไว้ในหลักสูตร” ศึกษาศาสตร์ตาม
แนวพุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ,
๒๕๒๕.

_____. ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๘.

_____. การพัฒนาตน. กรุงเทพฯ : มุลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๐.

_____. ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไข – รวบรวมใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพฯ :
มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๕.

พระเทพเวที (ปยุตฺ ฺปยุตฺโต). การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย.

กรุงเทพมหานคร : คณะศึกษาศาสตร์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๒.

_____. เพื่ออนาคตของการศึกษาไทย. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด,
๒๕๓๑.

_____. การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์
พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒.

พระเทพเวที (ปยุตฺ ฺปยุตฺโต). การศึกษาที่สาละวนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย. กรุงเทพมหานคร :

คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๒.

_____ .พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑.

_____ .พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา,
๒๕๔๒.

_____ .หยาดเพชร หยาดธรรม ภูมิปัญญาเพื่อการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๑.

_____ .จิตวิทยาเพื่อพัฒนาคนตามแนวธรรมชาติ. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธ
ธรรม, ๒๕๔๓.

_____ . การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒.

_____ .การพัฒนาที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๑.

_____ .การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธ
ธรรม, ๒๕๓๙.

_____ .การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิ
พุทธธรรม, ๒๕๔๒.

_____ .รุ่งอรุณของการศึกษาเบิกฟ้าแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๑.

กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๖.

_____ .การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ. พิมพ์ครั้งที่ ๑.

กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๐.

_____ .ธรรมกับการศึกษาไทย. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

_____ .การศึกษาเพื่อสร้างบัณฑิตหรือการศึกษาเพื่อเพิ่มผลผลิต. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒.

_____ .ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ส่องสยาม จำกัด,
๒๕๔๐.

- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **ธรรมกับการศึกษาไทย**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม,
๒๕๓๕.
- _____. **พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา,
๒๕๔๒.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร :
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- _____. **ทุกข์สำหรับเห็นสุขสำหรับเป็น**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันได
ธรรม, ๒๕๔๗.
- _____. **ธรรมกับการพัฒนาชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม,
๒๕๓๕.
- _____. **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ : ดวงแก้ว, ๒๕๔๔.
- _____. **การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธ
ธรรม, ๒๕๔๑.
- _____. **ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน**. กรุงเทพฯ : บริษัท ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๐.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร : สือตะวัน,
๒๕๔๕.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร : เอส. อาร์. พริน
ติ้ง แมส โปรดักส์, ๒๕๔๖.
- _____. **พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา,
๒๕๔๒.
- _____. **ธรรมกับการศึกษาของไทย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด,
๒๕๓๘.
- _____. **วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม,
๒๕๔๒.
- _____. **สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา,
๒๕๔๒.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). หลักแม่บทของการพัฒนาตน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพฯ :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). รู้หลักก่อนแล้วศึกษา และสอนให้ได้ผล. กรุงเทพฯ :

ธรรมสภา, ๒๕๕๑.

_____. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

_____. วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๐.

_____. ศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนให้สูงสุด. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์สวย, ๒๕๕๐.

_____. การศึกษาเพื่อสันติภาพ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๘.

_____. ทิศทางการศึกษาคณะสงฆ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

_____. “สุขภาวะองค์กรรวมแนวพุทธ”. ใน พุทธจักร, ปีที่ ๖๐ เล่มที่ ๑ (มกราคม ๒๕๔๕).

_____. การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนกินอยู่เป็น. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

_____. ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์สวย, ๒๕๔๕.

_____. การพัฒนาที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐.

ข. ข้อมูลวิทยุภูมิ :

(๑) หนังสือ :

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. คลื่นลูกที่ ๕ ปราชญ์สังคม : สังคมไทยที่พึงประสงค์ในศตวรรษที่

๒๑. กรุงเทพฯ : บริษัท ส.เอเซีย เพรส (๑๙๘๕) จำกัด, ๒๕๕๐.

_____. แหกคอกทางปัญญา: สะท้อนคิดฝ่าวิกฤตการศึกษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๔ กรุงเทพฯ : บริษัท. เอเซีย เพรส (๑๙๘๕) จำกัด, ๒๕๔๓.

นาคประทีป. บาลีอภิธานป์ปีปกา พร้อมทั้งสูจิ. คาถาที่ ๑๕๒-๑๕๔. กรุงเทพมหานคร :

สำนักพิมพ์ไท, ๒๕๖๔.

- ป. หลวงสมบุญ. **พจนานุกรม มคอ – ไทย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักเรียนวัดปากน้ำ
 ภาษีเจริญ, ๒๕๔๐.
- พจนานุกรม**. ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ราชบัณฑิตยสถาน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร :
 สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์ จำกัด, ๒๕๒๕.
- พนม พงษ์ไพบูลย์. **การศึกษาปัจจัยที่ ๕ ของชีวิต**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว,
 ๒๕๔๐.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). **ทิศทางการศึกษาไทย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
 กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- _____. **ทิศทางการศึกษาไทย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๖.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). **หลักการพัฒนาดน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เลี้ยง
 เชียง, ๒๕๔๒.
- พระพุทธรูปปิยะเถระ. **ปทฺรฐปฺลธิธิ** แปลโดยพยัญชนะ (พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม)
 ผู้แปล). กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- พระไพศาล วิสาโล. **พุทธศาสนาไทยในอนาคตแนวโน้มและทางออกจากวิกฤต**. พิมพ์ครั้งที่
 ๒. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๒.
- พระราชธรรมนิเทศ. **โลกและชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พรศิวการพิมพ์, ๒๕๔๑.
- พระอุทิศสเถระ. **วิมุตติมรรค ฉบับแปล** โดยคณาจารย์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
 กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พุทธทาสภิกขุ. **การศึกษาสมบูรณ์แบบ**. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๑๘.
- _____. **การศึกษาคืออะไร**. กรุงเทพมหานคร : สำนักหนังสือธรรมบุญ, ๒๕๑๕.
- _____. **บรมธรรมภาคต้น**. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๕.
- _____. **ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๓๔.
- ไพศาล ไกรสิทธิ์. **เอกสารคำสอนรายวิชา การพัฒนาดน**. ราชบุรี : สถาบันราชภัฏหมู่บ้าน
 จอมบึง, ๒๕๔๑.
- ภิญโญ สาร. **การบริหารการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๓.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. **วิสุทธิมรรค ภาค ๑ ตอน ๑**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
 ๒๕๓๘.

มหาวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๒. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย
วิทยาลัย, ๒๕๔๒.

_____ .วิสุทธิมรรค ภาค ๓ ตอน ๑. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
มานพ ภาษิตวิไลธรรม. การศึกษากับสังคม. สกลนคร : วิทยาลัยครูสกลนคร, ๒๕๒๕.

_____ .พจนานุกรมไทย. กรุงเทพมหานคร : แพรววิทยา, ๒๕๒๖.

รวีวรรณ ชินะตระกูล. เตือนจิตต์ จิตต์อารี. หลักการศึกษา. กรุงเทพฯ : บริษัทที.พี. พรินท์
จำกัด, ๒๕๓๘.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๔. พิมพ์ครั้งที่ ๔.
กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑.

วรางคณา นาคพนม. พื้นฐานการศึกษา. ลำปาง : คณะวิชาครุศาสตร์ วิทยาลัยครูลำปาง,
๒๕๒๗.

วศิน อินทสระ. ความเข้าใจหลักศาสนาและพัฒนาชีวิตด้วยคุณธรรม. กรุงเทพมหานคร :
บรรณาการ, ๒๕๓๘.

_____ .พุทธจริยศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทองกราว, ๒๕๔๑.

วิจิตร ศรีสอ้าน. สังคมศาสตร์กับการศึกษา. กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ท., ๒๕๓๓.

วิทยากร เชียงกุล. ปฏิวัติภูมิปัญญาใหม่ด้านภัยวิกฤติ IMF. กรุงเทพมหานคร: มิ่งมิตร,
๒๕๔๑.

สงวน สุทธิเลิศอรุณ. พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน. กรุงเทพมหานคร : อักษราพิพัฒน์,
๒๕๔๓.

สนิท ศรีสำแดง. พุทธศาสนากับหลักการศึกษา : ภาคทฤษฎีความรู้. กรุงเทพมหานคร : นิล
นาราการพิมพ์, ๒๕๓๔.

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน). สมานิพนธ์พระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์มหาวิทยาลัยวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

_____ .ปัญญาในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

_____ .ศีลและพรหมวิหาร ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือ
ธรรม, ๒๕๔๔.

สาโรช บัวศรี. การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เจริญผล, ๒๕๒๕.

สุกัลกษณ์ ศิวรักษ์. ปรัชญาการศึกษา. กรุงเทพมหานคร : เคล็ดไทย, ๒๕๒๔.

สุวรรณ เพชรนิล. **พุทธปรัชญาเบื้องต้น**. กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายตำรามหาวิทยาลัยรามคำแหง , ๒๕๒๔.

เสนห์ จามริก. **บทวิเคราะห์ว่าด้วยการศึกษากับปัญหาสถานะความรู้มนุษย์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๖.

หลวงเทพดรณานุศิษฏ์ (ทวี ธรรมรัช). **ธาตุบุปพีปิกา**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

อุดมพร อมรธรรม. **ปรัชญาการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ : แสงดาว, ๒๕๔๕.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

โกศล เพ็ชรวงศ์. “พระพุทธรูปกับการพัฒนาตน: ศึกษาเฉพาะกรณี ผู้เข้ารับการฝึกอบรมตามหลักสูตร “เตรียมผู้บริหารการศึกษา” ของสถาบันพัฒนาผู้บริหารการศึกษาวัดไร่จิง”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๓.

ขนิษฐา สุวรรณฤกษ์. “การสำรวจแนวคิดและการปฏิบัติเกี่ยวกับสารัตถพุทธปรัชญาการศึกษาของผู้บริหารและอาจารย์สถาบันอุดมศึกษาของรัฐในกรุงเทพมหานคร”. **วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต**. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

ณัฐหทัย ชลาชนวัฒน์. “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักธรรม, : กรณีศึกษา บริษัท ๕๐๕ โภคภัณฑ์ จำกัด”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาพัฒนาแรงงานและสวัสดิการมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๖.

พระณรงค์ กิตติธโร. “การศึกษาเปรียบเทียบปรัชญาการศึกษาของพุทธทาสภิกขุ และพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

พระมหาบรรจง สิริจโนโท. “การศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาเรื่องปรัชญาการศึกษาในทัศนะพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระมหาประทวน ปภสฺสโร. “การศึกษาตามทรรศนะพุทธปรัชญาเถรวาท: ศึกษาเฉพาะกรณี
วิธีการศึกษาตามหลักไตรสิกขา”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระมหาสง่า สุภโร. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ปรัชญาการศึกษาของท่านพุทธทาสภิกขุเพื่อ
สังคมไทย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๖.

พระมหาสยาม ราชวัตร. “การศึกษาเปรียบเทียบไตรสิกขาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์
วิมุตติมรรค”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๓.

พระศักดิ์ดา วิสุทธิญาโณ. “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระสมศักดิ์ สุนฺดวาท. “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เชิงพุทธตามแนวของพระพรหมคุณา
ภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พูนสุข สอนองลักษณ์. “วิเคราะห์แนวคิดทางการศึกษาของพระเทพเวที (ประยูร ปยุตฺโต)”.
วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๖๒.

สุกรี เทพชาติ. “การวิเคราะห์แนวคิดทางการสอนของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) เพื่อ
พัฒนาปัญญาตามหลักพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต**.
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑.

อิสยาภรณ์ พิทยาภรณ์. “การศึกษาความต้องการและปัญหาการพัฒนาตนเองด้านวิชาการของ
อาจารย์มหาวิทยาลัยเอกชน”. **วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๘.

ภาคผนวก

ประวัติและผลงาน

ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

สถานะเดิม

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) นามเดิม ประยูรช นามสกุล อารยางกูร เกิดเมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๑ เวลาประมาณ ๒๓.๑๕ น. ตรงกับวันแรม ๗ ค่ำ เดือนยี่ ปีมะเส็ง บ้านที่ตลาดใต้ ฝั่งตะวันออกแม่น้ำท่าจีน อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี ในช่วงนี้ครอบครัวของท่านทำการค้าขายผ้าแพรไหม ที่ตลาดใต้ และทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำท่าจีน ก็มีโรงสีไฟขนาดกลาง ๑ โรงตั้งอยู่ในเนื้อที่กว่า ๑๐ ไร่

เด็กชายประยูรช อารยางกูร เป็นบุตรคนที่ ๖ ของครอบครัว บิดาชื่อนายสำราญ มารดาชื่อนางชุนทิ อารยางกูร มีพี่น้องร่วมบิดามารดา ดังนี้

๑. นายแพทย์เกษม อารยางกูร
๒. นายผาสุก อารยางกูร รัชการกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย
๓. นายสรรงค์ อารยางกูร ต่อมาได้สืบทอดกิจการของบิดา มารดา
๔. ทนตแพทย์เอก อารยางกูร เปิดคลินิกทันตแพทย์อยู่ที่ตลาด อ.บ้านโป่ง จ.ราชบุรี
๕. ค.ณ. ธิดา อารยางกูร เสียชีวิตเมื่ออายุ ๑ ขวบ
๖. ท่านเจ้าคุณพระพรหมคุณาภรณ์ (ค.ช. ประยูรช อารยางกูร)
๗. นางสาวกานดา อารยางกูร
๘. นางบุปผา คณิตกุล
๙. นางจิตรา วัชรบุศราคำ ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๗

นิสัยใจคอของท่านในวัยเยาว์

ท่านได้รับการอบรมอย่างใกล้ชิดจากโยมบิดา และมารดา พร้อมกับลักษณะนิสัยเดิมของท่านมีพื้นฐานดี ลักษณะต่าง ๆ จึงเจริญในตัวท่านมากขึ้นตามลำดับ เช่น ความเป็นผู้นำ รักการสอน มีเหตุผล มีเมตตากรุณา รักความสงบ เกรงครัดในระเบียบวินัย มีความ

มุ่งมั่นให้คนทั้งหลายปฏิบัติตนในทางที่ดี มีความเสียสละ ให้อภัย กล่าวหาญ เป็นคนช่างคิด คิดก่อนพูดก่อนทำเสมอ

การศึกษาเริ่มต้น

พ.ศ. ๒๔๘๗ โยมบิดาของท่านซึ่งเคยบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา มีความสนใจในการศึกษาเล่าเรียนเป็นอย่างยิ่งจนสอบได้ถึงเปรียญธรรม ๔ ประโยค ต้องการให้บุตรธิดาทุกคนได้มีความรู้อย่างดีจึงได้ส่งท่านเข้าเรียนใน โรงเรียนครูเจดีย์ เป็นโรงเรียนเด็กเล็กกับเด็กก่อนวัยเรียน ตั้งอยู่ที่ตลาดศรีประจันต์นั่นเอง และเรียนอยู่ที่โรงเรียนนี้เป็นเวลา ๑ ปี

พ.ศ. ๒๔๘๘ เข้าเรียน โรงเรียนชัยศรีประชาราษฎร์ (วัดยาง) เป็นโรงเรียนประชาบาล ตั้งอยู่ใกล้บ้าน จบชั้นประถมปีที่ ๔ ที่นี้

พ.ศ. ๒๔๙๐ เข้าโรงเรียนมัธยมวัดปทุมคงคา เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพฯ ได้รับทุนเรียนดีของกระทรวงศึกษาธิการตั้งแต่ปี ๒๔๙๑ จนถึงชั้นมัธยม ๓ โดยโยมบิดานำไปฝากให้พักอยู่ที่วัดพระพิเรนทร์ กับพวกพี่ๆ โดยขณะนั้นมีพระศีลขันธ โสภิต เป็นเจ้าอาวาส (ต่อมา เป็นพระราชกณะชั้นเทพที่พระเทพคุณาธาร)

ช่วงเรียนมัธยมนี้ เมื่อท่านกลับบ้านก็จะเป็นผู้นำเปิดสอนพิเศษให้น้องๆ และเด็กในละแวกนั้น โดยใช้สถานที่คือโรงเรียนบำรุงวุฒิราษฎร์ ซึ่งเป็นโรงเรียนมัธยมแห่งแรกของอำเภอศรีประจันต์ที่โยมบิดาตั้งขึ้น เพื่อช่วยเหลือเด็กจากครอบครัวที่ไม่อาจส่งบุตรหลานไปเรียนในจังหวัดสุพรรณบุรี หรือในกรุงเทพฯ ได้ เป็นสถานที่เรียน

- สอนภาษาอังกฤษ ทั้งอ่าน เขียน ออกเสียง
- สอนเลขคณิต ให้จำสูตรต่าง ๆ การคิดเลขในใจ
- สอนศีลธรรม จริยธรรม
- สอนความรู้ทั่วไป ประวัติศาสตร์ วรรณคดี เป็นต้น
- มีการสอบให้คะแนนและให้รางวัลแก่คนได้คะแนนดี

- การสอนของท่านใช้หลายวิธี เช่น การเล่นเป็นเรียน เช่น เล่นละคร โดยท่านเป็นผู้เขียนบทละครเอง เป็นผู้กำกับการแสดง บางทีก็ร่วมแสดง เด็กที่มาเรียนสนุกสนาน ไม่ค่อยขาด โยมมารดาสนับสนุนโดยทำอาหารและขนมหวานเลี้ยงนักเรียนด้วย นอกนั้นก็มีการเล่นตั้งธนาคารจริง ๆ มีการฝากเงิน กู้เงิน ทำบัญชีด้วย

- การเล่นอื่น ๆ เช่น เล่นกวาดขยะใต้ถุนบ้าน

- เล่นเป็นหมอรักษานกปีกหักที่พบใต้ถุนบ้าน จนนกหายบินไปหากินได้
- เล่นเดินธุดงค์ไปในป่าอัมพวันท้ายโรงสีไฟที่บ้านท่าน เมื่อจัดที่พักและทานอาหารแล้ว ท่านจะเล่าเรื่องต่าง ๆ ให้น้อง ๆ ฟัง เช่น การไปเรียนกรุงเทพฯ การขึ้นรถราง เป็นต้น ทำให้น้อง ๆ อยากไปเรียน อยากเห็นสิ่งต่าง ๆ

บรรพชาอุปสมบท

พ.ศ. ๒๔๕๔ ขณะเรียนชั้นมัธยม ๓ ท่านป่วยเป็นโรคทางเดินอาหาร โยมบิดาแนะนำให้บวช พี่ชายคนที่สองก็สนับสนุน จึงกลับไปบรรพชาเป็นสามเณรที่วัดบ้านกว้าง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อวันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ โดยมีพระครูเมธีธรรมสาร เจ้าอาวาสเป็นพระอุปัชฌาย์ ที่วัดบ้านกว้างนี้ เมื่ออายุ ๗ ขวบ ท่านเคยบวชทางนาค แก่บนเป็นเวลา ๗ วัน ตามที่โยมมารดาบ่นไว้เมื่อท่านป่วยหนักครั้งอายุ ๑ ขวบ

พ.ศ. ๒๔๕๔ เมื่อบรรพชาแล้วก็ได้เรียนพระปริยัติธรรมจนสอบได้นักธรรมชั้นตรี

พ.ศ. ๒๔๕๕ ย้ายไปเรียนต่อ ณ วัดปราสาททอง ในเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งมีพระวิกรมมุนีเป็นเจ้าอาวาส สอบได้นักธรรมชั้นโท

พ.ศ. ๒๔๕๖ ย้ายไปเรียนวัดพระพิเรนทร์ กรุงเทพฯ พระศีลขันธ โสภิต ยังเป็นเจ้าอาวาสและท่านสอบได้นักธรรมชั้นเอก และเปรียญธรรมประโยค ๓ ถึงประโยค ๕ ณ สำนักวัดพระพิเรนทร์นี้ ขณะยังเป็นสามเณรและไม่เคยสอบตกเลย

พ.ศ. ๒๕๐๔ วันที่ ๒๔ กรกฎาคม ตรงกับวันจันทร์ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว) โดยมีสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (กิตฺติโสภณมหาเถร) วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ พระธรรมคุณากรณ์ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์) วัดสามพระยา เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระเทพเมธี (พระธรรมเจดีย์) วัดทองนพคุณ เป็นพระอนุสาวนาจารย์ ได้นามฉายาว่า ปยุตฺโต

พ.ศ. ๒๕๐๕ ศึกษาสำเร็จได้ปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับ ๑) จากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พ.ศ. ๒๕๐๖ สอบได้วิชาชุดครู พ.ม. อีกวุฒิหนึ่งด้วย ขณะเดียวกันก็ได้ช่วยเหลือสถาบันโดยเป็นอาจารย์สอนประจำในแผนกบาลีอุดมศึกษา เป็นผู้ช่วยเลขาธิการ เป็นรองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นอาจารย์สอนวิชาธรรมภาคภาษาอังกฤษ ได้ช่วย

ปรับปรุงระเบียบแบบแผนช่วยพัฒนาหลักสูตรของมหาจุฬาฯ ตลอดจนช่วยปรับปรุงหลักสูตรโรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์และอื่นๆ อีกมาก

การช่วยงานมหาวิทยาลัยที่ท่านช่วยจริง ๆ บางวันงานมากทำถึง ๕-๖ ทุ่มก็ไม่เสร็จ ว่างเข้าต้องเอาเก้าอี้นั่งทำงานมาเรียงกันเข้าแล้วจำวัดบนเก้าอี้นั้นก็มิ

สุขภาพร่างกาย

พ.ศ. ๒๔๘๑ ปีที่ท่านเกิดซึ่งมีอายุยังไม่ครบปีนั้น ท่านได้ป่วยเป็นโรคทางเดินอาหาร มีอาการท้องร่วงอย่างรุนแรงเกือบจะไม่รอด แต่คงเป็นเพราะบุญวาสนาที่ท่านสร้างมา แต่อดีตชาติจึงได้นายแพทย์ผู้เชี่ยวชาญช่วยรักษาจนหายดี แต่โรคนี้ก็มีผลทำให้ท่านไม่ค่อยจะแข็งแรงในกาลต่อมา

พ.ศ. ๒๔๘๔ ขณะเรียนมัธยม ๓ ที่โรงเรียนมัธยมวัดปทุมคงคา เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพฯ ท่านก็ได้ป่วยด้วยโรคทางเดินอาหารอีก จึงต้องลาออกจากโรงเรียนไปบรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดบ้านกร่าง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี เปลี่ยนชีวิตจากการเป็นอยู่อย่างฆราวาสมาเป็นสามเณรในพระพุทธศาสนาตั้งแต่บัดนั้น ขณะที่ท่านมีอายุ ๑๓ ปี

เมื่อบรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ยังมีโรคอื่น ๆ เกิดขึ้นตามปกติของสังขารเช่น

- เป็นไส้ติ่งอักเสบ ต้องเข้ารับการผ่าตัด
- โรคแผลในปอด ต้องเข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลจนหายดี
- โรคแพ้อากาศ หายใจไม่สะดวก แพทย์ต้องฉวยยาพ่นขยายหลอดลม
- โรคหูอักเสบอย่างหนักเข้าไปถึงกระดูกพรุนหลังหู เรียกมาสตอยด์มีอาการปวดหู ๆ เป็นพัก ๆ ต้องเข้ารับการผ่าตัดรักษา ๒ ครั้งจึงหาย
- โรคก้อนนิ่วในกรวยไต ต้องทนทุกข์ทรมานมากกว่าก้อนนิ่วจะหลุดไป

พ.ศ. ๒๕๒๖ โรคกล้ามเนื้อแขนอักเสบ มีอาการปวดยกแขนไม่ขึ้น คุณหมอพี่ชายต้องส่งรุดโรงพยาบาลมารับตัวไปรักษาอยู่โรงพยาบาลหลายสิบวัน ทั้งนี้เพราะการคร่ำเคร่งจริงจังกับงานเขียนหนังสือมากเกินไป

พ.ศ. ๒๕๓๔ ก็มีโรคไวรัสเข้าตาเกิดอาการอักเสบ บวม ต้องปิดตาทั้งสองข้าง งานช่วงนั้น จึงเป็นงานสำเร็จด้วยหู คือท่านเรียบเรียงและตรวจโดยการฟังผู้อื่นเขียนและอ่านให้

พ.ศ. ๒๕๓๖ ป่วยด้วยโรคสายเสียงอักเสบ แพทย์สั่งห้ามพูด ช่วงนั้นท่านต้องใช้กระดานแม่เหล็กมาเขียนตอบข้อซักถามและสั่งงาน แพทย์บางคนเป็นห่วงถึงกับ ไปนอนเฝ้าไข้บนกุหาที่สำนักสงฆ์สายใจธรรม อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา

พ.ศ. ๒๕๓๗ แพทย์ต้องเข้าเฟือกกรม (ไม่ใช่จัดฟัน) เพราะความผิดปกติของ กรามบนและกรามล่างไม่ได้ส่วนกัน ซึ่งแพทย์บอกว่าน้อยคนนักที่จะพบเห็น

ความเจ็บป่วยต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ท่านไม่ค่อยเดือดร้อนใจนัก แต่สนใจในการถวายยา ของแพทย์ ท่านถือเป็นเรื่องธรรมดา การเข้าออกโรงพยาบาลเพื่อรักษาโรคต่าง ๆ ถือเป็น ประสพการณ์ ได้คุณธรรมคือความอดทนเพิ่มขึ้นมากมาย เมื่อปรารถนถึงความเจ็บป่วยท่านจะ ให้คิดถึงพระพุทธพจน์ที่สอนว่า ให้ตั้งจิตตั้งใจไว้ว่า ถึงแม้ว่าร่างกายของเราจะป่วย แต่ใจของ เราจะไม่ป่วยไปด้วย

ทัศนะและการปฏิบัติบางเรื่องของท่านเจ้าคุณพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๑. ผู้ไม่รู้จักโลกดีจะตรัสรู้ไม่ได้ ทัศนะนี้ทำให้ท่านสมัครเข้าเรียนที่มหาวิทยาลัย วรรณราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์

๒. การศึกษาทางโลกเปลี่ยนไปมากมาย แต่ทางศาสนาของเราไม่ค่อยเปลี่ยน ทัศนะนี้ทำให้ท่านต้องช่วยงานทางการศึกษาคณะสงฆ์ ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงมากมาย

๓. ท่านเป็นนักศึกษายู่ง ไม่จบการศึกษา ทำให้ท่านศึกษาตลอดเวลาแม้ปัจจุบัน นี้

๔. คนไทยน่าจะทำอะไรบางอย่างได้ดีกว่าชาวตะวันตก ชาวญี่ปุ่น ท่านจึงตั้งใจ ศึกษาพระพุทธศาสนาให้แจ่มแจ้งถูกต้องที่สุดและปฏิบัติพร้อมเผยแพร่ออกไป ทำให้ชาวโลก ยอมรับ

๕. โลกจะมีสันติภาพเพราะเข้าใจธรรมะปฏิบัติธรรมะ ท่านจึงเผยแพร่ธรรมะจน ได้รับรางวัลสันติภาพ จากสหประชาชาติ

๖. ธรรมะคือความจริงของธรรมชาติ ความจริงของชีวิต จึงต้องศึกษาเรื่อง ธรรมชาติ เรื่องชีวิตให้รู้จริง

๗. ความสุขจากการได้การเอานั้นเป็นความสุขแบบแคบ ๆ ผิวเฟิน หยาบ ๆ นำไปสู่การเบียดเบียน ขัดแย้ง แย่งชิง ทำให้สังคมเดือดร้อน แต่การให้ทำให้คนให้มีความสุข คนรับมีความสุข เป็นความสุขสูงขี้นกว่าความสุขจากการได้การเอา ท่านจึงให้ทั้งสิ่งของ และ ธรรมะตลอดมา

๘. ท่านจะตรวจสอบตนเองทุกวันว่า วันนี้ได้ทำอะไรผิดพลาดที่ไม่เหมาะไม่ควร แก่สมณะภาวะบ้างหรือไม่ เพื่อฝึกหัดขัดเกลาดนเองอยู่เสมอ

๘. การเรียนหนังสือเมื่อทราบผลการสอบแล้ว ท่านจะเตรียมขั้นต่อไปโดยต้องรู้ว่า ขั้นที่จะเรียนต่อไปมีหนังสือกี่เล่ม มีเรื่องอะไรบ้างจะจัดหามาให้ครบ จัดเป็นชุด ๆ นับความีกี่หน้า กำหนดวันดูแต่เริ่มเรียนจนถึงวันสุดท้ายก่อนสอบว่ามีกี่วัน เหลือเวลาก่อนสอบไว้ ๑ เดือน แล้วดูหนังสือตามนั้นว่าวันละกี่หน้า และท่านก็ทำให้ได้ตามที่กำหนดไว้

เรื่องนี้กลายเป็นนิสัยจนถึงการทำงานปัจจุบัน ทำให้ท่านมีผลงานออกมามากมาย

๑๐. ท่านเป็นผู้มีความเพียรขอดีเยี่ยม เห็นชัดจากงานเขียนหนังสือพุทธธรรมฉบับปรับปรุงขยายความ ใช้เวลาสั้นกว่าเขียนต้นฉบับ ๓ ปี โดยตัดการรับนิมนต์เกือบหมด ใช้เวลาวันละ ๑๐ ถึง ๒๐ ชั่วโมง สั้นกว่าจากหนังสือที่เกี่ยวข้องทุกชนิดแม้คัมภีร์ไบเบิลที่หอสมุดแห่งชาติ

๑๑. การปฏิบัติธรรมเมื่อมีผู้ถาม ท่านจะตอบว่า การปฏิบัติธรรมคือเอาธรรมมาปฏิบัติ เอาธรรมมาใช้ดำเนินชีวิต คือเอาธรรมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตจริงนั่นเอง

- การปฏิบัติธรรมที่แท้จริงนั้น ต้องมีอยู่ตลอดเวลา เพราะเราทุกคนมีหน้าที่ต้องดำเนินชีวิตให้ดีงาม ถูกต้อง

- ชาวพุทธทุกเพศทุกวัยควรมีชีวิตที่เป็นไปตามคลองธรรม คือ ปฏิบัติธรรมจนเป็นปกติวิสัยเพื่อเป็นตัวอย่างที่มีชีวิต

๑๒. ปฏิบัติอันสม่ำเสมอของท่าน เคยมีโยมคนหนึ่งที่ถูกอุ้มมา ท่านมา โยมคนนี้เป็นคนใจบุญอุปถัมภ์พระมามาก ได้เคยพูดว่า ตั้งแต่รู้จักพระมาก็มาก ยังไม่เคยพบพระรูปใดที่มีกายกรรม วชิกรรม สม่ำเสมอเหมือนกันทั้งต่อหน้าและลับหลัง ได้ทำเทียมพระเดชพระคุณเลย

๑๓. ความเมตตากรุณาของท่าน ครั้งหนึ่งท่านอาพาธหนัก หมอเอาเชือกมาชิงกันบันไดแขวนป้ายห้ามรบกวน แต่พอมีแรงมาบ้างท่านก็เอาป้ายออก ท่านมีความคิดว่า พระภิกษุในพระพุทธศาสนาจะต้องเป็นที่พึ่งของคนทั่วไป ต้องพบบ้าง ไม่ยุ่งยากมากเรื่อง

๑๔. คติชีวิต ท่านพูดเสมอว่า บัณฑิตย่อมฝึกตน และถ้าจะทำอะไรต้องทำให้สำเร็จ และทำให้ดีที่สุด

๑๕. การยอมรับฟังผู้อื่น เมื่อมีผู้สนทนากับท่าน ท่านจะฟังมากกว่าพูด ถ้าไม่ถามบางทีก็ไม่พูดเลย สำหรับคณะผู้อาสาสมัครช่วยงานท่าน ท่านจะพูดเสมอว่า ช่วยอ่านหน่อย มีอะไรจะแนะนำก็ขอให้บอก เมื่อมีผู้เสนอความคิดมา ท่านก็นำมาพิจารณา และบางครั้งยังเอาไปเขียนขอบคุณในคำนำของท่านด้วย

๑๖. เรื่องวาสนา ท่านบอกว่า วาสนาคือความเคยชินที่สั่งสมอบรมมาเป็นลักษณะประจำตัว เป็นตัวกำกับกำหนดวิถีชีวิตของคนเป็นอย่างมาก แต่ละคนสั่งสมอบรมมาไม่เหมือนกัน จึงมีวาสนาไม่เหมือนกัน...เพราะฉะนั้นต้องตั้งใจว่าจะไรศึ่ก็ตั้งใจฝึกทำให้สม่ำเสมอ ทำให้ชิน

๑๗. การฝึกให้คนคิดดี คิดถูก ท่านบอกว่าควรสอนวิธีคิดที่ถูกต้องให้แก่เด็กตั้งแต่วัยแรกโดยใช้วิธีถามตอบก็ได้ แต่ต้องถามให้ถูกหวังผลให้เกิดปัญญา เช่นพาไปคู่อะไร แล้วถามว่า สิ่งนี้คืออะไร ปกติใช้ทำอะไรได้บ้าง ถ้าจะทำสิ่งนี้ต้องใช้วัสดุอะไร ทำอย่างไร มีข้อดีข้อเสียอย่างไร (เด็กโตขึ้นหน่อย) ถามเช่นนี้ก่อให้เกิดปัญญา

แต่ถ้าถามว่าอันนี้ดีหรือไม่ดี สวยหรือไม่สวย จะส่งเสริมความรู้สึกชอบ-ชังนำไปสู่ค่านิยมบริโภค

๑๘. การแสดงปาฐกถาของท่าน ท่านจะกลั่นกรองอย่างดีทุกครั้ง แม้ใช้เวลาน้อย เช่น การแสดงปาฐกถาคราวรับรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ท่านใช้เวลา ๒๐ นาที ปรากฏว่าทั้งกรรมการและผู้เข้าฟังอื่น ๆ ต่างประทับใจ และชื่นชมมาก ว่า ท่านถึงพร้อมด้วยความเป็นนักปราชญ์สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะแม้แต่รางวัลนี้ยังคุณน้อยเกินไปสำหรับท่าน

๑๙. ความหมายการศึกษา ท่านพูดว่าการพัฒนาคนให้เป็นคนหรือเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นั้นแหละเป็นเนื้อเป็นตัวเป็นความหมายที่แท้ของการศึกษา

ตัวแท้ของการศึกษานั้น เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปภายในตัวบุคคล แก่นนำของกระบวนการแห่งการศึกษา ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจ ความคิดเห็น แนวความคิด ทศนคติ ค่านิยมที่ถูกต้องดีงามเกื้อหนุนแก่ชีวิตและสังคม สอดคล้องกับความจริง เรียกสั้น ๆ ว่า สัมมาทิฐิ

ผลงานด้านวรรณกรรม

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) มีผลงานในทุก ๆ ด้าน ทั้งด้านการปกครอง การศึกษา การเผยแผ่ และสาธารณูปการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเป็นปราชญ์ของท่าน ทางด้านการศึกษาและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้ปรากฏแพร่หลายไปทั่วโลก ดังเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้ว ฉะนั้นในที่นี้จะได้กล่าวเฉพาะงานด้านวรรณกรรมหรืองานนิพนธ์ของท่านเท่าที่พอประมวลมาได้ มีดังต่อไปนี้

บัญชีรายชื่อผลงาน ๓๒๗ เรื่อง
ของ
พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ลำดับ	ชื่อหนังสือ
๑	A Buddhist Solution for the Twenty-first Century
๒	A Constitution for Living
๓	Beyond Tolerance and Pleasure
๔	Buddhism and Education.
๕	Buddhism, A Layman's Guide to Life.
๖	Buddhist Economics
๗	Buddhist Economics, a Middle Way for the market place
๘	Buddhist Education (Radical Conservatism Buddhism in the Contemporary World, Articles in Honour of Bhikkhu Buddhadasa's 84th Birthday Anniversary, pp. 77-132)
๙	Buddhist Solutions for the Twenty-first Century
๑๐	Dependent Origination: The Buddhist Law of Conditionality
๑๑	English Lessons for Young Buddhists Book I.
๑๒	English Lessons on Buddhism Book I.
๑๓	English Lessons on Buddhism Book II.
๑๔	Freedom: Individual and Social.
๑๕	Good Evil and Beyond
๑๖	Great Buddhists.
๑๗	Helping Yourself To Help Others.
๑๘	Introduction to Buddhism Book I and II.
๑๙	Jataka Tales Book I, II.
๒๐	Looking to America To Solve Thailand's Problems.

- ๒๑ Mahachula English Course for Young Buddhists Book I, II, III.
- ๒๒ Mahachulalongkornrajavidyalaya Buddhist University under Royal Patronage, Catalogue B.E. 2510-11/1967-68 A.D.
- ๒๓ Samadhi in Buddhism
- ๒๔ Sammasati An Exposition of Right Mindfulness
- ๒๕ Social Dimension of Buddhism in Contemporary Thailand.
- ๒๖ Students' Thai-Pali-English Dictionary of Buddhist Terms.
- ๒๗ Thai Buddhism in the Buddhist World.
- ๒๘ Toward Sustainable Science
- ๒๙ 200 ปี กรมพระปรมาณูชิต กับสังคมไทย
- ๓๐ กฐินแรกที่สายใจธรรม
- ๓๑ กฐินสองที่สายใจธรรม
- *** กฐินสู่ธรรม
- ๓๒ กรณีเงื่อนงำ: พระพุทธเจ้าปรินิพพานด้วยโรคอะไร?
- ๓๓ กรณีเงื่อนงำ: พระพุทธเจ้าปรินิพพานด้วยโรคอะไร? (ฉบับตัดสั้น)
- ๓๔ กรณีธรรมกาย
- ๓๕ กรณีธรรมกาย (ฉบับคัดตัวอย่าง)
- ๓๖ กรณีธรรมกาย (ฉบับปัญหาปลีกย่อย)
- ๓๗ กรณีธรรมกาย บทเรียนเพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนาและสร้างสรรค์สังคมไทย
- ๓๘ กรณีธรรมกาย เอกสารเพื่อพระธรรมวินัย
- ๓๙ กรณีสันตือโสภ
- ๔๐ กรรมกับโรคพันธุกรรม ในทัศนะพระพุทธศาสนา

- ๔๑ กรรมตามนัยแห่งพุทธธรรม
- ๔๒ กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่
- ๔๓ กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาคนสู่ประชาธิปไตย
- ๔๔ กระแสธรรม กระแสไท
- *** กระแสธรรม เพื่อชีวิตและสังคม
- ๔๕ การเกิดเป็นทุกข์ เกิดดีเป็นสุข
- ๔๖ การทำแท้งในทัศนะของพระพุทธศาสนา
- ๔๗ การพัฒนาจริยธรรม
- ๔๘ การพัฒนาที่ดี หนีไม่พ้นธรรม
- ๔๙ การพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development)
- ๕๐ การเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงาน
- ๕๑ การแพทย์ไทย: ทางเลือกในยุคโลกาภิวัตน์
- ๕๒ การแพทย์แนวพุทธ
- *** การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์
- ๕๓ การศึกษา กับ เศรษฐกิจ: ฝ่ายไหนจะรับใช้ฝ่ายไหน
- ๕๔ การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา
- ๕๕ การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
- ๕๖ การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย
- ๕๗ การศึกษาของคณะสงฆ์: ปัญหาที่รอทางออก
- ๕๘ การศึกษาฉบับง่าย - Education Made Easy
- ๕๙ การศึกษาทางเลือก: ผู้วิวัฒน์หรือวิบัติในยุคโลกไร้พรมแดน
- ๖๐ การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย
- ๖๑ การศึกษาพัฒนาการหรือบูรณาการ
- ๖๒ การศึกษาเพื่อสร้างบัณฑิต หรือการศึกษาเพื่อเพิ่มผลผลิต
- ๖๓ การศึกษาเพื่อสันติภาพ
- ๖๔ การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน
- ๖๕ การศึกษาแพทยศาสตร์ในสังคมไทย

- ๖๖ การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนกินอยู่เป็น
- ๖๗ การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย
- ๖๘ การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ
- ๖๙ การสื่อสารเพื่อเข้าถึงสังคม
- *** กายหายไข้ ใจหายทุกข์
- ๗๐ กาลเวลา
- ๗๑ ก้าวไปในบุญ
- ๗๒ ก้าวใหม่ของโรงเรียนนายร้อยตำรวจ กับการศึกษาเพื่อสันติสุขของโลก
- ๗๓ แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา (ทุกข์สำหรับเห็น แต่สุขสำหรับเป็น)
- ๗๔ ขอคำตอบ ผอ.สูงสุด กรณีนายทหารทุจริตแห่งชมรม(เลื่อน) ชาวพุทธ ๓ เหล่าทัพ
- ๗๕ ข้อคิดชีวิตทวนกระแส
- *** คติธรรมคำคม
- *** คติธรรมแห่งชีวิต
- ๗๖ คนไทย สูญคไอิที
- ๗๗ คนไทย หลงทางหรือไร
- ๗๘ คนไทยกับเทคโนโลยี
- ๗๙ คนไทยกับป่า
- ๘๐ คนไทยกับสัตว์ป่า
- ๘๑ ครองเรือน-ครองรัก จักเลิศแท้ด้วยครองธรรม
- ๘๒ ความคิด: แหล่งสำคัญของการศึกษา
- ๘๓ ความจริงแห่งชีวิต
- ๘๔ ความจริงแห่งชีวิต บททดสอบใจและเตือนให้นึกถึงความจริง
- ๘๕ ความตายคือคติธรรมแห่งชีวิต
- ๘๖ ความเป็นกัลยาณมิตรของหลวงปู่ชา
- ๘๗ ความมั่นคงทางจิตใจ

- ๘๘ ความมุ่งหมายของวิชาพื้นฐานทั่วไป
- ๘๙ ความรัก จากวาเลนไทน์ สู่ความเป็นไทย
- ๙๐ ความรู้เกี่ยวกับวันสำคัญของไทย
- ๙๑ ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ
- ๙๒ ความสุขของครอบครัว คือสันติสุขของสังคม
- *** ความสุขตามหลักพุทธธรรม
- ๙๓ ความสุขที่สมบูรณ์
- ๙๔ ค่านิยมแบบพุทธ
- ๙๕ คำถามสำหรับชาวพุทธ (สำรวจตัวเองก่อนปฏิบัติธรรม)
- ๙๖ คุณธรรมและจริยธรรมสำหรับเด็กและเยาวชนรุ่นใหม่
- ๙๗ คุณบิดา มารดา สดุดีพระนามมหาศาล
- *** คู่มือชีวิต
- ๙๘ คู่สร้างคู่สม ชีวิตคู่ในอุดมคติ
- ๙๙ เครื่องวัดความเจริญของชาวพุทธ (เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๑)
- ๑๐๐ งานก็ได้ผล คนก็เป็นสุข
- ๑๐๑ งานเพื่อความสุขและแก่นสารของชีวิต
- ๑๐๒ แง่คิด ข้อสังเกตเกี่ยวกับการปฏิรูปการศึกษา
- ๑๐๓ จริยธรรมนักรบเมือง
- ๑๐๔ จริยธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่
- ๑๐๕ จะสุขแท้ต้องเป็นไท: ต้องสุขเองได้ จึงจะช่วยโลกให้เป็นสุข
- ๑๐๖ จะอยู่อย่างเป็นเหยื่อ หรือขึ้นเหนือไปนำเขา
- ๑๐๗ จัดระเบียบสังคม ตามคตินิยมแห่งสังฆะ
- ๑๐๘ จากจิตวิทยา สู่จิตภาวนา
- ๑๐๙ จากสุขในบ้าน สู่ความเกษมสันต์ทั่วสังคม
- ๑๑๐ จาริกบุญ-จารีกธรรม
- ๑๑๑ จารีกอ โศก
- ๑๑๒ จิตวิทยาเพื่อการพัฒนาคน ตามแนวธรรมชาติ
- ๑๑๓ เจอวิกฤต จะเลือกวิวัฒน์ หรือจะเอาวิบัติ

- ๑๑๔ ชวนคิด – พินิจธรรม
- ๑๑๕ ช่วยกันนำพาประเทศไทย ให้ก้าวไปอย่างสง่างาม ใน
ท่ามกลางประชาคมโลก
- ๑๑๖ ช่วยให้ตายเร็ว หรือช่วยให้ตายดี
- ๑๑๗ ชาวพุทธกับชะตากรรมของสังคม
- ๑๑๘ ชาวพุทธต้องเป็นผู้ตื่น
- *** ชีวิต การงาน หลักธรรม
- *** ชีวิต งาน และสังคมที่สมบูรณ์
- ๑๑๙ ชีวิตกับการทำงาน
- ๑๒๐ ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร? ความสุข
- *** ชีวิตคู่ที่มีคุณค่า
- *** ชีวิตที่ดีงาม หลักการทั่วไปของการปฏิบัติธรรม
- *** ชีวิตที่เป็นอยู่ดี
- ๑๒๑ ชีวิตที่สมบูรณ์
- *** ชีวิตที่สมบูรณ์ และการศึกษานับง่าย
- *** ชีวิตที่สร้างสรรค์ สดใสและสุขสันต์
- *** ชีวิตที่สุขและสร้างสรรค์
- ๑๒๒ ชีวิตนี้เพื่องาน งานนี้เพื่อธรรม
- ๑๒๓ ชีวิตหนึ่งเท่านั้น สร้างความดีได้อันันต์
- *** เชื้อกรรม-รู้กรรม-แก้กรรม
- *** ฐานที่มั่นของชีวิตและสังคม
- ๑๒๔ ดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท
- ๑๒๕ ค้างออกจากไทย ส่งไม่ถึงอเมริกา
- ๑๒๖ คุณภาพ: สาระแห่งสุขภาพและความสมบูรณ์
- ๑๒๗ คู่มือของพระมโน สะท้อนสภาพโศกของการศึกษาไทย
- ๑๒๘ ต้องฟื้นฟูวัด ให้ชนบทพัฒนา สังคมไทยจึงจะก้าวหน้าได้
มั่นคง
- ๑๒๙ ตั้งกระทรวงพุทธศาสนา เหตุผลที่แท้อยู่ที่ไหน

- ๑๓๐ ตามทางพุทธกิจ
- ๑๓๑ ตื่นกันเสียที จากความเท็จของหนังสือ "เหตุเกิด พ.ศ.๑"
- ๑๓๒ ตื่นเถิดชาวไทย
- *** เตรียมตัวรับพร
- ๑๓๓ ไตรภูมิพระร่วง: อิทธิพลต่อสังคมไทย
- ๑๓๔ ไตรลักษณ์
- ๑๓๕ ถ้าเชิดชูพระคุณแม่ขึ้นมาได้ สังคมไทยไม่สิ้นความหวัง
- ๑๓๖ ถ้าอยากพ้นวิฤต ต้องเลิกติดไสยศาสตร์
- ๑๓๗ ถึงเวลา มารื้อปรับระบบพัฒนาคนกันใหม่
- *** ทรัพย์-อำนาจ ทวนกระแส
- ๑๓๘ ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก (หมวดพุทธศาสตร์)
- ๑๓๙ ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก (หมวดวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี)
- ๑๔๐ ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก (หมวดศึกษาศาสตร์)
- ๑๔๑ ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก (หมวดสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์)
- ๑๔๒ ทัศนะของพระพุทธศาสนาต่อสตรีและการบวชเป็นภิกษุณี
- ๑๔๓ ทางสายกลาง: ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา
- ๑๔๔ ทางสายกลางของการศึกษาไทย
- ๑๔๕ ทางสายอิสราภาพของการศึกษาไทย
- ๑๔๖ ทางออกของสังคมไทย
- ๑๔๗ ทางออกจากระบบเศรษฐกิจที่ครอบงำสังคมไทย
(ชื่อเดิม เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์)
- ๑๔๘ ทำไมคนไทยจึงเรียนพระพุทธศาสนา: ข้อพิจารณาเกี่ยวกับวิชาพระพุทธศาสนาและจริยศึกษาในหลักสูตรการศึกษาของชาติ
- ๑๔๙ ทำอย่างไรจะหายโกรธ
- *** ทำอย่างไรจะหายโกรธ และการเพิ่มประสิทธิภาพ

ในการทำงาน

- ๑๕๐ ทำอย่างไรจะให้งานประสานกับความสุข
- ๑๕๑ ทำอย่างไรจึงจะให้เชื่อเรื่องกรรม
- ๑๕๒ ทิศทางการศึกษาของคณะสงฆ์
 - *** ทุภักข์สำหรับเห็น แต่สุขสำหรับเป็น
 - *** เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า
- ๑๕๓ เทคโนโลยีกับศาสนา
- ๑๕๔ เทคโนโลยีทางการแพทย์สมัยใหม่กับจริยธรรมในแง่พุทธศาสนา
 - *** เทศน์งานสมเด็จย่า และคำปราศรัยเรื่องสันติภาพ
- ๑๕๕ ธรรมกับการพัฒนาชีวิต
- ๑๕๖ ธรรมกับการศึกษาของไทย
- ๑๕๗ ธรรมกับไทย ในสถานการณ์ปัจจุบัน
- ๑๕๘ ธรรมนูญชีวิต (A Constitution for Living)
- ๑๕๙ ธรรมนูญชีวิต: พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม
- ๑๖๐ ธรรมเพื่อชีวิตและการพัฒนาวัฒนธรรม
- ๑๖๑ ธรรมะกับการทำงาน
 - *** ธรรมะกับธุรกิจ
- ๑๖๒ ธรรมะฉบับเรียนลัด
- ๑๖๓ ธรรมะชนะเอดส์
- ๑๖๔ ธรรมะสำหรับชีวิตสมรส
- ๑๖๕ ธรรมะสำหรับนักศึกษาแพทย์
- ๑๖๖ ธรรมะสำหรับผู้สูงอายุ
- ๑๖๗ ธรรมะสำหรับเยาวชน
- ๑๖๘ ธรรมาธิปไตยไม่มา จึงหาประชาธิปไตยไม่เจอ (จุดบรรจบ: รัฐศาสตร์กับนิติศาสตร์)
- ๑๖๙ ธุรกิจฝ่าวิกฤต
- ๑๗๐ นโยบายและแผนการจัดการศึกษาวิชาการพระพุทธศาสนา

พ.ศ. ๒๕๓๑

- ๑๓๑ นรก-สวรรค์ สำหรับคนรุ่นใหม่ (ชื่อเดิม นรก-สวรรค์ใน
พระไตรปิฎก)
- ๑๓๒ นิติศาสตร์แนวพุทธ
- ๑๓๓ นิพพาน – อนัตตา
- ๑๓๔ บทบาทนักศึกษาในการส่งเสริมพระพุทธศาสนา
- ๑๓๕ บทบาทพระบรมครู
- ๑๓๖ บทเรียน ๒๕ ปี คนไทยเรียนรู้หรือยัง?
- ๑๓๗ บารมี ยิ่งยวดหรือยิ่งใหญ่
- ๑๓๘ บุญ-บารมี ที่จะกู้แผ่นดินไทย
- ๑๓๙ ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง
- ๑๔๐ ปฏิรูปการศึกษาพระพุทธศาสนาจะไปอยู่ไหน
- ๑๔๑ ประทีปส่องสยาม
- ๑๔๒ ประเพณี – พิธีพจน์
- ๑๔๓ ประโยชน์ของพระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ (ฉบับย่อ)
- ๑๔๔ ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้
- ๑๔๕ ปรัชญาการศึกษาไทย
- ๑๔๖ ปัญหาขัดแย้งในโลกแก้ได้ด้วยกฐิน
- ๑๔๗ ปัญหาพื้นฐานของสังคมไทย คือ ทำอย่างไรจะให้
ประชาชนต้องการประชาธิปไตย
- ๑๔๘ ปัญหาภิกษุณี: บททดสอบสังคมไทย
- ๑๔๙ ปัญหาวัดพระธรรมกาย
- *** เป็นสุขทุกเวลา
- ๑๕๐ ฝรั่งเศสเจริญเพราะคืนรรณีให้พ้นจากการบีบคั้นของ
ศาสนาคริสต์
- ๑๕๑ ฟังลูกนิมิต-ผูกสีมา วัดญาณเวศกวัน
- ๑๕๒ พจนานุกรมพุทธศาสตร์: ฉบับประมวลธรรม
- ๑๕๓ พจนานุกรมพุทธศาสตร์: ฉบับประมวลศัพท์
- ๑๕๔ พรตลอดปี ชีวิตดีตลอดไป

*** พรที่สัมฤทธิ์แก่ผู้ดำเนินชีวิตที่ดี

๑๕๕ พระกัมปป่า มีปัญหาอะไร

๑๕๖ พระไตรปิฎก: สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้ (The Pali Canon: What a Buddhist Must Know)

๑๕๗ พระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับคอมพิวเตอร์

๑๕๘ พระธรรมทูตไทย เบิกทางสู่อารยธรรมใหม่

*** พระธรรมปิฎกกับรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพ

๑๕๙ พระพุทธศาสนากับโลกธุรกิจ: การใช้หลักพุทธธรรมในการทำธุรกิจ

๒๐๐ พระพุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต

๒๐๑ พระพุทธศาสนาในญี่ปุ่น

๒๐๒ พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม

๒๐๓ พระสงฆ์ในสังคมปัจจุบัน

๒๐๔ พัฒนาการแบบองค์รวมของเด็กไทยฯ

๒๐๕ พัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยจิตวิทยาแบบยั่งยืน

๒๐๖ พัฒนาคณะ

๒๐๗ พัฒนาศักยภาพ (เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๒)

๒๐๘ พัฒนาวัฒนธรรมไทยในตัวคนไทย

๒๐๙ พิธีกรรม ใครว่าไม่สำคัญ

๒๑๐ พุทธธรรม (ฉบับเดิม)

๒๑๑ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ

๒๑๒ พุทธธรรมกับการพัฒนาชีวิต

๒๑๓ พุทธธรรมกับชีวิตในสังคมเทคโนโลยี

๒๑๔ พุทธธรรมกับปรัชญาการศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์

๒๑๕ พุทธบริษัทกับพระธรรมวินัย

๒๑๖ พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ ๒๑

๒๑๗ พุทธวิธีในการสอน (เดิมชื่อ เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า)

- ๒๑๘ พุทธศาสนากับการแนะแนว
- ๒๑๙ พุทธศาสนากับการพัฒนามนุษย์ หรือ จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร?
- *** พุทธศาสนากับชีวิตและสังคม
- *** พุทธศาสนากับสังคมไทย
- *** พุทธศาสนาจะวิกฤต ต้องคิดให้ไกล รู้ให้ทัน
- ๒๒๐ พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์
- ๒๒๑ พุทธศาสนาในอาเซียน
- ๒๒๒ พุทธสถาน ต่อจาก ๕๐ ปี เมื่อมีอนุสาวรีย์พระสิริมิ่งคลาจารย์
- ๒๒๓ เพิ่มพลังแห่งชีวิต
- ๒๒๔ เพื่อความเข้าใจปัญหาพระโพธิธิ์รักษ์
- ๒๒๕ เพื่อความเข้าใจปัญหาโพธิธิ์รักษ์ (ฉบับย่อ-เพิ่มเติม)
- ๒๒๖ เพื่อความเข้าใจปัญหาโพธิธิ์รักษ์ (รวมทั้งบทความพิเศษและบทพิสูจน์)
- *** เพื่อชีวิตที่ดี
- ๒๒๗ เพื่อชุมชนแห่งการศึกษา และบรรยากาศแห่งวิชาการ
- ๒๒๘ เพื่ออนาคตของการศึกษาไทย
- ๒๒๙ โปชฌงค์: พุทธวิธีเสริมสุขภาพ (เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๑)
- ๒๓๐ ภัยแห่งพระพุทธศาสนาในประเทศไทย
- ๒๓๑ ภารกิจของชาวพุทธรุ่นใหม่ ในสถานการณ์ปัจจุบัน
- ๒๓๒ ภาวะผู้นำ
- ๒๓๓ ภาษา วรรณกรรม และวัฒนธรรมไทย ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก
- ๒๓๔ ภูมิธรรมชาวพุทธ
- ๒๓๕ มรณกถา
- ๒๓๖ มหาวิทยาลัยกับงานวิจัยทางพระพุทธศาสนา
- ๒๓๗ มองธรรมถูกทาง มีสุขทุกที่
- ๒๓๘ มองวิสาขบูชา หวังถึงอารยธรรมโลก

- ๒๓๕ มองสันติภาพโลก: ผ่านภูมิหลังอารยธรรมโลกาภิวัตน์
- ๒๔๐ มองให้ลึก นึกให้ไกล: ข้อคิดจากเหตุการณ์เดือน
พฤษภาคม ๒๕๓๕
- ๒๔๑ มองอเมริกา มาแก้ปัญหาไทย
- ๒๔๒ มาตรฐานชีวิตของชาวพุทธ
- ๒๔๓ มารู้จักพระไตรปิฎก เพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้
- ๒๔๔ มุมมองสองปราชญ์: สื่อมวลชนกับการสร้างสรรค์สังคม
- ๒๔๕ เมืองไทยจะวิกฤต ถ้าคนไทยมีศรัทธาวิปริต
- ๒๔๖ ยิ่งก้าวถึงสุข ยิ่งใกล้ถึงธรรม
- ๒๔๗ ยุคโลกาภิวัตน์: บทบาทของแพทย์กับความหวังจากคนไข้
- ๒๔๘ ระลึกถึงความตายและวิธีปฏิบัติให้ถูกต้องกับความตาย
- ๒๔๙ รักษาใจในยามป่วยไข้
- ๒๕๐ รักษาใจยามรักษาคคนไข้
- ๒๕๑ รู้กับพระพุทธศาสนา ถึงเวลาชำระล้างหรือยัง
- ๒๕๒ รัฐศาสตร์เพื่อชาติ VS รัฐศาสตร์เพื่อโลก
- ๒๕๓ รากฐานพุทธจริยศาสตร์ทางสังคมเพื่อสังคมไทยร่วมสมัย
- ๒๕๔ ร่ำรวย ยิ่งใหญ่ เลื่อนลอย หรือเพื่ออะไร
- ๒๕๕ รุ่งอรุณของการศึกษา
- ๒๕๖ รุ่งอรุณของการศึกษา เบิกฟ้าแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน
- ๒๕๗ รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้
- ๒๕๘ รู้จักอเมริกา หันมาดูศักยภาพของไทย
- *** รู้ไว้เสริมปัญญา และพัฒนาคน
- *** รู้หลักก่อน แล้วศึกษาและสอนให้ได้ผล
- *** รู้ให้ถึง ทำให้ถูก
- ๒๕๙ เราจะสู้แผ่นดินกันอย่างไร?
- ๒๖๐ เริ่มวิวัฒน์ที่กลางวิกฤติ
- ๒๖๑ เรื่องที่คนไทยควรเข้าใจให้ถูก
- ๒๖๒ เรื่องเหนือสามัญวิสัย: อิทธิปาฏิหาริย์-เทวดา

- ๒๖๓ แรงจูงใจในการเขียนกรณีสันตือ โศก
- ๒๖๔ โรงเรียนต้องช่วยสังคมไทย อนุรักษ์ความเจริญทางจิตใจ
และก้าวไปในปัญญา
- ๒๖๕ ลักษณะสังคมพุทธ
- ๒๖๖ ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา
- ๒๖๗ คุณภาพด้วยอนิจจัง
- ๒๖๘ เล่าเรียน-ทำงานกันไป ชีวิตได้อะไร
- ๒๖๙ โลกขึ้นสหัสวรรษใหม่ คนต้องเปลี่ยนแนวคิดใหม่
- ๒๗๐ วัฒนธรรมกับการพัฒนา
- ๒๗๑ วัฒนธรรมไทย สู้ยุคเป็นผู้นำและเป็นผู้ให้
- ๒๗๒ วาทะเพื่อการพัฒนาตน
- ๒๗๓ วาทะเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน
- ๒๗๔ ความสำเร็จสร้างเองได้
- ๒๗๕ วิธีสู้สันติภาพ
- ๒๗๖ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม
- ๒๗๗ วินัย: เรื่องที่ใหญ่กว่าที่คิด
- *** วินัยชาวพุทธ (ไทย)
- ๒๗๘ วินัยชาวพุทธ (ไทย-อังกฤษ)
- ๒๗๙ วิสัยธรรม เพื่อเบิกนำวิสัยทัศน์
- ๒๘๐ เวลาแต่ละวันอย่าให้ผ่านไปเปล่า
- ๒๘๑ ศาสนาและเยาวชน
- ๒๘๒ ศิลปะศาสตร์แนวพุทธ
- ๒๘๓ ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน
- *** เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์
- ๒๘๔ เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ
- ๒๘๕ สถานการณ์พระพุทธศาสนา: กระแสไสยศาสตร์
- ๒๘๖ สถานการณ์พุทธศาสนา พลิกหายนะเป็นพัฒนา
- ๒๘๗ สถาบันสงฆ์กับสังคมไทย

- ๒๘๘ สถาบันสงฆ์กับสังคมปัจจุบัน
- ๒๘๙ สถาปนาธรรมให้เกิดมีและยั่งยืนในสังคม
- ๒๙๐ สันทนาธรรม: ชีวิต จริยธรรม กับการวิจัยทางการแพทย์
- ๒๙๑ สันทนาธรรมกับนักคิดชาวพุทธที่สวนโมกข์
- *** สมานิสฐานสู่สุขภาพจิตและปัญญาหยั่งรู้ และสมานิสฐานแบบพุทธ
- ๒๙๒ สมานิสฐานสู่สุขภาพจิตและปัญญาหยั่งรู้
- ๒๙๓ สมานิสฐานแบบพุทธ
- *** สร้างวาสนา – เพิ่มค่าให้อายุ
- *** สร้างสุขง่ายๆ ด้วยตัวเอง
- ๒๙๔ สลายความขัดแย้ง
- *** สลายความขัดแย้ง นิติศาสตร์-รัฐศาสตร์-เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ
- ๒๙๕ สอนนาค - สอนทิต: ชีวิตพระ - ชีวิตชาวพุทธ
- ๒๙๖ สังคมจะเฟื่องฟู ต้องเชิดชูบัณฑิต
- ๒๙๗ สัจธรรมกับจริยธรรม
- ๒๙๘ สันติภาพเกิดจากอิสรภาพและความสุข
- ๒๙๙ สัมมาทิฏฐิ
- ๓๐๐ สัมมาสติในพุทธธรรม
- ๓๐๑ สัมมาอาชีวะ
- ๓๐๒ สามเณร
- ๓๐๓ สารสำคัญของพุทธธรรม: อริยสัจจ์ ๔
- ๓๐๔ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวฤทธิ์ปาฏิหาริย์
- ๓๐๕ สิทธิมนุษยชน สร้างสันติสุขหรือสลายสังคม (Human Rights: Social Harmony or Social Disintegration)
- ๓๐๖ สืบสานวัฒนธรรมไทย บนฐานแห่งการศึกษาที่แท้
- ๓๐๗ สุขนี้มีใกล้
- ๓๐๘ สุขภาวะองค์กรรวมแนวพุทธ
- ๓๐๙ ผู้การศึกษาแนวพุทธ

- ๓๑๐ แสงเงินแสงทองของชีวิตที่ดีงาม
 *** แสงทองส่องฟ้า ทิวห้านาคใส แสงธรรมส่องจิต ชีวิตอำไพ
- ๓๑๑ หน้าที่กับธรรมสู่หน้าที่เพื่อธรรม
 *** หลวงพ่อเพื่อวัดเพื่อบ้าน
- ๓๑๒ หลักกรรมสำหรับคนสมัยใหม่
- ๓๑๓ หลักการศึกษาในพระพุทธศาสนา
- ๓๑๔ หลักทั่วไปของพุทธศาสตร์
 *** หลักแม่บท ของ การพัฒนาตน
- ๓๑๕ หลักสูตรและประมวลการสอนวิชาธรรม
- ๓๑๖ เหตุและผลของการอวดอุตริมนุชยธรรม
- ๓๑๗ องค์พระรัฐลีลามานุณาภิยชาติ
- ๓๑๘ อมฤตพจนานา
- ๓๑๙ อยู่ก็สบาย ตายก็เป็นสุข
- ๓๒๐ อัตตา-อนัตตา ในพระพุทธศาสนา
- ๓๒๑ อายุยืนอย่างมีคุณค่า
- ๓๒๒ อายุรแพทย์กับปัญหาจริยธรรม
- ๓๒๓ อารยธรรมไทย: ทางเลือกออกจากยุคพัฒนา
- ๓๒๔ อินเดียแดนเทวดา และการปฏิบัติธรรม
- ๓๒๕ อุดมคติของคนหนุ่มสาว
- ๓๒๖ อุดมธรรมนำจิตสำนึกของสังคมไทย
- ๓๒๗ ไอที ภายใต้วัฒนธรรมแห่งปัญญา

หมายเหตุ: *** หมายถึงหนังสือที่พิมพ์รวมเล่มแล้วตั้งชื่อใหม่ จึงไม่นับเข้าในลำดับด้วย

ผลงานด้านสาสนกิจ

พ.ศ. ๒๕๐๕-๒๕๐๗ สอนในแผนกบาลีเตรียมอุดมศึกษา มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๐๗-๒๕๐๗ ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ช่วยเลขาธิการและต่อมาเป็นรองเลขาธิการ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ขณะเดียวกัน ก็เป็นอาจารย์สอนในชั้นปริญญาตรี

พุทธศาสตร์บัณฑิต ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ระหว่างนั้น บางปี บรรยายที่

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร และในโครงการศาสนาเปรียบเทียบ

มหาวิทยาลัยมหิดล

พ.ศ. ๒๕๑๕-๒๕๑๘ เจ้าอาวาสวัดพระเรนทร์

พ.ศ. ๒๕๑๕ ได้รับอาราธนาไปบรรยายวิชาพุทธศาสนากับวัฒนธรรมไทยที่

University Museum, University of Pennsylvania

พ.ศ. ๒๕๑๘-๒๕๒๑ ได้รับอาราธนาไปบรรยายวิชาการทางพระพุทธศาสนา

ที่ Swarthmore College, Pennsylvania

พ.ศ. ๒๕๒๔ ได้รับอาราธนาเป็น Visiting Scholar ที่ Center for the Study of World

Religions และบรรยาย วิชาการทางพุทธศาสนา สำหรับ Divinity Faculty และ

Arts Faculty ที่ Harvard University

พ.ศ. ๒๕๓๗-ปัจจุบัน ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดญาณเวศกวัน ตำบลบางระทึ

อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม

ปริญญาคุณวุฒิปันจัตตติมศักดิ์

๑. พุทธศาสตรคุณวุฒิปันจัตตติมศักดิ์ จากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.

๒๕๒๕

๒. ศิลปศาสตรคุณวุฒิปันจัตตติมศักดิ์ (สาขาปรัชญา) จาก

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๒๕

๓. ศึกษาศาสตรคุณวุฒิปันจัตตติมศักดิ์ (สาขาหลักสูตรและการสอน) จาก

มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๒๕

๔. ศิลปศาสตรคุณวุฒิปันจัตตติมศักดิ์ (ศึกษาศาสตร์-การสอน) จากมหาวิทยาลัย

เกษตรศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๓๐

๕. อักษรศาสตรคุณวุฒิปันจัตตติมศักดิ์ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๑

๖. ศิลปศาสตรุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (สาขาภาษาศาสตร์) จากมหาวิทยาลัยมหิดล
พ.ศ. ๒๕๓๑
๗. การศึกษาศุภฤกษ์บัณฑิตกิตติมศักดิ์ (สาขาปรัชญาการศึกษา) จากมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. ๒๕๓๓
๘. ปรัชญาศุภฤกษ์บัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาปรัชญาศึกษาศาสตร์ จากมหาวิทยาลัย
รามคำแหง พ.ศ. ๒๕๓๖
๙. ศีลปศาสตรุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์
พ.ศ. ๒๕๓๗
๑๐. ตรีปิฎกจารยบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (สาขาปรัชญา) จากนวนาลันทามหาวิหาร รัฐพิหาร
ประเทศอินเดีย พ.ศ. ๒๕๓๘
๑๑. อักษรศาสตรุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (จริยศาสตร์ศึกษา) จาก
มหาวิทยาลัยมหิดล พ.ศ. ๒๕๓๘
๑๒. วิทยาศาสตร์ศุภฤกษ์บัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๕๔๑
๑๓. ศาสนศาสตร์ศุภฤกษ์บัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหา
มกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๔
๑๔. ครุศาสตร์ศุภฤกษ์บัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาพระพุทธศาสนา จากสถาบันราชภัฏ
บ้านสมเด็จเจ้าพระยา พ.ศ. ๒๕๔๔
๑๕. ศิลปศาสตรุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาปรัชญาวิชาการบริหารองค์กร จาก
มหาวิทยาลัยศรีปทุม พ.ศ. ๒๕๔๕

ประกาศเกียรติคุณและรางวัล

- พ.ศ. ๒๕๒๕ "ได้รับการประกาศเกียรติคุณ ในฐานะผู้ทำคุณประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา ใน
การฉลอง ๒๐๐ ปี กรุงรัตนโกสินทร์
- พ.ศ. ๒๕๒๕ "ได้รับรางวัลวรรณกรรมชั้นที่ ๑ ประเภทร้อยแก้วสำหรับงานนิพนธ์พุทธธรรม
จากมูลนิธิ ธนาคารกรุงเทพฯ
- พ.ศ. ๒๕๓๒ "ได้รับพระราชทานโล่รางวัล 'มหิดลวานุสรณ์'
- พ.ศ. ๒๕๓๒ "ได้รับโล่ผู้ทำคุณประโยชน์ต่อการศึกษา ในวาระครบรอบ ๒๐ ปี
คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
- พ.ศ. ๒๕๓๗ "ได้รับรางวัลกิตติคุณสัมพันธ์ 'สังข์เงิน' สาขาเผยแผ่พระพุทธศาสนา

พ.ศ. ๒๕๓๗ ได้รับรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพ จากองค์การยูเนสโก

(UNESCO Prize for Peace Education)

พ.ศ. ๒๕๓๘ คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ประกาศเชิดชูเกียรติเป็น

'ผู้ทรงคุณวุฒิทางวัฒนธรรม'

พ.ศ. ๒๕๓๘ สถาบันนวัตนันทา ประเทศอินเดีย ถวายตำแหน่ง "ตรีปิฎกอาจารย์" หมายถึง

อาจารย์ผู้รู้แตกฉานในพระไตรปิฎก

พ.ศ. ๒๕๔๑ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโตโยต้า ประเทศไทย ถวายรางวัล

TFF Award สาขาสังคมศาสตร์และ มานุษยวิทยาสำหรับผลงานทางวิชาการ

ดีเด่น หนังสือ 'การพัฒนาที่ยั่งยืน'

พ.ศ. ๒๕๔๔ รางวัล 'สาโรช บัวศรี ปราชญ์ผู้ทรงศีล' จาก มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

พ.ศ. ๒๕๔๔ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง เป็น 'ศาสตราจารย์พิเศษ'

ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๔๗ มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งโลก ถวายตำแหน่ง 'เมธาจารย์'

(Most Eminent Scholar) ในฐานะนักปราชญ์ ทางพระพุทธศาสนาสายเถรวาท

พ.ศ. ๒๕๔๘ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง เป็น 'ราชบัณฑิต (พิเศษ)'

สมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๕๑๒ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ ที่ พระศรีวิสุทธิโมลี

พ.ศ. ๒๕๑๖ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นราช ที่ พระราชวรมุนี

พ.ศ. ๒๕๓๐ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ ที่ พระเทพเวที

พ.ศ. ๒๕๓๖ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นธรรม ที่ พระธรรมปิฎก

พ.ศ. ๒๕๔๗ ได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะเจ้าคณะรอง

ชั้นหิรัญบัฏ ที่ พระพรหมคุณาภรณ์ สุนทรธรรมสาธก ตรีปิฎกปริยัติโกศล

วิมลศีลาจาร ศาสนภารธุราทร มหาคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	พระจิววัฒน์ อุดมเมธี (วุฒิพงส์)
วัน / เดือน / ปี	๑๕ กรกฎาคม ๒๕๒๒
ภูมิลำเนาเดิม	๒๒๕/๑๖ ตำบลเขาพระ อำเภอพิบูล จังหวัดนครศรีธรรมราช ๘๐๒๓๐
บิดา	นายสุทธิพรธน์ วุฒิพงส์
มารดา	นางกรองแก้ว วุฒิพงส์
อุปสมบท	วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๖ ณ วัดสำนักขัน อำเภอจุฬาภรณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช
ประวัติการศึกษา	พ.ศ. ๒๕๓๕ ประถมศึกษาปีที่ ๖ โรงเรียนวัดหน้าเขา พ.ศ. ๒๕๓๘ นักรธรรมชั้นเอก วัดมะนาวหวาน จ.นครศรีฯ พ.ศ. ๒๕๓๙ เปรียญธรรม ๒ ประโยค วัดมะนาวหวาน จังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. ๒๕๔๑ มัธยมศึกษาปีที่ ๖ ศูนย์การศึกษานอก โรงเรียน จังหวัดพัทลุง พ.ศ. ๒๕๔๘ ปริญญาตรีพุทธศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยม) พ.ศ. ๒๕๕๑ ศึกษาต่อปริญญาโท ที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง กรณราชวิทยาลัย สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
ที่อยู่ปัจจุบัน	วัดชลประทานรังสฤษฎ์ ถนนติวานนท์ ตำบลบางตลาด อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี ๑๑๑๒๐
ประสบการณ์ทำงาน	พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๐ เป็นครูสอนวิปัสสนากัมมัฏฐาน เบื้องต้น ณ ศูนย์กลางการศึกษาวิปัสสนาธุระพุทธวิหาร จังหวัดนครนายก และยุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย จังหวัดปทุมธานี พ.ศ. ๒๕๕๑-๒๕๕๒ เป็นครูสอนปริยัติธรรม โรงเรียนพุทธ ศาสนาวินาศิตย์ วัดชลประทานรังสฤษฎ์ จังหวัดนนทบุรี